HARASZTI SZABÓ PÉTER

A prágai egyetem magyarországi diákjainak könyvkultúrája a középkorban*

Bevezetés

A prágai egyetem a középkorban vitathatatlanul az egyik, ha nem a legfontosabb oktatási intézmény volt a térségben.[1] Ennek megfelelően nem csak a cseh, de a német ajkú, valamint a magyar[2] és a lengyel államok, továbbá a balti régió is nagy létszámú hallgatót bocsátott Prágába. Pontos létszámukról nem rendelkezünk adatokkal, mivel közismert tény, hogy az egyetem iratainak nagy része eltűnt a második világháborúban.[3] E forráshiányból fakadóan a teológiai és orvosi fakultások anyagai teljesen hiányoznak. Mindez már csak azért is fájó veszteség, mert az egyetem sokáig az egyetlen teológiai karral is rendelkező felsőoktatási intézmény volt Közép-Európában.[4]

A magyarországi diákok teológiai képzéséről vagy érdeklődéséről így vajmi keveset tudunk, s a források valószerűtlen előkerüléséig ez így is marad. Mindazonáltal ha nagy mennyiségű információval nem is szolgálhat, a diákok által használt vagy másolt kéziratok és könyvek vizsgálata új eredményeket hozhatnak a témával kapcsolatban, s nem csak a diákok teológiai érdeklődésével, de a huszitizmussal és az egyes magyarországi oktatási és kulturális intézmények esetleges szellemi előképével kapcsolatban is. A kutatások során elsősorban azokat a kéziratokat vettük számításba, amelyek magyarországi diákok keze nyomát is magán viselhetik, illetve az ő megrendelésükből készültek, vagyis a vásárlás, csere és ajándékozás útján a Magyar Királyságba került kéziratok elemzése nem képezi írásunk tárgyát.

---

* A cikk megjelenését az MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport támogatta (213TKI738).

[1] Ezúton szeretném megköszönni Körmendy Kingának és Kiss Farkas Gábornak az általuk nyújtott segítséget!

[2] Haraszti Szabó Péter, *Magyarországi diákok a Prágai Egyetemen a középkorban* = Haraszti Szabó Péter, Kelényi Borbála, Szögi László, *Magyarországi diákok a Prágai és a Krakkói Egyetemeken,* I, Budapest, ELTE Levéltár, MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2016, 9–42.

[3] Kavka, Frantisek, *A prágai Károly egyetem, a pécsi egyetem és Dél-Magyarország a XIV. században és a XV. század elején = Jubileumi tanulmányok – A Pécsi Egyetem történetéből*, szerk. Csizmadia Andor, Pécs, 1967, 87.

[4] Kadlec, Jaroslav, *The Theological Faculty* = A History of Charles University, ed. Ivana Čornejová, Michal Svatoš, Petr Svobodnỳ, Prague, Karolinum Press, 2001, 126.

DOI 10.17167/mksz.2018.1.1-16

Az eddigi kutatások alapján összesen 13 kötetet lehet vizsgálat alá vonni ebből a szempontból, ám ezek közül egyről csak feltételezni lehet, hogy a másoló a prágai egyetem növendéke volt. A kötetek provenienciájának, marginálíáinak és a másoló személyének a meghatározásával a prágai egyetem szellemi áramlatairól kaphatunk képet, elsősorban a 14–15. század fordulójáról.

Filozófiai és jogi vonatkozású kéziratok a prágai egyetemről

Dacára annak, hogy a prágai egyetem hallgatóinak legnagyobb része a szabad művészeti karon tanult, nem az e fakultáshoz kapcsolódó szövegek száma a legnagyobb, mivel mindössze három kódex köthető ide. Az egyik Arisztotelésznek a lélekről (*De anima*) szóló írását és több, kisebb természettudományi traktátusát (*De somno et vigilia et alii*) tartalmazza, melyeket Johannes Ungarus de Wardino másolt.[5] A másolás idejéről nem rendelkezünk pontos információkkal, de a művek egyetemi használata és a másoló személye ezt segít meghatározni. A prágai egyetem statútumai értelmében Arisztotelész lélekfilozófiai írását legalább három hónapig kellett hallgatniuk a diákoknak,[6] de a kar előírásai azt is tartalmazzák, hogy a *De anima* a 'baccalaureus'-i fokozat megszerzéséhez szükséges tananyag volt.[7] Ezzel szemben Arisztotelész természetfilozófiai írásai a 'magisterium' elnyeréséhez kellettek.[8] Johannes Ungarus de Wardino ugyanakkor 1384. március 4-én már 'licentiatus artium' volt,[9] vagyis a magisterium előtt állt, így minden bizonnyal behatóan ismerte, sőt, ismernie kellett e műveket. János tehát elsősorban tanulási célzattal másolhatta le a kezébe került kéziratokat, s mivel azok nem kerültek haza Magyarországra, feltehetően eladta vagy rábízta valakire őket, ahogy az egyébként gyakran szokás volt a középkori egyetemeken.

Arisztotelész elismertségére és az egyetemeken elfoglalt helyére mutat, hogy a három filozófiai másolatból kettő az ő munkáiról készült. A második ezek közül Marsilius ab Ingen *Questiones super Metaphysicam Aristotelis* címet viseli, és ma az Österreichische Nationalbibliothek őrzi.[10] A kézirat egyik bejegyzése elárulja, hogy 1409-ben Petrus de Spinis másolta, míg egy másik arról tesz tanúbizonyságot, hogy egykor Ladislaus de Czap tulajdona volt. Problémát jelent

[5] *Životopisný slovník předhusitské pražské univerzity 1348–1409*, ed. Josef Triška, Praha, Univerzita Karlova, 1981, 318.

[6] *Liber Decanorum Philosophicae Universitatis Pragensis ab anno 1367 usque ad annum 1585, E Codice membranaceo illius Aetatis nunc primum luce donatum*, I–II, ed. Johannes Nepomuk Gerzabek, Pragae, 1830–1832, I, 76. (A továbbiakban: LDPP.)

[7] LDPP, I, 48–49.

[8] LDPP, I, 56.

[9] LDPP, I, 219.

[10] *Bibliotheca Hungarica,* Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt, I–III, szerk. Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi, Klára, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988–1994, I, 208. sz.; Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Cod 5297 Han, http://data.onb.ac.at/rec/AL00168911

azonban, hogy kettejük közül csupán előbbi tanult Bécsben, miután 1410-ben megszerezte a baccalaureatust Prágában, így nagyon valószínű, hogy a másolat még Prágában készült (Péter 1409-ben még Prágában tartózkodott). De a fő kérdés, hogy hogyan lehetett a kézirat Csapi László tulajdona? Csapi, miután licentiatus artium lett Prágában 1410-ben (ugyanazon magister, Petrus de Brandis segítségével, mint aki Petrus de Spinist is tanította),[11] hazatért Magyarországra, és nádori jegyzőként megkezdte karrierjét, bécsi stúdiumokat tehát soha nem folytatott. Az egyetlen lehetséges megoldás, hogy Csapi rendelte meg a munka másolatát diáktársától, Tövisitől a sikeres vizsga érdekében, ami után viszont Péternél hagyta a kéziratot, aki azzal együtt távozott Bécsbe, nyilván azért, hogy tanulmányait ő is magasabb fokozattal fejezhesse be. Ez megmagyarázza, hogyan lehetett igen rövid időn belül (1409–1410) két személy birtokában is a kézirat, és hogy az hogyan kerülhetett Bécsbe. A harmadik filozófiai érdeklődésre is számot tartó kéziratra később térek vissza.

Az egyetem második legnagyobb fakultása, az 1372-ben külön egyetemmé fejlődő jogi karhoz szintén két személy műveit lehet kapcsolni. Jogi tanulmányok szempontjából a prágai univerzitás volt az első a magyarországi diákok számára a 14. század második felében. Amíg az egyetem működött, több magyarországi diák tanult jogot Prágában, mint Bécsben, Bolognában vagy Padovában, noha összesítve az itáliai egyetemeket, az olasz félszigeté volt a vezető szerep a 14–15. század fordulóján. Az egyik prágai kézirat másolója, Pöstyéni Tamás az esztergomi Collegium Christi első diákjaként Prágában kezdte meg egyetemi tanulmányait, melyet a kánonjog doktori fokozatával fejezett be 1402-ben.[12] Nevéhez kapcsolódik a jól ismert, ám a magyar szakirodalomban kevéssé kutatott *Processus iudiciarius*, mely Nicholaus Puchník későbbi prágai érsek munkája az 1380-as évek második feléből.[13] A kéziratokra Csontosi János hívta fel a figyelmet még a 19. században,[14] míg Gábor Gyula sok félreértést tisztázott a szövegekkel kapcsolatban,[15] majd a későbbiekben Körmendy Kinga foglalta össze az erre vonatkozó információkat.[16] Erdő Péter arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar egyházi bíróságok elsősorban külföldi műveknek a hazai viszonyokhoz adaptált változatait használtak, s az egyik első ilyen Pöstyéni másolata

---

[11] LDPP, I, 406, 408.

[12] Körmendy Kinga, *Studentes extra regnum* – Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata a középkorban, Budapest, Szent István Társulat, 2007, 184–185; C. Tóth Norbert, *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században,* I. rész: a kanonoki testület és az egyetemjárás, Budapest, MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, 2015, I, 95, 100, 118.

[13] Triška, Josef, *Príspevky k stredoveké literární universite = Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae*, 10(1969), 1, 46.

[14] *Múzeumi könyvtári tisztviselők búvárlatai 1885-ben = Magyar Könyvszemle,* 10(1885), 1–6, 274.

[15] Gábor Gyula, *Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 20(1912), 3, 308–313.

[16] Körmendy Kinga, *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században = Magyar Könyvszemle,* 99(1983), 1, 17.

volt.[17] A valószínűleg Budai János megrendelésére készült Pöstyéni-féle másolatban a prágai egyházmegyére vonatkozó helyneveket aktualizálták, és felcserélték az esztergomi egyházmegye helységeivel. További két olyan másolatról van tudomásunk Göttingenben[18] és Königsbergben (Kalinyingrád, RU), amelyeket Pöstyéni másolatáról készítettek. Ezeken kívül Lipcsében három, a felső-ausztriai Sankt Florian-i kolostorban pedig egy kézirat található.[19] A két magyar vonatkozásúból sajnos mára eltűnt a kalinyingrádi kézirat, ám annak keletkezését Bautzenben sejti, és 1405–1406-ra datálja a szakirodalom.[20] Újabban Dominik Budsky foglalkozik a *Processus* kéziratával behatóbban, akinek sikerült az egyik lipcsei kéziratot egy possessorbejegyzés alapján Jacobus de Radewitzhez kötnie.[21] Radewitz egyébként 1397-ben a prágai jogi egyetem hallgatója volt, akkor, amikor Pöstyéni is ott tanult,[22] így elképzelhető, hogy Pöstyénitől szerezte a kéziratot, vagy Pöstyéni Radewitztől. Mindebből egyébként az is valószínűsíthető, hogy Pöstyéni Prágában másolhatta a szöveget. A Pöstyéni-féle másolat keletkezési körülményeihez érdekes adalék, hogy az eredeti kéziratot leíró Puchnik prágai vikáriusi működése megegyezik azzal az időszakkal, amikor Pöstyéni is a városban tanult. A göttingeni kézirat elemzése (amelyről egyébként Budsky sajnos nem tesz említést) talán segíthetne a proveniencia meghatározásában, egyúttal talán eldönthetné a kérdést, hogy a fentebb említett módon aktualizált szöveget valóban használták-e az esztergomi főegyházmegye bíróságán. Az mindenesetre bizonyos, hogy Pöstyéni többször volt delegált bíró vagy bírótárs egyházi perekben, míg 1423–1425 között maga is esztergomi vikárius volt.[23]

A másik jogász, akitől több jogi szöveg is fennmaradt, a pozsonyi káptalan élén álló Pápa nembéli Mezőlaki Zámbó Lőrinc, aki már a prágai egyetemre is pozsonyi prépostként iratkozott be 1383-ban.[24] Az általa másolt vagy megrendelt kéziratok ma a Harvard Law School központi kézirattárában egy kolligátumban

---

[17] Erdő Péter, *Egyházjog a középkori Magyarországon*, Budapest, Osiris, 2001, 94. – Noha Erdő szerint Pöstyéni Esztergomban másolta a *Processus*t, arra valószínűleg Prágában került sor.

[18] Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen, Luneb 48.

[19] L. 13. lábjegyzet.

[20] Budský, Dominik, *Processus iudiciarius secundum stilum Pragensem Mikuláše Puchníka (Rozbor dochovaných rukopisů) = Studie o Rukopisech*, 39(2009), 260.

[21] Budský 2009, i. m. 259–60.

[22] Triška 1981, i. m. 207.

[23] C. Tóth Norbert, Lakatos Bálint, Mikó Gábor, *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421−1425),* A szentszéki bíráskodás Magyarországon – A pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején, Budapest, MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, 2014, 32, 233.

[24] C. Tóth Norbert, *A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387−1437*, Budapest,MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, 2013, 58. – Noha C. Tóth csak 1384-től szerepelteti prépostként, a prágai jogi egyetem irataiból egyértelműen kiderül, hogy már egy évvel korábban is az volt. VöAlbum seu Matricula Facultatis Juridicae Universitatis Pragensis ab anno Christi 1372 ad annum1418 E Codice membranaceo illius Aetatis nunc primum luce donatum, plenoque nominum indice auctum: Codex diplomaticus Universitatis eiusdem: ori-

találhatók,[25] s a kódex 2/3 részét teszik ki.[26] David Jenkins felvetése szerint a kéziratok Lőrinc prépost egyetemi tananyagához tartoztak, s mivel több kéz írása is megtalálható a kódexben, nyilván felfogadott valakit,[27] hogy lemásoltassa magának.[28] Juraj Šedivỳ egyébként közli azoknak a szövegeknek a listáját, amelyek a kódexben szerepelnek, köztük olyan szerzőkkel, mint Paulus Hungarus, Galvano da Bologna, vagy a Csehországban igen népszerű Guillelmus Horborch és Stephanus de Rudnice.[29] E szövegek elsősorban arra szolgáltak, hogy a papságot egyházjogi szempontok szerint, mindennapi gyakorlati intézkedéseik során segítsék, pl. a házassággal, temetéssel, excommunicatióval, interdictummal, uzsorával vagy a papok visszaéléseivel kapcsolatos ügyekben. Vagyis, miként arra Jenkins és Miriam Hlavačková is felhívta a figyelmet, Lőrinc prépost az alá tartozó prépostság lelki ügyeinek intézése során kívánta felhasználni e jogi szövegeket, az egyházjogi szabályokat szem előtt tartva.[30] Mindezek fényében cseppet sem különös, hogy a pozsonyi prépostok bíráskodásáról az 1310-es évek után éppen Lőrinc prépost idejéből vannak az első, és nem kisszámú adataink.[31]

Érintőlegesen ugyan, de egy harmadik személyt és szöveget is meg kell említeni, ez pedig a szakirodalom által szintén ismert Petrus Ungarus de Lebeta, aki 1424-ben, Prágában másolta le az egyik, IX. Gergely pápa dekretálisaihoz írt kommentárgyűjteményt.[32] A prágai egyetem irataiban nem találjuk a nevét, ráadásul az 1420-as években Prága már egy vallásháborúktól szorongatott város volt, ahol az egyetemi oktatást V. Márton már 1418-ban beszüntette.[33] Péter 1423-ban még a lipcsei egyetem hallgatója volt,[34] de nem kizárt, hogy a prágai

---

ginem, incrementa, privilegia, iura, benefica…cui item personarum rerumque index, atque…imagines exhibentes subnecuntur, ed. Johannes Spurny, Pragae, 1834, 37–38. (A továbbiakban: AJP)

[25] Harvard Law School, MS 189.

[26] Jenkins, David, *The Identification of Harvard Law School Ms 189 = Law Library Journal*, 1992, 1, 41.

[27] Lőrinc prépost megrendelt egy másik művet is, Bartholomeus de Sancto Concordio írásait tartalmazó kódexet, amely azonban csak 1425-től szerepel a káptalan könyvtárának jegyzékeiben. Sopko, Julius, *Stredoveké latinské kdexy v slovenskỳch knižniciach*, Martin, Matica Slovenská, 1981, 56. sz.; Vö.: Šedivỳ, Juraj, *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*, Bratislava, Chronos, 2007, 114–115.

[28] Jenkins 1992, i. m. 42.

[29] Hlavačková, Miriam, *Kapitula pri dóme Sv. Martina – Intelektuálne centrum Bratislavy 15. storočí*, Bratislava, Spoločnosť Pro Historia, 2008, 54. (214. lbj.)

[30] Jenkins 1992, i. m. 41–42; Hlavačková 2008, i. m. 54.

[31] C. Tóth, Lakatos, Mikó 2014, i. m. 52, 60.

[32] Csontosi János, *Adalék a magyarországi XIV–XV. századi könyvmásolók és betűfestők történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 4(1879), 1, 49; Csapodi II. 1960. sz. Ma: Universitätsbibliothek Leipzig, MS 1066.

[33] Svatoš, Michal, *The studium generale 1347/8–1419 = A History of Charles University*, ed. Ivana Čornejová, Michal Svatoš, Petr Svobodnỳ, Prague, Karolinum Press, 2001, 88.

[34] *Die Matrikel der Universität Leipzig* I–III, ed., Georg Erler, Leipzig, Giesecke&Devrient, 1895, I, 75.

egyetem megkopott fénye még felkelthette egyesek érdeklődését. Ha nem is tanulási céllal kereste fel a cseh fővárost, a gazdag könyvtárak még gyakorolhattak némi vonzerőt.

Jelenleg mindössze ennyit tudunk a magyarországi diákoknak a szabad művészeti és a jogi karokhoz kapcsolódó könyvkultúrájáról. Másrészt e csekély szám azt jelenti, hogy a szövegek fennmaradó része a másik két fakultást reprezentálja. A prágai egyetem teológiai értelemben is Közép-Európa oktatási központja volt,[35] ám a teológia európai fellegvárának tartott Párizshoz képest Prágáról jelentősen kevesebb információval rendelkezünk, noha ezek is fontos tényezőkre világítanak rá.

A magyarországi hallgatók orvosi és teológiai érdeklődése

A vizsgálat alá vont 13 kódexből hat volt teológiai témájú, további egy pedig orvosi jellegű műveket tartalmaz. Az egyetlen orvosi munka Nicolaus de Zilina nevéhez fűződik. Miklós 1420-ban tűnik fel a szabad művészeti karon, fokozatszerzéséről azonban nem hallunk.[36] Minden bizonnyal Prágában maradt azonban, s talán azonos azzal az ugyanilyen nevű hallgatóval, aki 1429-ben szerepel az 'artes' kar dékáni könyvében.[37] Mivel a vizsgákat a pápa 1418-ban megtiltotta a fokozatok odaítélésével együtt, így elképzelhető, hogy Miklós csak akkor tudta befejezni korábban megkezdett tanulmányait, amikor az oktatás 1429-ben ismét megindult.[38] Két kézirata is bizonyítékul szolgál arra, hogy Miklós Prágában maradt. Az egyik Isaac Iudaeus *Liber urinarum* című orvosi értekezése.[39] Ezt a 9–10. századi arab munkát Constantinus Africanus fordította latinra a 11. században.[40] A kódex több más orvosi szerző traktátusait (pl. Hippocrates, Avicenna, Rhazes, stb.) is tartalmazza, de egy bejegyzés szerint (f. 252r) egyedül ezt a mintegy 40 folio terjedelmű szöveget másolta Zsolnai Miklós 1431-ben. Ebből a bejegyzésből egyébként az is kiderül, hogy a könyvet a Károly Kollégiumban másolta, így elképzelhető, hogy Zsolnai Prágában azon kevés külföldi hallgató közé tartozott, akik e kollégium tanulóinak mondhatták magukat. 1415-ben egy

---

[35] Brandt, Hans Jürgen, *Universität, Gesellschaft, Politik und Pfründen am Beispiel Konrad von Soltau (†1407), = The Universities in the Late Middle Ages, Louvain*, ed., Jozef Ijsewijn, Jacques Paquet, University Press, 1978, 618.

[36] LDPP, II, 2.

[37] LDPP, II, 6, 15, 16, 22.

[38] Svatoš, Michal, *The utraquist university = A History of Charles University*, ed. Ivana Čornejová, Michal Svatoš, Petr Svobodnỳ, Prague, Karolinum Press, 2001, 189.

[39] Truhlář, Josef, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum, qui in c. r. bibliotheca publica atque Universitatis Pragensis asservantur* I, Pragae, Sumptibus Regiae Societatis Scientiarium Bohemicae, 1905, 583–584 (Národní knihovna České republiky, Prága, VIII F 18).

[40] Rashdall, Hastings, *The History of universities* I–II, Oxford, Clarendon Press, 1895, I, 96–96; DeMaitre, Luke, *Medieval Medicine,* The Art of Healing, from head to toe, Santa Barbara, Praeger, 2013,11–12.

másik kódex-bejegyzés szerint azonban még a Vencel Király Kollégium káplánja volt.[41] Miklós többrétű érdeklődési körére utal továbbá, hogy bár az artes fakultás professzoraként szerepel a forrásokban, de említett orvosi munkája mellett egy prológust is írt Paulus Diaconus homíliáihoz 1420-ban.[42]

Két szöveg elüt a többi teológiai tematikájú szövegtől, mivel ezek a huszitizmusra reflektálnak. Mathias de Zolio 1417-ben másolta le a *Rosarius sive Floretus minor* című művet.[43] Mátyás 1401-ben még a bécsi egyetem hallgatója,[44] de 1409-ben már Prágában volt, s később sem hagyta el az egyetemet. 1410-ben lett 'artium baccalaureus', hat évvel később pedig 'licentiatus'.[45] Egy évvel később másolta le John Wyclif angol reformátor 1384–1396 között készült szentírás magyarázatait. Wyclif egyetemi tanítványaival gyűjtötte és szerkesztette össze a művet, amely bibliai személyek, valamint egyházi, teológiai elméletek és gyakorlatok magyarázatán túl erkölcsi és morális vonatkozású bejegyzéseket is tartalmaz. Mindezen felül azonban az egyházatyák, skolasztikus tudósok, kánonjogászok és biblikus személyek egyházjogi megjegyzéseit és ezek értelmezését is közli a szövegben.[46] Zólyomi másolata azonban mindennek csupán egy rövidebb kivonata. Wyclif e munkája három változatban ismert: a leghosszabb a *Floretus*, a középső a *Rosarius sive Floretus minor*, míg a legrövidebb verzió a *Rosarium*.[47] Zólyomi, akárcsak Zsolnai Miklós a Carolinum magistere volt, 1428-ban az Óváros főtere mellett vásárolt házat, majd három évvel később a Bibliát is lemásolta. Josef Třiška szerint 1454 körül halt meg Prágában.[48] A *Rosarius sive Floretus minor* az egyetlen a vizsgált csoportból, amely huszita szellemben íródott, s amely e nézeteket elfogadta. A hazai huszitizmus terjesztésében azonban nem játszott szerepet, ugyanis akárcsak a másoló, a kézirat is Prágában maradt a Mátyás halálát követő közel öt és fél évszázadban. Ez a kézirat arra is figyelmeztet minket egyúttal, hogy a prágai egyetem nem lehetett kizárólagos közvetítője a huszita eszméknek Magyarország felé a középkornak ebben a szakaszában, de ebből a szempontból további alapos kutatásokra van még szükség.

Témánk szempontjából röviden ki kell térnünk az ún. Huszita biblia eredetének és másolóinak a problematikájára. A Biblia első magyar (három részletben és töredékesen fennmaradt) fordításának prágai kapcsolataira egyértelműen utalnak a benne található huszita vonatkozások, melyekre a szakma már régen felfigyelt,[49]

---

[41] Národní knihovna České republiky, Prága, V H 21, f 82a

[42] Národní knihovna České republiky, Prága, V G 25

[43] Trišk a, Josef, *Literární cinnost predhusitské university*, Praha, Univerzita Karlova, 1967, 108.

[44] Tüskés Anna, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*, Budapest, ELTE Levéltár, 2008, 71.; Vö.: Trišk a 1981, i. m. 368.

[45] LDPP, I, 414, 437.

[46] Hudson, Anne, *Selections from English Wycliffite writers*, Toronto, University Press, 1997, 7.

[47] *Wycliff: Trialogus*, ed. Stephen E., Lahey, Cambridge, University Press, 2013, 15.

[48] Třišk a 1981, i. m. 368.

[49] Jakubovich Emil, Pais Dezső, *Ómagyar olvasókönyv*, Pécs, 1929, 248.

noha a huszita eredetet többen kétségbe vonták.[50] Többek között azonban Galamb György kutatásai is a huszita eredet mellett tanúskodnak,[51] kérdéses ellenben, hogy a fordítók első-, vagy másodkézből szereztek-e tudomást a huszita elvekről. A fordító Tamás és Bálint papokat hagyományosan Pécsi Tamással és Újlaki Bálinttal azonosítják, noha ez mindössze azon alapul, hogy keresztneveik megegyeznek a prágai egyetemen tanuló Pécsivel és Újlakival, s hogy mind a ketten Dél-Magyarországról származtak. Az azonosítás azonban pusztán ez alapján nem állja meg a helyét.[52] Ám a Biblia fordításának prágai megkezdését a szakirodalomban senki nem vetette fel, s amíg a másolók személyének azonosítása nem történik meg, addig a Huszita biblia prágai eredete is csupán annyiban áll, hogy a huszita eszmék centruma és kiinduló pontja Prága volt. Ezért csak említés szintjén lehet témánkhoz számítani.

Egy közelebbről nehezen meghatározható, Miklós nevű tanulóhoz lehet kapcsolni azt a kéziratot, amely 1376-ban készült Prágában, s amely több szöveget tartalmaz: egy *Martyrologium*ot, amit egy rövid traktátus követ a bűnökről, majd egy csehországi vonatkozású levéltöredék. Ezeket Thomas Hibernicus *Tractatus de religione* című írása követi, a kódex második felében pedig sermókat és Jacobus de Voragine Európa-szerte ismert *Legenda Aurea*-ját találjuk.[53] Szerencsére a másoló a nevét és a másolás idejét is bejegyezte művébe (f. 208v), innen tudjuk, hogy egy bizonyos Miklós 1376-ban, Prágában fejezte be a munkát. Miklós kilétét nehéz meghatározni, s csak feltételesen lehet ezt a munkát és másolóját is az egyetemhez kapcsolni. Sopko Bartoniek Emmára hivatkozva közli, hogy a kódex egyik bejegyzése szerint 1686-ban a pozsonyi káptalan tulajdona volt, s azt nem csak az újkorban, de a középkorban is használták Pozsonyban.[54] Pozsonyi hallgatót ugyan csak egyet ismerünk Prágában, Lőrinc prépostot, de nem kizárt (hiszen sem a káptalan összetételét, sem a hallgatók teljes körét nem ismerjük pontosan), hogy az illető csak tanulóévei után lett a káptalan tagja. Ha a másoló mégis az egyetem diákja volt, akkor talán Budai Miklós lehetett a másoló, aki 1377-ben tűnik fel a jogi egyetemen,[55] vagy az 1375-ben itt tanuló Miklós kalocsai kanonok,[56] esetleg Szepesi Miklós, akiről egyébként tudjuk, hogy „ain guet ler von der mess" volt.[57]

---

[50] Tímár Kálmán, *Legrégibb magyar bibliánk naptára és helyesírása*, Kalocsa, 1931, 3.

[51] Galamb György, *A Huszita biblia és a ferencesek, Megjegyzések az eső magyar bibliafordítás kérdéséhez = Egyháztörténeti Szemle,* 10(2009), 2, 3–12.

[52] Haraszti Szabó 2016, i. m. 38.

[53] Sopko 1982, i. m. 207. sz.

[54] Ugyanott.

[55] AJP 32; Triška 1981, i. m. 383.

[56] AJP 30.

[57] Triška 1981, i. m. 385. – Triška egy másik írásában tévesen kapcsolta ezt a Szepesi Miklóst az 1439-ben végrendelkező Miklóshoz, mivel ő a krakkói Szűz Mária templom altaristája volt, s 1419-ben iratkozott be a krakkói egyetemre. Triška 1967, i. m. 128. Vö.: Kelényi, Borbála, *A Krakkói Egyetem magyarországi diákjai = Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyete-*

A 24 szepesi plébános testvérületének könyvtára és lehetséges szellemi előképe

Egy érdekes kódex segítségével bizonyos „kulturális intézmények" szellemi előképeiről is információkat szerezhetünk. E kódex öt szöveget tartalmaz.[58] Az első írás egy apokrif irat, amely a *Tabulae Moysi et Abacuc de creatione angelorum* címet viseli, s egyelőre bővebb információkat nem sikerült megtudnom a szövegről. Ezután az egyházatyák mondásait tartalmazó rövid szöveg következik a hét halálos bűnről. Az egyházatyák korának jelentős gondolkodói, mint Szent Ágoston, Szent Jeromos vagy Nagy Szent Gergely mellett történetírók (pl. Cassiodorus), vagy antik filozófusok (pl. Seneca és Szókratész) gondolatai is szerepelnek a bűnökről ebben a kéziratban. A szövegről egyébként azt is megtudjuk, hogy 'collectae in castro Pragensi', vagyis, hogy vagy az eredeti szöveget vagy a másolatot Prágában állították össze.[59] Mindez pedig azt is jelenti, hogy a másoló vagy maga állította össze a szöveget Prágában, ám ha az eredetit állították össze a városban, a másoló akkor is csak ott férhetett hozzá, így a prágai proveniencia vitán felüli. Ezt követi az Europeana adatbázisa szerint IV. Ince pápának egy írása, amely a *Summa de casibus et poenitentiae* címet viseli. A 126. folio rectóján található bejegyzés szerint „explicit scriptura Innocentii quarti sub anno domini M CCCXC quinto[…]." Noha a szöveg egyértelmű, IV. Incének nem volt ilyen írása, a leírásokban pedig a kézirat dátuma is hibásan 1294-nél szerepel.[60] Viszont a dátum egyértelműen az 1395. évet jelöli a másolás elkészülése időpontjaként. Mindezt azért fontos megjegyezni, mert az ezután következő szöveg 1393-ra datálható. A szöveg tehát nem kapcsolható IV. Incéhez, ellenben Julius Sopko is észlelte a problémát, aki Thomas de Chobham *Summa de poenitentia* című írásával azonosította ezt a munkát, míg a korábbi szakirodalom sajnos nem szentelt figyelmet a kérdésnek.[61] A Cseh Nemzeti Könyvtár egy kódexében pedig meg is találjuk Thomas de Chobham művének egy rövid kivonatát, amely elárulja, hogy az, amelyről ez a kivonat készült, 227 fejezetből áll,[62] amely közel áll ahhoz a 233-hoz, amelyre a vizsgált kéziratot is felosztották. A már említett következő szöveg Petrus Lombardus *Sententiae* című munkájának a szentségeket leíró negyedik része, amelynek másolását 1393-ban fejezték be. A kódexet végül egy rövid szöveg zárja a házastársak által elkövethető erkölcstelenségekről. Ezek

---

meken 1348–1525, II, szerk. Haraszti Szabó Péter, Kelényi Borbála, Szögi László, Budapest, MTA TKI Egyetemtörténeti Kutatócsoport–ELTE Levéltára, 2016, (megjelenés alatt)

[58] http://www.europeana.eu/portal/hu/record/9200463/BibliographicResource_3000148674207.html (Biblioteca Națională a României, Alba Iulia, Ms II 65)

[59] Sopko 1982, i. m. 369.

[60] L. az 57. lábjegyzetnél szereplő Europeana adatbázis leírását, míg Mârza 1394-et ír. Mârza 1997, i. m. 77; Sopko 1393–1394-re datálja a kódexet. Sopko 1982, i. m. 369.

[61] Varjú, Elemér, *A gyulafejérvári Batthyány-könyvtár*, V. közlemény = *Magyar Könyvszemle,* 8(1900), 2, 165.

[62] Národní knihovna České republiky, XIX C 49, fol. 49v.

a szövegek tehát egyértelműen azok közé tartoztak, melyeket a mindennapok során is haszonnal forgathattak az egyháziak.

Mivel az eredeti szöveg prágai keletkezése mellett egy bejegyzés is tanúskodik a kódexben, így elképzelhető, hogy az ott tanult magyarországi diákok között kell keresnünk a másolót, s mivel a kódex Lőcsére került (onnan pedig a gyulafehérvári Batthyaneum könyvtárba), így elsősorban a szepességi hallgatókat kell áttekintenünk, főleg az 1390-es évek első felében ott tanultakat. A két számításba vehető diák, Késmárki György és Feystrip Miklós közül azonban csak utóbbi került közelebbi kapcsolatba a középkori lőcsei könyvtárakkal. Feystrip ismert alakja volt a szepesi „tudományos" életnek, hiszen 1405-ben a lőcsei Szent Jakab plébánia Szent György kápolnájának papja, továbbá a 24 szepesi plébános testvérülete könyvtárának egyik könyvtárosa is volt három társával együtt.[63] Feystrip 1392-ben először a prágai jogi egyetem irataiban szerepel, egy évvel később azonban a szabad művészeti karon találjuk, amikor Késmárki Györggyel (a későbbi szepesi prépositall és királyi titkos alkancellárral együtt)[64] tesz baccalaureusi vizsgát.[65]

A könyvről csak annyit tudunk, hogy a gerincén lőcsei címke található. A testvérületi könyvtár alapításáról, gyarapodásáról és kezdeti időszakáról semmit nem tudunk. A könyvtárról először egy 14. századi kódex későbbi, 1405. évi bejegyzéséből értesülünk. Jakó Zsigmond szerint a magyarországi plébániai könyvtárak a 14–15. század körül alakultak, amelyre a nagyszebeni plébánia könyvtárát hozta példaként.[66] A kézírásos kódexek igen drágák voltak, így elkészítésük, beszerzésük is komoly anyagi áldozatokkal járt. Azonban könnyebben hozzá lehetett jutni a szükséges szövegekhez az egyetemek mellett működő könyvmásoló műhelyekben vagy magukon az egyetemeken. Itt szükséges megjegyezni, hogy a plébánosok és általában az alsóbb egyházi rendeket viselők számára az egyetemek a 14. század folyamán váltak hozzáférhetővé, amely a peregrináció-kutatások egyik fontos észrevétele. Korábbi kutatásaim során figyeltem fel arra, hogy noha az első plébánosok, akárcsak társaik zöme, az itáliai egyetemeken tanultak (összesen hárman: János nagyszebeni,[67] Pál óbudai[68] és Vilmos ciferi plébános[69]), ők még vagy a gazdagabb városok plébánosai voltak, vagy valamely tehetősebb nemes segíthette tanulmányaikat. Ezzel szemben a plébánosok tömegessé váló

---

[63] Mârza, Eva Selecká, *A középkori lőcsei könyvtár*, Szeged, Scriptum, 1997, 30.

[64] Haraszti Szabó Péter, *A prágai egyetem hallgatói Luxemburgi Zsigmond magyar királyi udvarában = Micae Mediaevales V. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*, szerk. Fábián Laura, Gál Judit, Haraszti Szabó Péter, Uhrin Dorottya, Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2016, 69–91.

[65] LDPP, I, 288.

[66] Jakó Zsigmond, Manulescu, Radu, *A latin írás története*, Budapest, Európa, 1987, 127–128.

[67] Veress Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai (1221–1864)*, Budapest, Római Magyar Történeti Intézet, 1941, 394.

[68] Veress 1941, i. m. 28.

[69] Veress Endre, *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium,* I, Padua 1264–1864, Kolozsvár, Stephaneum, 1915, 2.

jelenléte az egyetemeken az 1370-es évektől mutatható ki, elsősorban a prágai és bécsi egyetemek alapításának köszönhetően,[70] olyannyira, hogy a Zsigmond-korban már ők alkotják a joghallgatók legnépesebb csoportját. Ugyanez mondható el az oltárigazgatók, káplánok és kisebb megszorításokkal, de az egyszerűen csak klerikusként beiratkozókkal kapcsolatban is. Más szóval, a plébániai könyvtárak első feltűnése a 14–15. század fordulójától összefüggésbe hozható a közép-európai egyetemek létrejöttével. Ennek fényében a szepesi plébánosok konfraternitása könyvtárának kezdeményeit is a 14. század utolsó harmadában kell keresnünk. Eva Selecká Mârza szerint a könyvtár helyét nem lehet meghatározni,[71] Varjú Elemérnek azonban igaza lehetett, aki szerint azt minden bizonnyal Lőcsén kell keresnünk.[72] Erre utal az is, hogy az első négy ismert könyvtáros közül Feystrip Miklós a Szent György kápolna papja volt, amely kápolna pedig szintén a plébánia könyvtáraként is funkcionált. Varjú szerint egyébiránt a könyvtárat magát is 1405-ben alapították, méghozzá György leibici plébános által,[73] aki egyike volt az első ismert négy könyvtárosnak is. Mindent összevetve, Feystrip Miklós e kötete is arra mutat, hogy a Szent György kápolna és a konfraternitás könyvtárát is a 14. század végén alapíthatták, miután az egyetemekre az első plébánosok és oltárigazgatók is eljutottak. Onnan aztán a káptalani könyvtárak mintájára a liturgiához és a hívek mindennapi életének vezetéséhez szükséges könyvekkel tértek haza. A közép-európai egyetemeknek, s azon belül is a prágainak nagy szerepe lehetett tehát a hazai kulturális élet fejlődésében.

Egy veszprémi prépost a prágai egyetemen?

A másoló személyét vagy a kéziratok készítési helyét nem minden kódex esetében lehet pontosan meghatározni, prágai provenienciájukra csak következtetni lehet. Ez a helyzet egy, a 14. század második felére datálható kódexszel is.[74] Ennek prágai eredetét Arnošt z Pardubice prágai érsek életrajza valószínűsíti, ugyanis ez a munka a Cseh Királyságon kívül nem tartott számot tömeges érdeklődésre, ráadásul nem sokkal az érsek 1364. évben bekövetkezett halála után készült a kézirat. Erre egyébként épp egy megjegyzésből következtethetünk a 15. folio rectóján. Itt a lap tetején egy három soros bejegyzés olvasható, sajnos elég elmosódottan, Varjú szerint tollpróbaképp írhatták.[75] A felső sorban egy bizonyos

---

[70] Ezután a következő plébánosok 1375-ben tűnnek fel a prágai egyetemen: Leó nagycsűri és Tilmannus szenterzsébeti plébánosok. Noha Leó az erdélyi püspök testvére volt, Tilmannus már csak saját plébániájához kötődött. AJP, 31.

[71] Mârza 1997, i. m. 30.

[72] Varjú Elemér, *A gyulafejérvári Batthyány-könyvtár*, II. közlemény = *Magyar Könyvszemle,* 7(1899), 3, 214.

[73] Varjú 1900, i. m. 150.

[74] Biblioteca Națională a României, Alba Iulia, Ms II 45.

[75] Varjú 1900, i. m. 149–150.

János prépost nevét olvashatjuk, prépostságának helye elég romlott alakban van, majd alatta következik János veszprémi prépost neve. A 14. század második feléből csak két János nevű veszprémi prépostot ismerünk, egyikük a Mindenszentek társaskáptalan elöljárója volt 1377-ben,[76] másikuk pedig a Szent Mihály székeskáptalan prépostja, akit 1369-ben a kánonjog baccalaureusának is neveztek.[77] Mivel pedig ez a János 1382-ig volt veszprémi prépost, a kéziratnak is legkésőbb eddigre el kellett készülnie. Az Egyetemtörténeti kutatócsoport jelen ismeretei szerint ilyen fokozatot szerzett János nevű személy a vizsgált időszakból nem ismert. Egyedül a padovai egyetemen tanuló János egri főesperessel lehetne felvetni az azonosságot, ő azonban 1367 októberében tűnik fel az egyetemen,[78] míg János veszprémi prépostságáról már ez év júliusból vannak adataink. Mindezek alapján felvethető, hogy János is Prágában tanulhatott, de biztosat persze nem lehet mondani. A jogi kar, később jogi egyetem iratai 1372 előttről hiányoznak, így az a tény, hogy az egyetem irataiban a neve nem szerepel, nem mond ellent ennek a felvetésnek. A kódexről azt is tudjuk, de legalábbis egy részéről, hogy bizonyos Petrus Crispus másolta (f. 64r). Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy János prépostnak ne lehetett volna köze hozzá, hiszen Zámbó Lőrinc pozsonyi prépost is felfogadott másolóval dolgoztatott, nem saját maga készítette a kéziratait. A kódexben találhatóak továbbá Lucas de Bitonto ferences szerzetes prédikációi, valamint egy *Expositio psalmorum poenitentialium* című munka is. Sajnos azonban mindez nem magyarázza meg, hogy a kódex hogyan kerülhetett Lőcsére, ugyanis ahogy említettem, a gerincén lőcsei címke található, és csak később került innen Gyulafehérvárra.

A *Summa Britonis* és másolója

Írásom elején említettem, hogy két filozófiai tárgyú szöveg található a vizsgált csoportban, a másik szöveg azonban akár teológiai témájúnak is tekinthető bizonyos szempontból. Egy 1377-re datálható kódexről van szó, amely Papias, 11. századi lexikográfus bibliai szótárát, valamint Sevillai Izidor *De summo bono* című értekezését tartalmazza, míg kutatásaim szempontjából a harmadik szöveg a legérdekesebb, s ez Guillelmus Britonis bibliai szótára.[79] A *Summa Britonis* címen ismert szótárat a 13. század második felében készítette Guillelmus Brito ferences szerzetes, aki a párizsi egyetemen képezte magát.[80] A szótár a Vulgata nehezebb szavait magyarázza, s nagyjából 2500 szócikket tartalmaz. Brito az

[76] C. Tóth 2013, i. m. 73.

[77] Karlinszky Balázs, *A veszprémi nagyprépostok archontológiája, 1079–1543 – Három prépost portréjával* = *Turul*, 87(2014), 3, 95.

[78] Veress 1941, i. m. 152.

[79] Národní knihovna České republiky, Prága, X B 5.

[80] *Summa Britonis sive Guillelmi Britonis expositiones vocabulorum biblie*, Patavii, In aedibus Antenoreis, ed. Lloyd W. Daly, Bernardine A. Daly, 1975, XIII–XVIII.

ebben a kódexben is fennmaradt Papias, Sevillai Izidor, továbbá Uguccione da Pisa hasonló jellegű munkáit használta fel több görög, héber és az egyházatyák korából fennmaradt írás mellett. A szabad művészeti tematikába azért sorolható, mert Papias és Uguccione írásai mellett olykor a *Summa Britonis*t is a filozófiai művekhez sorolták, így pl. a clairvaux-i ciszterci kolostor 1472-es könyvtári beosztásában Brito munkáját az 'artium et philosophiae' szekción belül a grammatika könyvei között őrizték.[81] Brito műve Magyarországon is igen elterjedt volt, közel 20 szöveg maradt fenn belőle, de az ismert szövegek többsége 15. századi ősnyomtatvány, mindössze három kézirata maradt fenn, melyből kettő 13. századi részlet,[82] s egy 1428-ban készült szintén kivonat.[83] Ez az 1377-es szöveg azért is érdekes, mert egyrészt teljes szövegről van szó, másrészt ismerjük a másolót. A 119a fólión ugyanis ezt a nehezen értelmezhető bejegyzést olvashatjuk: „Explicit Brito finitus per reverendum Budam anno millesimo trecentesimo septuagesimo septimo." A szöveg egyértelművé teszi, hogy egyházi személy másolta a szöveget, de a keresztnév hiánya sajnos további kérdéseket szül. Felmerülhet, hogy a Buda esetleg valamilyen szláv keresztnevet, vagy egy, a szláv nyelvterületen lévő Buda nevű helységből való szláv származású másolót takarna. Azonban középkori cseh és lengyel források áttekintése, továbbá cseh kollégákkal[84] való konzultálás után ezt a lehetőséget el kellett vetnem. Felmerülhet további lehetőségként, hogy a másoló az ekkoriban Prágában tanult budai diákok egyike lehet. A problémás nyelvezetű explicit szövege azonban azt a megoldást is felvetheti, hogy egy Buda keresztnevű magyar személy lehetett a másoló.[85] Az Anjou-kor első felére vonatkozó névtörténeti kutatásokból azonban kiderül, hogy a Buda név mindössze ötször fordul elő, s minden esetben világi személy viselte.[86] Ennél a pontnál érdemes visszakanyarodni az egyetemen tanuló budai diákokhoz.

---

[81] Nebbiai-Dalla Guarda, Donatella, *Les glossaires et dictionaires dans les bibliothèques médiévales = Les manuscrits des lexiques et glossaires de l'Antiquité tardive à la fin du Moyen Âge. Actes du Colloque international organisé par le „Ettore Majorana Centre for Scientific Culture"* (Erice, 23–30 septembre 1994), Louvain-la-Neuve, Fédération internationale des instituts d'études médiévales, ed. Jacqueline Hamesse, 1996, 180–181.

[82] Sopko, I, 13. – Ugyanakkor egy mára elveszett kézirat volt a veszprémi káptalannál is a 15. század elején: Csapodi III, 989. sz.; 1044. sz. A Kolozsvári Engkel Istvánnak 1453-ban is volt egy példánya: Csapodi III, 1917. sz. A kassai domonkosoknak szintén: Csapodi III, 2478. sz.

[83] Sopko, I, 47.

[84] Ezúton szeretnék köszönetet mondani Pavel Soukupnak a témában nyújtott segítségéért.

[85] Azt sem lehet elfelejteni, hogy a korabeli névhasználatban, főleg a beszélt nyelvben a puszta helynévi eredetű személyneveket is „i" képzővel ejthették, vagyis jelen esetben lehetne a Johannes Buda alakot Budainak értelmezni. De nem lehet kizárni, hogy a Buda itt szólítónévként szerepelhet, nem pedig keresztnévként, ez esetben pedig szintén felvethető az azonosság Budai János és reverendus Buda között. A névtani kutatásokban többek között N. Fodor János vagy Gulyás László Szabolcs is felfigyelt arra a jelenségre, hogy a „de" prepozíciós névformák gyakoribbak a nemesek körében, míg pl. a jobbágyok esetében elenyésző, mintha tudatosan különbséget tettek volna a névhasználatban is az egyes társadalmi állások között. Köszönöm a segítséget N. Fodor Jánosnak!

[86] Slíz Mariann, *Anjou-kori személynévtár, 1301–1342,* Budapest, Históriaantik, 2011, 65.

Összesen ketten jöhetnek számításba másolóként, Budai Miklós, aki 1377-ben tanult a jogi egyetemen és Budai János, aki 1374–85 között tanult, majd tanított az artes karon, s később a jogi egyetemre is beiratkozott.[87] Tanulmányaik és a kézirat elkészültének ideje alapján mindketten lehettek, de a szöveg célja, tudniillik a Biblia magyarázata jobban illene Budai János későbbi alapítványának, a Collegium Christinek a profiljába. Ez azonban még mindig nem magyarázza meg a kérdéses explicit szövegét. A korabeli névhasználati szokásokban többször találkozunk „de" prepozíció nélküli,[88] vagyis puszta helynévi névalakokkal,[89] ahogy a prágai egyetem fennmaradt irataiban is több ilyen eset fordul elő, pl. kassai, késmárki, hatvani, újlaki és nagyszebeni diákokkal kapcsolatban.[90] Ez esetben a Johannes Buda alak megengedné a feltételezést, hogy a Collegium Christi alapítójával állunk szemben. Sajnos azonban a rá vonatkozó hazai forrásokban mind ezidáig nem találtam ilyen névalakot, ami ugyanakkor teljesen nem zárja ki ezt a lehetőséget. Egy másik lehetséges opció, amely a hazai gyakorlatban szintén nem példa nélkül álló, hogy második keresztnévként használhatta a Buda nevet.[91] E lehetőségek közül sajnos nyelvészeti eszközökkel egyiket sem lehet bizonyítani, a források hiánya és az explicit pedig szintén csökkenti ezek valószínűségét.[92] Van azonban egy közel egykorú kézirat a nagyszebeni káptalani könyvtár anyagaiból, mely nagyfokú hasonlóságot mutat jelen kézirattal. 1394-re datálható egy missale, melyet Mihály kiscsűri plébános állított össze. Az egyik possessorbejegyzés a nevet kivéve megegyezik a vizsgált explicit szövegével, e szerint: ez a könyv „pertinet ad fraternitatem per cybinium.[93]" Amennyiben a másoló azt akarta volna kifejezni, hogy a kódex a szebeni testvérülethez tartozik azt nyilvánvalóan más nyelvtani szerkezettel kellett volna leírnia. A másoló egy bizonyos Theodericus mester volt, (ahogy alább keresztnevét ő maga árulta el),[94] Csontosi

[87] Körmendy 2007, i. m. 63–66, 69, 182; C. Tóth 2015, i. m. 95.

[88] L. pl.: MNL OL DL 26589. (1419. március 16. Johanne Buda); *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* I–XII, szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Barabás Samu, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál, Dőry Ferenc, Budapest, 1871–1931, V. 156. sz. (1400. július 21. Nicolao Buda); ZsO VII. 579. sz. (1419. június 4. Benedictus Buda); ZsO IX. 990. sz. (1422. szeptember 22. Nicolaus Buda)

[89] Tóth, Valéria, *Gondolatok a helynévi eredetű személynevekről = Helynévtörténeti Tanulmányok*, 11(2015), 127–130; Gulyás, László Szabolcs, *Újabb adatok a középkori jobbágyi-mezővárosi személynévadás kérdéséhez = Névtani Értesítő,* 31(2009), 57; N. Fodor János, *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban,* Budapest, ELTE BTK, 2010 (Magyar Névtani Értekezések, 2), 52–54.

[90] AJP 119; LDPP, I, 305, 320, 366, 416.

[91] L. pl. MNL OL DL 35291 (1398. október 13. Andreas dictus Buda filius Mauricius filius Mathei de Lachkouch.); MNL OL DF 220389 (1406. április 3. Andreas Buda de eadem).

[92] Ezúton köszönöm Slíz Mariannak és Szentgyörgyi Rudolfnak a nyelvészeti problémák tisztázásában nyújtott segítségüket!

[93] Csapodi II, 2049a

[94] „Nomen scriptoris si tu cognoscere velis. **The** tibi sit primo **ode** medio **ricusque** secundo" (Kiemelés tőlem – HSZP). Vagyis az explicitnél azt árulta el, hogy hova valósi, vagy hol dolgozik, majd alatta elrejtette a keresztnevét is. Csontosi 1879, i. m. 46–47.

pedig talált is egy ugyanilyen nevű személyt a szebeni káptalan könyvmásolói között a 15. század legelejéről.[95] A hasonlóság a két eset között még valószínűbbé teszi a feltételezést, hogy Budai János lehetett a *Summa Britonis* másolója 1377-ben. Ugyanezt támaszthatja alá, hogy a kézirat szerepel a Cseh Nemzet kollégiumának legrégebbi könyvtári katalógusában.[96] Az akadémiai nemzethez tartozás ugyan önmagában még nem segít, hiszen mind a két hallgató a cseh nációhoz tartozott. A kollégiumot azonban több mint egy évtizeddel Budai János távozása után alapították az 1390-es évek közepén.[97] Felmerül tehát a kérdés, hogy a kézirat hogyan kerülhetett oda? A választ Prágai Vencel fia János személyében kell keresnünk. Többek között ő volt az, aki Budai Jánost 1374-ben prezentálta az artes karnak, s ő volt az, aki nem csak a Cseh Nemzet kollégiumát, de a kollégium könyvtárát is megalapította, méghozzá saját könyveiből.[98] Vagyis Prágainak megvolt a személyes kapcsolata Budaival, s mivel a kézirat Prágai alapítványának könyvtárában maradt fenn, így legalábbis felvethető, hogy Budai János bízta rá Prágaira, amikor 1385-ben elhagyta Prágát. A Buda, mint keresztnév ritkasága (nem csak a magyar forrásokban fordul elő ritkán, de a középkori, mintegy 12 ezer magyarországi peregrinus között egy sem akad) és a „de" prepozíció nélküli névalak lehetősége mellett a kézirat provenienciája miatt nem lehet elvetni, hogy a másoló Budai János lehetett, ám ez is csak egy a lehetőségek közül. Érdekességként meg lehet jegyezni azonban, hogy hasonló tematikájú művet (Johannes Balbus *Catholicon* című írását) Budai tanítványa, Pöstyéni Tamás is másoltatott, melyet az esztergomi székeskáptalanra hagyott.[99]

HARASZTI SZABÓ, PÉTER

La culture livresque des étudiants de l'université de Prague originaires de Hongrie

Bien que la plupart des étudiants de l'université de Prague originaires de Hongrie aient fréquenté la faculté des arts libéraux, ils ne s'intéressaient pas prioritairement aux textes philosophiques. Les textes exploités par la recherche attestent la profondeur de l'intérêt *théologique* qui caractérisait sans nul doute les jeunes gens en question. Une bonne moitié des 13 éléments bibliographiques dont nous disposons appartient à cette discipline. A force de les étudier, l'on comprendra peut-être

[95] Uo.

[96] *Katalogy Knihoven Koleji Karlovy University*, ed. Josef Becká, Emma Urbánková, Praha, Univerzita Karlova, 1948, 9.

[97] Svatoš 2001, i. m. 52–53. Ugyanakkor az 1490-es dátum nyilván csak elírás, a kollégiumot az 1390-es években alapították.

[98] Trišk a 1981, i. m. 321–322.

[99] Körmendy Kinga, *A kánonjog középkori egyetemi oktatásával és a 15. századi esztergomi vikáriusok olvasmányaival, működésével kapcsolatos kéziratos források az esztergomi egyház 1543 előtti könyvállományában = Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről*, szerk. Erdő Péter, Budapest, Szent István Társulat, 2002, 182.

mieux les raisons de l'intérêt des Hongrois pour la faculté de théologie de l'université de Prague. L'analyse de ces manuscrits a également illustré que ces textes ne pouvaient pas véhiculer les idées hussites en Hongrie. La plupart des ouvrages théologiques furent copiées par les étudiants afin d'aider le clergé à diriger la vie quotidienne des fideles. Les textes juridiques de Lőrinc (Laurence) Zámbó servirent également à cette fin. Il convient de souligner que dans la juridiction ecclésiastique du diocèse d'Esztergom les manuscrits pragueois jouèrent un rôle particulierement important (voir l'activité du prévôt de Presbourg et le fameux *Processus iudiciarius*). L'un des codex étudiés nous suggère que dans les années 1360, János (Jean), prévôt de Veszprém, pouvait également fréquenter l'université de Prague. On ne peut pas établir cela avec certitude, mais nous avons réussi à dater le codex en question á la période entre 1364 et 1382. Les textes les plus importants sont, sans nul doute, ceux qu'on peut attribuer à Miklós Feystrip et à János Budai. Les premiers sont vus comme l'antécédent culturel de la bibliothèque de la fraternité des 24 curés de Szepes, quant au second, on peut supposer qu'il s'agit du tout premier manuscrit de János Budai, fondateur du Collegium Christi d'Esztergom (certes, on ne peut pas exclure que nous avons affaire une copie préparée par un étudiant non-identifié originaire de Hongrie).

Keywords: cultural history; 14th–15th centuries; library history; teological education; husitisme; peregrinatio academica

MONOK ISTVÁN–ZVARA EDINA

Oláh Miklós könyvtára és olvasmányai*

A magyar művelődéstörténetnek kevés olyan 16. századi egyénisége van, akinek a tevékenysége nyomott hagyott az európai nagyobb életműveken is. Oláh Miklós (1493–1568) minden bizonnyal ilyen. Nem esztergomi érsekként, és nem is, mint Habsburg Mária közeli munkatársaként, hanem mint történetíró. *Hungaria* történetéről, vagy a hunok királyáról, Attiláról írott műve használt, idézett volt, sőt, a lengyel és fehérorosz nyelvű Attila-történet Oláh munkájának fordítása.[1] Kiadott művei, levelezése alapján – az idézetekből és a levelekben említett személyeket, azok műveit számba véve – komoly könyvtárral kellett rendelkeznie,[2] ha csak nem akart mindig barátainál, vagy valamelyik egyetem, egyház vagy iskola könyvtárában olvasni. Életének több olyan színhelye volt, ahol megtehette ezt, bejárhatott például a Leuveni Egyetem bármelyik kollégiuma (főként a *Collegium Trilingue*) könyvtárába, vagy éppen a burgundi hercegek könyveit is kézbe vehette Brüsszelben, amikor Habsburg Máriát, Németalföld kormányzóját szolgálta. Ismert az Oláh által szervezett humanista kör magas olvasottsága, a kör

* A kutatást támogatta az NKFIH OTKA K 116154. számú pályázat.

[1] Zoltán András, *Oláh Miklós Athilájának lengyel és fehérorosz fordításáról = Hungaro-Slavica,* Studia in honorem Stephani Nyomárkay, ed. Janusz Bańczerowski, Bp., ELTE, 1997, 354–357; Zoltán András, *Hunok Vilnában, avagy Atilla és Bendeguz az ófehéroroszban = Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára,* szerk. Hajdú Mihály, Bp., ELTE, Nyelvtudományi Társaság, 2000, 53–54; Zoltán András, *Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása,* Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2004 (Dimensiones culturales et urbariales Regni Hungariae, 6).

[2] Vö.: Szelestei Nagy László, *Oláh Miklós könyvtáráról = Program és mítosz között,* 500 éve született Oláh Miklós, Az 1993. január 9-10-i kolozsvári megemlékezés anyagából, szerk. Mózes Huba, Bp., Szent István Társulat, 1993, 51–69. – Újabban a szlovák szakírók foglalkoztak az Oláh könyvtár egyes darabjaival, az előbb idézett tanulmányban említett művek sora azonban nem bővült: Komorová, Klára, *Významní vlastníci kníh z prvej polovice 16. storočia = Prelomvé obdobie dejín,* (Politika, spoločnosť, kultúra v roku 1515), ed. Eva Frimmová, Bratislava, Igor Iliť–RádioPrint, 2017, 241–263; Nagy, Imrih, *Erazmiká v knižniciach humanistov z územia Sovenska = Kniha,* (2016), 164–181.

DOI 10.17167/mksz.2018.1.17-25

tagjai közül többek könyvtárát, másoknak könyveit ismerjük, Zsámboky Jánoson kezdve,[3] Nicasius Ellebodiusig,[4] vagy éppen Batthyány Boldizsárig.[5]

Oláh Miklós könyvtárának nem ismert katalógusa a korból. Tulajdonosi bejegyzések alapján, adományait is számba véve 250 mű tulajdonlását tudjuk dokumentálni, és az így nyert képet egészítik ki a levelezéséből, illetve más forrásokból nyert adatok. Humanista műveltségét, kiterjedt hazai és európai kapcsolatrendszerét, mecenatúráját és irodalmi-történetírói, valamint egyházszervezői tevékenységét tekintve biztosan állíthatjuk, hogy ez egykori bibliotékájának csak a töredéke. Tanulmányunk egyik feladatának tekintjük, hogy ez utóbbi állítás igaza mellett érveljünk. Akkor is így van ez, ha a fennmaradt könyvek kiadási helyeit vizsgálva feltűnő a Leuvenben kiadottak nagy száma. Miért éppen az ott vásárolt könyvek maradtak fenn, illetve ez a fennmaradási arány véletlen (250:47), vagy a tudós főpap a magánkönyvtára gyarapítását nem tartotta olyan tevékenységnek, amelyet módszeresen kellett volna követnie? Erre nehezen gondolhatunk, tekintve, hogy ismerjük *ex libris*ét is, vagyis tudatos gyűjtő lehetett, aki azonosíthatóvá tette könyveit. Zavarba ejtő ugyanakkor, hogy az önmagában külön kisnyomtatványként fennmaradt *ex libris* egyetlen ismert könyvében sem szerepel.[6]

A közel kortárs főpapi gyűjtők[7] közül Telegdi Miklós (1535–1586) esztergomi kanonok, pécsi püspök is gazdag és értékes bibliotékával rendelkezett. Hagyatéki leltárából ismert könyvjegyzéke,[8] amelyen 291 kötet szerepel. Telegdi jelen esetben számunkra azért is fontos, mert ő is örökölt az esztergomi érsek könyvei közül. A jogtudós Mossóczy Zachariás (1542–1587) nyitrai püspök gyűjteménye[9] pedig az egyik legnagyobb a 16. században, közel 1000 kötetes volt.

---

[3] *A Zsámboky-könyvtár katalógusa,* Gulyás Pál olvasatában, bev. Ötvös Péter, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/2).

[4] Pajkossy Györgyné, *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban = Magyar Könyvszemle,* 99(1983), 225–242; Boross Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei,* 13(2007), 157–185.

[5] *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert,* hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Band II, István Monok, Péter Ötvös, Edina Zvara, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek,* red. von István Monok, Eisenstadt, Burgenländische Landesbibliothek, 2004 (Burgenländische Forschungen, Sonderband, XXVI).

[6] Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, ex librisek.

[7] Összefoglalóan lásd: Madas Edit, Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig,* Bp., Balassi, 2003, 161–164.

[8] Cathalogus Librorum R(everendissi)mi D(omi)ni olim Nicolai Telegdini Episcopi quinqueecclesiensis. Kiad. *Magyarországi magánkönyvtárak,* I, 1533–1657, sajtó alá rend. Varga András, munkatárs Monok István, Bp., Szeged, MTA Könyvtára, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13), 36–42.

[9] *A magyar könyvkultúra múltjából,* Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, sajtó alá rend. és a függeléket összeáll. Herner János, Monok István, Szeged, JATE Központi Könyvtár, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11), 437–485; Mossóczi fennmaradt könyveiről, teljes jegyzékkel: Komorová, Klára, *Knižnica Zachariáša Mošovského,* Martin, Slovenská národná kniznica, 2010.

Mint már említettük, Oláh Miklós könyveiről nem maradt fönt összeírás, a könyvek maguk szétszóródtak: kutatásunk állása szerint most hét európai ország 20 intézményében találhatók, kisebb-nagyobb számban. Minderről maga az érsek is tehet, hiszen 1562. szeptember 14-én írt végrendeletében könyveit ő maga osztotta szét[10] – azaz nagy értékű könyvtárát nem egyházára hagyta, hiszen ott úgyis csak porosodnának.[11]

A Bécsben őrzött könyveit Listi I. János (†1577) veszprémi, majd győri püspökre és főkancellárra, valamint ennek fiára, II. Jánosra (1556–?) hagyta. Előbbire azért eshetett Oláh választása, mert művelt humanistaként ő is tagja volt a pozsonyi humanista körnek,[12] és maga is könyvgyűjtő volt.[13] Ráadásul Listivel rokoni viszonyban is volt, hiszen a kancellár feleségül vette Oláh Miklós törvénytelen(?) leányát, Oláh Lukréciát.[14] Oláh azzal a feltétellel adta könyvtárának egy részét a Listieknek, hogy tetszésük szerinti válogatás után a maradékot a nagyszombati tanulók kapják meg. A későbbiekben Listi I. János könyveit, vagy annak egy részét a Listi család egyes tagjai örökölték. A családi könyvtár feltehetően Köpcsényben volt. A király a köpcsényi birtokot 1576-ban adományozta a Listi családnak, amelyet Listi IV János (†1676 k.) 1676-ban eladott a későbbi nádornak, Esterházy Pálnak (1635–1713). Valószínűleg ekkor, a birtokos-váltáskor került a Listiek és így Oláh Miklós könyveinek egy része az Esterházyak gyűjteményébe. Ez tehát az egyik út, amelyen keresztül a humanista főpap könyvei az

---

[10] „De libris. Libros, quos hic Wiennae in biblioteca mea habeo, lego Joanni Listhio et filio suo Joanni ea conditione, ut quos ex eis voluerit, pro se retineat. Alios autem studiosis Tirnaviensibus pro salute animae meae distribuat, ut ex eis discant. – Libri per me impressi, tam scilicet breviaria, quam alia, quos Franciscus Naghwathi scit ubi sint, omnes distribuantur pauperibus sacerdotibus et aliis studiosis ac ecclesiis inopibus, qui tales non habent. Volumus tamen, ut ante omnia ad capellas meas de Lanser et Nicoleti aliquot ex his pulchre illigentur et ligati dentur. – Libros, qui sunt Tirnaviae in domo mea, legarem ecclesiae. Sed ea habet etiam alioqui nunc sufficientes libros, pulveribus obsitos, qui domini canonici, fratres nostri eos non frequentant, neque pulveres obstergunt. Ideo committo, ut ex eis accipiat aliquos pro se magister Nicolaus Telegdinus archidiaconus Zoliensis ad studia sua et similiter magister Nicolaus Dessyth canonicus Strigoniensis et reliqui distribuantur pauperibus scholasticis Tirnaviensibus, qui sunt studiosi." Kiad. Adattár 11, i. m. 56–57.

[11] Fazekas István, *Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között = Történelmi Szemle,* 45(2003), 145; ugyanez: *= Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században,* szerk. Balogh Margit, Varga Szabolcs, Vértesi Lázár, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet; Budapest, MTA BTK, 2014, 27–44.

[12] Boross 2007, i. m. 157–185.

[13] Zvara Edina, *A Listi-család könyvei = „Apró cseppekből lesz a zápor",* Bakonyi Géza emlékkönyv, szerk. Hegyi Ádám, Simon Melinda, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008 (Habent sua fata libelli, 4), 47–60; Monok István, *A művelt arisztokrata,* A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században, Bp., Kossuth Kiadó; Eger, EKF, 2012 (Kulturális örökség), 142.

[14] Fazekas István, A magyar udvari kancellária leltára 1577-ből = *Fons,* 9(2002), 227.

Esterházy család könyvtárát gazdagították,[15] és ez a könyvtár a 17. században, a legnagyobb és leggazdagabb arisztokrata gyűjtemények közé tartozott.[16]

Oláh Miklós könyveinek másik útja az Esterházyakhoz a következő. Az érsek unokaöccse Oláh Császár Miklós volt, leánya Császár Orsolya, akinek férje Dersffy Ferenc. Az utóbbi házaspár leánya, Dersffy Orsolya (1583–1619), akit Esterházy Miklós (1583–1645) nádor vett feleségül. Dersffy Orsolya öröksége volt Lakompak, amely így az Esterházyak birtokába került – Oláh Miklós könyveinek egy másik részével együtt.[17]

Az Esterházy családot ezért is kellett külön kiemelnünk, de ennél is fontosabb, hogy az ő gyűjteményük őrizte meg a legtöbb Oláh-kötetet,[18] a ma ismert mennyiség feléről van szó.[19]

Az Oláh által 1556-ban újjáépíttetett, Bécsen kívüli Nicoletum Szent Margit kápolnájában is voltak könyvei az érseknek, amelyeket ugyancsak Listi örökölt. Ő pedig fiára, Listi Jánosra hagyta azzal, hogy a kápolnában lévő könyvek maradjanak a helyükön. Az itteni könyvek szertartáskönyvek voltak.[20]

Oláh Miklós könyveit kézbe véve nyerhetünk képet könyvhasználatára, olvasási szokásaira vonatkozóan is. A humanista főpap könyveinek nagy részébe, a beszerzés időpontjában betöltött tisztségének megjelölésével írta be a nevét, de több esetben *supralibros*szal is ellátta azokat. Könyveinek egy részét saját maga

---

[15] A szakirodalomban több nyoma van annak, hogy Oláh könyvei az Esterházy könyvtár értékes részét képezik. Vö. Csontosi János, *A kis-martoni herczeg Esterházy-könyvtár = A magyar Történelmi Társulat 1883. évi aug. 22–27-iki vidéki kirándulása Sopron városába és Sopron vármegyébe,* szerk. Szilágyi Sándor, Bp., MTA, 1883 (a Századok 1883. évfolyam, VIII. füzeteként is megjelent), 90–91; Domanovszky Sándor, *Kézai Simon Mester krónikája,* Bp., MTA, 1906, 15. (2. jegyzet); Monok István, Zvara Edina, *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás,* Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén, szerk. Ács Pál, Bp., Reciti, 2015, 203–204.

[16] Monok 2012, i. m. 127–157; Stefan Körner, *A Bibliotheca Esterházyana = Kék vér, fekete tinta,* Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1770, szerk. Monok István, Bp., OSZK, 2005, 105–129.

[17] *Uo.;* Monok István, *Adalékok az Esterházy-könyvtár kialakulásának történetéhez, A Moszkvában őrzött könyvek vizsgálatának tanulságai = Eruditio, virtus et constantia,* Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Könyvtár, 2011, 504–507.

[18] Az Esterházy család könyvtárának kalandos, 20–21. századi sorsában Oláh Miklós könyvei is osztoztak. Ugyanis 1945-ben szovjet teherautók közel 2000 kötetet vittek el a Szovjetunióba, s kerültek különböző könyvtárakba. Ezek közül 2013-ban 977 kötet került vissza a kismartoni kastélykönyvtárba.

[19] Közel 20 kötet jelenleg ismeretlen helyen van, de szerencsére Hárich János könyvtáros összeírásából (1937) ismerjük a könyvek adatait.

[20] Szerémi (Odescalch Artúr), *Monumenta,* Emlékek a majthényi, keselleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából = *Történelmi Tár,* 20(1897), 42–48; A Nicoletum könyvtárának történetét megírta Szoliva Gábriel, *Psalterium Strigoniense Venetiis 1523 cum notis musicis manuscriptis, (Psalterium Nicolai Olahi),* közread./ed. by Szoliva Gábriel, hasonmás kiad., Bp., MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2015 (Musicalia Danubiana, 25 – Bavarica et Hungarica, II), 26–30.

köttette be, így ha egy-egy kötetben nem is olvasható *possessor*bejegyzése, a kötés segít az azonosításban. Az azonosítást segíti az is, hogy Oláh Miklós sokat és szívesen jegyzetelt könyveibe, így írásképét megismerve is több könyvet köthetünk hozzá. Fennmaradt könyvei kapcsán egy könyvtörténeti vonatkozást is ki kell emelnünk: a legtöbb ismert könyvének metszésén szerepel a szerző neve és/vagy a mű rövidített címe, azaz még nem felállítva helyezte könyveit a polcokra.

Oláh Miklós könyvtára saját maga gyűjtésének az eredménye, ezeket részben vette, részben ajándékba kapta. A kiadási éveket, a nyomdászokat és a nyomdahelyeket végignézve gyűjteménye legnagyobb arányban németalföldi korszaka idején gyarapodhatott – hiszen magyarországi működése idején erre vajmi kevés lehetősége volt, nyomda a 16. század közepén, a Magyar Királyság területén alig működött, könyvkereskedelemről meg szinte egyáltalán nem beszélhetünk.[21] A tulajdonosi bejegyzésekben az érsek nevén kívül több kiváló humanista neve is előfordul. Közéjük tartozik Peregi Albert (†1546) pécsi prépost, aki a magyar kamara elnöke, és királyi titkár is volt,[22] neki *superexlibris*e alapján nyolc kötetét azonosítottuk az Oláh-könyvtár részeként.

A fennmaradt könyvek tartalmi összetételét vizsgálva emeljünk ki néhány jellegzetességet. Az első megállapításunk az, hogy igazi humanista, filológus könyvtára áll előttünk, és nem egy egyházszervezőé, egyházpolitikusé, főként nem egy hitvitákat folytató egyéniség gyűjteménye. Nem jelenti ez a kortárs teológia teljes hiányát, hiszen a Tridenti zsinattal kapcsolatos kiadványok előfordulnak, vagy a Luther-ellenes erazmista bécsi püspök, Johannes Fabri (Oláh támogatásával) megjelent könyve az eretnekségről. Hasonlóan más, a korabeli, „eretneknek" ítélt tanokkal kapcsolatban több kiadványt is találunk (Cornelius Scribonius Graphaeus könyve az anabaptistákról). A protestáns reformok kiemelten foglalkoztatták. Erre utal, hogy Martin Luther hét kiadványa is fennmaradt gyűjteményében. Latin és német kiadások, Mózesről, Máté evangéliumáról, krisztológiai gondolatairól (szoros összefüggésben a wittenbergi történelemszemlélettel), és Johann der Beständige (1468–1532), szász választófejedelem halálára írt emlékezése. Ugyancsak jelen van Philipp Melanchthon, teológusként is (hiszen filológiai munkái a humanista Oláh olvasmányai voltak, Cicero és Démoszthenész kommentárjai). A „Praeceptor Germaniae" Genezis- és Szent Pál-kommentárjai mellett, az egyházszervező Melanchthon munkáját is olvashatta Oláh.

Már-már zavarba ejtő, hogy a kegyesség kérdéséről vagy az úrvacsora értelmezéséről Luther barátjától, a protestáns Georg Witzeltől (1501–1573) olvasott. Az V. Károly császár környezetében élő hittudósok közül is olyan személyek könyveit birtokolta, akiknek viszonya nem volt éppen felhőtlen a Római Kúriával. Ilyen Pedro de Soto (1493–1563), akit a spanyol inkvizíció lutheranizmussal vádolt. De Fridericus Staphylus (1512–1564) sem egyszerű eset. A lutheránus

---

[21] V. Ecsedy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600,* Bp., Balassi, OSZK, 2004 (Hungaria Typographica, 1), 89.

[22] Varga Szabolcs, *Egy ismeretlen humanista, Peregi Albert pécsi prépost = Történelmi Szemle,* 53(2011), 351–376.

teológus 1552-ben tért át a katolikus hitvallásra, és ezután írta a Luther teológiáját bemutató, azt sok ponton bíráló művét, amely Oláh egyik olvasmánya lehetett. Oláh könyvtárában a pedagógiai alapmű is egy olyan szerzőtől volt meg, aki toleranciájáról volt ismert. Petrus Mosellanus (1493–1524) kölni tomista teológus, aki Melanchthonnal jóban volt, és próbált közvetíteni Luther és az őt kiengesztelhetetlenül gyűlölő Johann Eck közt. (Ha egy pillanatra Habsburg Mária protestánsokhoz való viszonyára gondolunk, nem csoda, hogy a németalföldi kormányzó toleráns volt e téren, hiszen olyan humanisták álltak mellette, mint Budán Johann Henckel, Brüsszelben pedig Oláh Miklós.)

Oláh könyvtárában jelentős számban találjuk az egyházatyák műveit, ráadásul a korban kimagasló minőségű kiadásokban. Itt is feltűnő a választása (ha a fennmaradást értelmezhetjük az ő választásának): Órigenész, Erasmus kedvenc szerzője, Jeromos, Aranyszájú János, Nagy Albert, Nagy Vazul és Tertullianus. Vagyis azok az egyházatyák, akiket a protestáns reformáció nagyjai is kiemelkedő fontosságúnak ítéltek. Az egyháztörténetet is jobbára régibb, középkori szerzők képviselik, illetve néhány könyv is fennmaradt a kortárs egyházi eseményekről. Az a kevés könyv tehát, amely a *devotio moderna* teológiai hátterét adta az egyházatyák írásai közül, kiegészítve néhány 16. századi kegyességi munkával (egy protestáns, és egy bencés (Wolfgang Seidel [1492–1562]) inkább a humanista olvasót mutatja, mint a katolikus teológust, illetve főpapot.

Az egyháztörténet is inkább a humanista művekre alapozott, és nem a hitvallásban elfogultan elkötelezett szerzőkre. Csak néhányat említve: a humanista Michael Buchinger (1520–1571); a toleránsnak mondható Friedrich Nausea (Grau, 1492–1552), bécsi püspök; a matematikus, csillagász katolikus teológus, humanista Albertus Pighius (1490–1542). Ezek mellett csak valamelyik régibb, ókori, vagy középkori szerző egyháztörténeti szövegének kiadása (mint például a Zsámboky János könyvtárában volt kézirat alapján kiadott Theophilactus de Achrida[23] (11. század) volt meg Oláhnak.

A történeti irodalmat olvasó Oláh Miklós már historikusként, illetve politikusként áll előttünk. A történeti olvasmányokkal kapcsolatban is felvethető a protestáns szemlélettel való szimpátiája. Nem pusztán Paul Eber *Calendarium*a, vagy Martin Luther vonatkozó műve miatt. A történelem menetét közvetlenül befolyásoló isteni erő hangsúlyozása a világtörténeti műfajt helyezte előtérbe.[24] Oláhnak megvolt Eusebius *Világtörténet*e, ugyanígy Achilles Pirminius Gasser (1505–1577), a Kopernikuszt támogató bajor csillagász, humanista világtörténeti jegyzetei, vagy Hartmann Schedel (1440–1514) korszakalkotó műve. A török kérdés érdeklődése középpontjában állt. Részben teológiai okokból, de főként egyházpolitikusként, illetve politikusként. Történeti tárgyú műveinek a fele a törökökkel foglalkozik (Nicolaus Sagundinus, Johannes Ramus, Erasmus, Petrus Nannius, Jacopo Sodoleto, Paolo Giovio). De nem függetlenek a török kérdéstől az I. Ferenc francia király és

[23] Almási, Gábor, Kiss, Farkas Gábor, *Humanistes de bassin des Carpates II. Johannes Sambucus* (Europa Humanistica, 14), Turnhout, Brepols, 2014., passim.

[24] Lotz János, *A történelmi világkép, Az ember az időben,* Pécs, Kultúra, 1936, 40–44.

V. Károly császár viszonyát tárgyaló művek sem (Cornelius Scribonius, Guilielmus Insulanus, Friedrich Staphylus). Ezek mellett a művek mellett csak olyanokat látunk, amelyek valamilyen formában Oláh életútjával is érintkeztek. Hadrianus Barlandus *Brabant*-története, vagy Galeazzo Flavio Capella írása a Sforzákról.

A fennmaradt könyvek azonban mindenekelőtt egy filológus humanista szakkönyvtárát mutatják. Azét a humanistáét, aki Nicasius Ellebodiust is meghívta a Magyar Királyságba, megélhetést biztosított neki, hogy itt Arisztotelész,[25] Arisztophanész és Polübiosz kiadásán fáradozzon. Imponáló a névsor, és a kiadások minősége. A görög szövegek közt megvolt neki Platón, Hésziodosz, Homérosz, Démoszthenész (két kiadásban is), Xenophon. Szophoklész, Hippokratész, egy görög epigramma gyűjtemény, és egy görög szöveggyűjtemény a levelezés műfaját illusztrálandó. Iszokratész pedig négy szövegével is képviselteti magát, az egyik, történetfilozófiai tanulsága miatt is érdekelhette Oláht *(de regno)*. Őt, a kiadások számát tekintve, csak Lukianosz előzi meg, 11 szövegével. Homérosz egy leuveni kiadásban, illetve Aldus Manutius *editió*jában volt meg neki. Utóbbinak mindkét kötetét, az olvasás közben, margójegyzetekkel kísérte Oláh. Johann Ramus (Tack) a görög epigrammák gyűjteménye latin kiadása ajánlásában dicséri Oláh görögtudását,[26] Ritoók Zsigmond szerint azonban ezek csak tartalmi kiemelések, nevek és helyek kiemelése, a későbbi eligazodást segítendő.[27]

A latin szerzők közt a kedvenc Cicero volt. Stílusa és morálfilozófiai tanítása miatt is, a legjobbak, Erasmus, Philipp Melanchthon és Georgius Trapenzuntius kommentárjaival. A névsor itt is a legismertebb szerzőket tartalmazhatja: Aulus Gellius, Horatius, Persius, Sallustius, Terentius, idősebb Plinius, Curtius Rufus, Quintilianus. Seneca a láthatóan jelenlévő erkölcsfilozófiai érdeklődés vonalába tartozik, míg az előbbi, Quintilianus neve átvezet bennünket az Oláh-könyvtár legfőbb specifikumához, a németalföldi, közelebbről a leuveni humanista iskola szerzőinek jelenlétéhez. Ez a jelenlét, csakúgy, mint a bécsi humanisták műveinek nagy száma a könyvtárban, a személyes ismeretségen is alapul, hiszen Petrus Nannius, Johann Ramus, Erasmus, vagy éppen Zsámboky János is személyes kapcsolati hálójához tartozott. Mert – ismételjük – Oláh Miklós könyvtára elsősorban humanista gyűjtemény.

Idézhetnénk a fennmaradt könyvek kiadási helyeinek statisztikájából is, hogy

---

[25] Ellebodius, Nicasius, *In Aristotelis librum de Poetica Paraphrasis et Notae*, kiad. Maurer Zsuzsanna (Értekezések a magyarországi latinság köréből. Új sorozat, 2), Budapest, Typotex, 2014, 22.

[26] Epigrammata ex thesauris Graecorum deprompta et iam recens Latina facta … Viennae Austriae, ex off. Joannis Syngrenii, 1551: „Cujus in graecis vertendis tanta est dexteritas, ut vel solis Tuis manibus videantur Graecorum thesauri velle contrectari: lusisti in hoc argumento adolescentior , cumque Tibi aetas ad has delicias sequendas manum porrigeret, at nunc cum Te in alto fortuna collocarit, nec suscepta patriae, reiquepublicae negotia in his studiis amplius Te commorari patiantur, pro Musis praestantissima quaeque favoribus, et opibus enutris ingenia, sub tali ductore haud dubie ad spes maximas praeparata, unde Musae suarum dotium foenus se non mediocre fecisse palam confitentur."

[27] Ritoók Zsigmond Homérosz magyarországi befogadás-történetét írja, véleményét levélben közölte velünk.

alátámasszuk ezt az megállapítást,[28] de önmagában az a tény, hogy Rotterdami Erasmus 57 műve szerepel a 250 fennmaradt közt, vitathatatlanná teszi az állítást.

Leuvenhez egy másik gondolattal is köthető Oláh Miklós. Az ottani egyetemen, a 16. században, a retorika, a logika és a dialektika oktatásához kidolgoztak egy módszert, amelynek segítségével azok a hallgatók, akik nem elit iskolákból érkeztek a felsőoktatásba, behozhatták lemaradásukat. Oláh Miklós maga is foglalkozott ezzel a kérdéssel, komoly pénzösszeget hagyott a török veszély miatt Bécsbe telepített esztergomi *Collegium Christi* hallgatói támogatására.[29] Az antik szerzők, Erasmus, Ludovicus Vives, Adrianus Barlandus alapművei mellett a Hadrianus Juniusszal kortárs tudósok munkái szolgáltak a cél megvalósításához alapvető munkákként: Johannes Murmellius, Petrus Montanus, Georgius Macropedius, Petrus Nannius, Cornelius Crocus.[30] Ezen szerzők közül Vives, Barlandus, Nannius, Murmellius és Montanus egy-egy műve is fennmaradt Oláh gyűjteményéből.[31]

Összegzésképpen elmondható, hogy Oláh Miklós erudíciójáról csak részletekkel rendelkezünk. A részismeretek azonban egyértelműen egy humanista filológust, humanista történetírót állítanak elénk, aki emellett udvari funkciókat is ellátott, majd a Magyar Királyság első főpapja lett. Mint ilyen, sok könyvvel szolgálta egyházát – lásd az általa kiadott, illetve támogatott szertartáskönyveket –, lépéseket tett a katolikus egyház újjászervezésére. Elsősorban azonban tudós filológusokkal vette körül magát. Meggyőződésünk, hogy olvasmányait is csak ezekkel együtt lehet értelmezni. Szükséges tehát újra számba venni a pozsonyi humanista kör tagjainak bejegyzésével fennmaradt könyveket, és a képet kiegészíteni Zsámboky János, Hans Dernschwamm könyvtárával. A következő generáció könyvtárai pedig – Batthyány Boldizsár, a Beythék, Istvánffy Miklós – ezt a képet csak igazolni fogják.

---

[28] Bázel: 250:57; Leuven: 250: 40; Bécs: 250:23; Köln: 250:20; Velence: 250:18; Strassburg: 250:16; Hagenau: 250:10; Antwerpen: 250:10.

[29] Körmendy Kinga, *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára XIV–XVI. században = Magyar Könyvszemle,* 99(1983) 10. (68. jegyzet); Mészáros István, *Az esztergomi középkori Collegium Christi = Századok,* 118(1984), 343–360; uez: = Uő, *Művelődéstörténeti tanulmányok 1960–2009,* Bp., Eötvös J. Kvk., 2010, 191–197; Körmendy Kinga, C. Tóth Norbert, *A Collegium Christi alapítása és tagjainak egyetemi tanulmányai = Metropolis Hungariae,* szerk. Hegedűs András, Esztergom, Prímási Levéltár, 2017 (Strigonium antiquum, 8), 163. (148–149. jegyzet)

[30] Miert, Dirk van, *Hadrianus Junius and northern Dutch humanism = The kaleidoscopic scholarship of Hadrianus Junius (1511–1575),* Northern humanism at the dawn of the Dutch golden age, ed. by Dirk van Miert, Leiden, Brill, 2011 (Brill's studies in intellectual history, 199), 1–15.

[31] Csak megjegyezzük, hogy a németújvári protestáns iskola is ezt a hagyományt követte, igaz, ott a strassburgi akadémia tanításai is jelen voltak, Oláhnál nem. Vö.: Monok István, *Iskolai használatú könyvek a németújvári protestáns iskola könyvtárában 1569–1634 = Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio philosophica,"*…nem egyetlen történelem létezik", Ünnepi tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapja alkalmából, 21(2017), Fasc. 2.,236–246.

MONOK, ISTVÁN –ZVARA, EDINA

The library and readings of Miklós Oláh

In the past decades many researchers explored successfully the traces of the library of Miklós Oláh (Nicolaus Olahus), the famous humanist, archbishop of Hungary. However, the majority of data are either archive mentions or library records that were made without handling the books. During the preparative research of this current lecture, we found 250 works that were once part of Miklós Oláh's library. We can now form a view on Oláh's deep and extensive (*eruditive*) intellectual horizon and his reading habits. The latter can also be analysed by Oláh's marginal-notes written in his printed books.

Handling of his books also gives the opportunity to get a deeper understanding of how his library was growing. The notes of previous owners of Oláh's books provide rich data to reconstruct the humanist archbishop's network.

Keywords: library history; Hungary; 16th Century; readings history; Nicolaus Olahus

OLÁH RÓBERT

Samuel Rochotius könyvei a Rákóczi család gyűjteményében

Az idősebb Rákóczi György erdélyi fejedelemként a protestáns vallásszabadság védelmében kapcsolódott be a harmincéves háborúba, s azt megelőzően is támogatta az üldözött kelet-európai hitsorsosokat[1]. Segítette például az erősödő ellenreformációs nyomás hatására vándorolni kényszerülő anabaptista (a korabeli szóhasználattal: visszakeresztelő) habánokat és a cseh testvéreket. A testvérek hányattatásainak kezdetét a fehérhegyi csatavesztés (1620. november 8.) jelentette. A korábban virágzó közösségek 1624 után menedéket keresve a délre eső szomszédos területekre húzódtak, kisebb csoportjaik a Rákóczi család birtokain telepedtek le. Keresett iparcikkeiknek köszönhetően a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területén néhány évtizedig tartó nyugalomra leltek, s velük együtt a prédikátoraik is. A szakirodalomból ismert Samuel Rochotius személye, akinek könyveit I. Rákóczi György szerezte meg. Ezúttal a közülük fennmaradt 11 (Patakon 7, Debrecenben és Budapesten 2–2) kötetet mutatjuk be, a leírásukat gyűjteményenkénti beosztásban a Mellékletben közöljük.

Samuel Rochotius

Samuel Rochotius à Rochiczerberga[2] (ante 1580 – post 1629) életéről kevés információ áll a rendelkezésünkre, személye a kötetek címlapján olvasható tulajdonosi bejegyzések alapján azonosítható. 1607-ben a morvaországi Prusinowitz (Ma: Prusinovice, Csehország) lelkésze volt, 1624 után a Lorántffy Zsuzsanna hozományához tartozó Trencsén vármegyei Lednicén talált menedékre (ma: Lednica, Szlovákia).[3] 1629-ben még biztosan itt élt, Rákóczi György ugyanis ekkor vásároltatta meg

[1] A gyulafehérvári fejedelmi nyomda reprezentatív kiadványai arról tanúskodnak, hogy a fejedelem tudatosan lépett fel a protestáns hit védelmezőjeként. Lásd: Heltai János, *Fejedelmi és egyházi reprezentáció kálvinista kiadványokban I. Rákóczi György korszakában Erdélyben = A reformáció könyvespolca,* Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, OSZK, 2017 (A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület füzetei, 9), 102–105.

[2] Ma: Rokytnice nad Jizerou, Csehország (német nevén: Rochlitz an der Iser).

[3] Bernhard, Jan-Andrea, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskrone*, Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in

DOI 10.17167/mksz.2018.1.26-42

a könyvtára egy részét. A korábbi tanulmányaira, illetve a további sorsára vonatkozó adat jelenleg nem áll a rendelkezésünkre. A származási hely és a családnév azonossága miatt feltehetően rokona volt (öccse, vagy unokaöccse?) Andreas Rochotiusnak (?–1623?),[4] akitől közel kéttucatnyi munkát regisztrált Szabó Károly.[5]

Miről árulkodnak a kötetek?

Korábban már többen felhívták a figyelmet Rochotius könyveire: előbb Herepei János,[6] Visegrádi János,[7] Harsányi István,[8] újabban Monok István,[9] Dienes Dénes,[10] és Jan-Andrea Bernhard.[11] Többnyire a Rákócziak könyves ügyeit vizsgálva utaltak rá röviden. Ezúttal alaposabb elemzést végezve a korábbiakhoz hozzászámlálunk néhány elveszettnek hitt kötetet is. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a teljes Rochotius-könyvtár, vagy egy arról készült jegyzékszerű összeírás hiányában csak részleges vizsgálatra nyílik lehetőség. A mai szlovák–cseh–lengyel hármas határ közelében fekvő Lednicről bármelyik szomszédos ország területére kerülhettek könyvek Rochotiustól. A mindössze néhány, magyarországi gyűjteményekben őrzött kötetre kiterjedő kutatás során óvatos következtetések levonására így is lesz lehetőségünk.

A beszerzés hátterét Monok István tárta fel: mivel Rákóczinak nem állt a ren-

---

der frühen Neuzeit (1500–1700), 2. Aufl., Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2015 (Refo500, Academic Studies, 19), 545–546.

[4] Ondrej Rochotsky, poeta laureatus. A prágai egyetemi tanulmányok után előbb a morvaországi Proßnitz (ma: Prostějov, Csehország) iskolamestere, majd prágai császári közjegyző. Lásd: Varga Júlia, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin, 1560–1789*, *Ungarländische Studenten an den kleineren Universitäten und Hochschulen des Habsburger Reiches, 1560–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 12), 2033; *Poets Laureate in the Holy Roman Empire*, A Bio-bibliographical Handbook, ed. John Flood, Berlin, New York, de Gruyter, 2006, 1731–1732.

[5] Lásd: RMK III. 5727, 5728, 5759, 5760, 5779, 5799, 5800, 5801, 5804, 5821, 5849, 5853, 5887, 5892, 5893, 5894, 5895, 5919, 5944, 5999, 6045, 6054, 6098, 6099.

[6] Herepei János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. Keserü Bálint, Szeged, JATE, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1), 355–356.

[7] Visegrádi János, *A kegyesrendiek sátoraljaújhelyi házikönyvtárának ismertetése = A Kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló sátoraljaújhelyi róm. kath. Főgimnázium értesítője az 1909–1910-ik tanévről*, közzéteszi Nyilassy Károly, Sátoraljaújhely, „Zemplén" Kvny. Int., 1910, 3–49.

[8] Harsányi István, *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa*, (Kilencedik közlemény) = *Magyar Könyvszemle*, 1915, 104.

[9] Monok István, *A Rákóczi-család könyvtárai, 1588–1660*, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai, 1), Nr. 306, 426, 665, 670, 671, 674, 676, 677. – 8 kötet).; Monok István, Hapák József, *A bibliás Rákócziak*, Bp., Kossuth, 2006, 28.; Monok István, *Rákóczi György a könyvgyűjtő = I. Rákóczi György a könyvgyűjtő bibliaolvasó*, Hernád, [2015], 5.

[10] Dienes Dénes, *I. Rákóczi György és a cseh-morva atyafiak = Bibliotheca Comeniana*, 1999/8, 75–84. http://www.patakarchiv.hu/wa_files/cseh-morva.pdf (2017. 09. 17.)

[11] Bernhard 2015, i. m. 545–546.

delkezésére a korban modernnek számító, a nyugat-európaihoz hasonló szervezett könyvkereskedelem, ezért előszeretettel vásárolt könyveket a környezetében feltűnő értelmiségiektől. Jó példa erre a nagysárosi plébánostól (1627), Csanaki Mátétól (1638), vagy Samuel Rochotiustól (1629) szerzett könyvek sora.[12] A koraújkorban bevett szokás volt ilyen módon gyarapítani a nemesi könyvtárakat, Ecsedi Báthory István például Gyarmati Bíró Miklós beregi és zempléni esperes, valamint Szegedi Király János ecsedi udvari prédikátor könyveiből vásárolt.[13]

A birtokaira érkező menekülteket sokféleképpen segítette Rákóczi: a Patakon letelepített habánokat ingatlanokkal, a Lednichez tartozó Puhón (ma: Púchov, Szlovákia) új otthonra találó cseh posztókészítőket kollektív robotmentességgel, s mindannyiukat a szabad vallásgyakorlás biztosításával.[14] Az egyénekre is gondot viselve Rohociust a könyvek vásárlásával támogatta. A kötetekben egységesen a későbbi fejedelem saját kezű bejegyzését olvashatjuk: „Anno 1629 vetettem lednicen (!) egy szegény morvából kiűzetett predicatortól". Az ingóságaival útnak induló exuláns lelkész rossz anyagi helyzetén igyekezhetett javítani Rákóczi, s ezért adhatott utasítást (feltehetően a lednici gazdatisztjének) a vásárlásra. Dienes Dénes becslése szerint a könyvekért kifizetett összeg meghaladhatta a 100 forintot, ekkora összegen akár 15–18 tehenet vagy ugyanannyi ökröt is lehetett kapni. Vagyis a fejedelem karitatív vásárlása hosszabb időre rendezhette Rochotius anyagi helyzetét.[15] Felmerül a kérdés, hogy miért volt szükség a támogatásra: Rochotius gyülekezet és jövedelem nélkül maradt? A közelben, Puhón élő posztósok lelki gondozását más végezte volna? Ma már aligha válaszolhatunk ezekre.

A 17. század elején még nagy divatja volt a tulajdonosi jegyek supralibrosként a kötéstáblába való préseltetésének. Rochotius ugyanakkor nem élt ezzel, helyette a possessorbejegyzéseit írta be a címlapokra. A beszerzés módjáról mindössze egy alkalommal tanúskodnak a bejegyzések: az egyik előzéklapon ugyanis az áll, hogy a kötetet a grünbergi Elias Bergertől (1562–1644) kapta 1607-ben.[16] A protestáns ősökkel rendelkező, 1600-ban titokban rekatolizáló humanista 1597 és 1600 között Trencsénben tanított, 1604-től császári historikusként működött,

[12] Monok 2015, i. m. 3.

[13] „…En is uöttem uala az helmeci praedikator, Giarmatj Miklos könjueyt meg, azonkeppen az zegeni meg holt Ianos pap könjueibe is uöttem vala meg." Lásd: Ecsedy Báthory István *végrendelete*, 1603, közread. Vadász Veronika, Szeged, SzTE Régi Magyar Irodalmi Tanszék (Fiatal filológusok füzetei, Korai újkor, 1), 93.

[14] Részlet a fejedelem adományleveléből: „Evangéliumi hitüket, amint azt Isten Igéjéből merítették és tanulták, a Magyar Királyság szabadsága szerint, oltalmunk és védelmünk alatt szabadon, akadály nélkül gyakorolhatják és vallhatják". A korszakban nem volt magától értetődő Rákóczi segítségnyújtása, különösen az Európa-szerte üldözött anabaptisták esetében, akik a református dogmatikával szöges ellentétben álló tanokat vallottak, s amelyek cáfolatával a kálvinisták vaskos köteteket töltöttek meg. Elég itt csak Geleji Katona István munkáira utalnunk. Az exulánsok nyomdát is működtettek Puhón. Lásd: Dienes 1999, i. m. 6.

[15] Dienes 1999, i. m. 3.

[16] Monok 1996, i. m. 671. tétel.

1622 nyarán pedig a szolgálatai fejében kapott házban, Szakolcán telepedett le.[17] Berger több, mint egy tucatnyi munkát hagyott hátra, részben a magyar történelem, részben a neolatin irodalom körében alkotott.[18]

Rochotius könyvtára többségében használt könyvekkel gyarapodhatott. Az első erre utaló jel a kiadások éve: zömmel a 16. század középső harmadában megjelent műveket találtunk. A nyomdahelyeket sorra véve jól ismert reformációs és könyves centrumokat látunk, s nem kevésbé impozáns a műveket kiadók névsora. A wittenbergi Johannes Crato, a genfi Johannes Crispinus és Robertus Stephanus, a zürichi Christoph Froschauer, a strassburgi Johannes Hervagius, a frankfurti Corvinus, Feyerabend és Gallus,[19] a baseli Amerbach, Froben és Petit, a speyeri Melchior Hartmannus a korszak elismert, jó minőségű szövegeket kibocsátó mesterei voltak.

Rochotius tulajdonosi bejegyzése (SRTA TudGy A 358a címlapja)

A kötések is arról árulkodnak, hogy Rochotius másodkézből jutott olvasnivalóhoz. A Sárospatakon őrzött Melanchthon-kötetek esetében egy korábbi tulajdonos supralibrosait találjuk a liturgikus pergamenkódex töredékével kombinált bőrkötésekbe préselve: H. F. A. 1573.[20] Egy további kötetre csak a beszerzés évszámát préselték (1576), ám a motívumok és a technikai részletek hasonlósága az

---

[17] Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981, I, 934–936.

[18] Lásd pl.: Kulcsár Péter, *Berger Illés történeti műv*ei = *Magyar Könyvszemle,* 1994/3, 245–259; Daloul, Zaynab, *Berger Illés és a Domus Augustissimae Austriae columnae sidera c. eposza = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, ed. Békés Enikő, Tegyey Imre, Debrecen, Bp., Institutum Doctrinae Litterarum Academiae Scientiarum Hungariae, 2012 (Classica, Mediaevalia, Neolatina, 6), 63–73. http://www.iti.mta.hu/Pajorin70_Convivium/Pajorin_15_Dalloul_Berger.pdf (2017. 12. 16.)

[19] A három kiadó egyesített nyomdászjelvényében közös kartusba foglalták a hollókat (Corvinus/Raabe), a kakast (Gallus) és a két harsonát fújó angyalt (Feyerabend).

[20] Jelzeteik: SRTA TudGyűjt. A 357, A 358, A 358a.

előző három kötéssel bizonyossá teszi, hogy ez is ugyanahhoz a gyűjteményhez tartozott.[21] A pataki Oecolampadius-kötetben is olvasható két korábbi tulajdonos neve, a piaristáknál őrzött két kötet is több korábbi tulajdonost követően került Rochotiushoz. A debreceni kötetek esetében az egyiken látható a Rochotiusétól eltérő supralibros (P. H. B. 1591), a másik kötet megjelenési éve (1528) is arra utal, hogy ezeket is használtan szerezte. Egy 1602-ben kiadott munka[22] az egyetlen ismert példány, amelyet a megjelenés körüli időkben vásárolhatott, első tulajdonosként.

A művek tematikus megoszlása

Nem meglepő, hogy egy lelkészi könyvtárból szinte kivétel nélkül teológiai művek maradtak ránk. A koraújkori főnemesi gyűjteményeket kutató Monok Istvántól azt is tudjuk, hogy az idősebb Rákóczi György figyelmét miért kelthették fel a hittudományi tárgyú munkák. A hazai udvari könyvtárakban (az európaiakhoz viszonyítva) többnyire jelentős hányadot tett ki a teológia. A protestáns egyházak megszervezése, az intézményi élet (gyülekezetek, iskolák) támogatása, a katolikusokkal folytatott hitviták mind arra késztették a tulajdonosokat, hogy tájékozódjanak ezen a területen is. A főnemesi könyvtárakat egyben kvázi nyilvános gyűjteményként is értelmezhetjük: olykor a környékbeli értelmiségiek is bejáratosak voltak, s találtak az érdeklődésüknek megfelelő olvasnivalót. A protestáns egyházak igényelték a patrónusok támogatását ezen a téren is.[23]

A tartalmi elemzést a Szentírással volna érdemes kezdeni, hiszen ez jelentette a protestáns teológia alapját. Bibliakiadás azonban nincs a kötetek között, annál jellemzőbb a kommentárok viszonylag nagy száma. Hugo a Sancto Caro, a 13. századi domonkos rendi teológus bibliamagyarázatos postilláiban megtaláljuk a bibliai könyvek latin szövegét (Vulgata), középen szedve, körülötte a bíboros kommentárjai.[24] Az eredetileg hatkötetes monumentális vállalkozás a korszak legkiválóbb nyomdászainak (a baseli Johannes Amerbach, Johann Froben és Johann Petri) összefogásával jött létre. A hatból a két utolsó kötet maradt

[21] Jelzete: SRTA TudGyűjt. C 546. – Bár nem ismerjük Rochotius születési évét, nem valószínű, hogy az ő megrendelésére készült a tulajdonosi jegy. A veretes teológiai művet birtokló személy 1576-ban legalább a húszas évei elején járhatott, Rochotius a Lednicen töltött évei alatt (ca. 1624–1629) is legalább ennyi idős kellett, hogy legyen, de inkább ennél több. Vagyis az 1550 körül született tulajdonos 1629-ben már aligha lehetett életben.

[22] SRTA TudGyűjt. L 534.

[23] Monok István, *A művelt arisztokrata*, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században, Bp., Eger, 2012, Kossuth Kiadó, EKF (Kulturális örökség), 275–277.

[24] Lásd a Mellékletben: PRMTKK INC18 A6/1 és ANT 160 B/5/8. A korábbi szakirodalomban: „(E)gy latin nyelvű, több kötetes Biblia 5. és 6. részében, amely egy 1677. évi adat szerint a pataki jezsuiták birtokába került, ugyancsak szerepelt a nagyúr idézett feljegyzése. Ez a Biblia 1910-ben még megvolt a sátoraljaújhelyi piaristák könyvtárában, azóta azonban elveszett.” Lásd: Dienes 1999, i. m. 3.

ránk: a prófétai könyvek és az Újszövetség magyarázata, az egyikbe írt évszám nyomán tudjuk, hogy csak 1621-ben jutott hozzá Rochotius. Rákóczi György egyébként gyűjtötte a régi bibliákat, kettőbe bele is írta, hogy hány évesek voltak, amikor hozzá kerültek. A régi bibliák, (mint régiségek) érvként jelenhettek meg a korabeli hitvitákban is. Az ősnyomtatványok egy részét ugyanakkor a régi kézírást utánzó, „Barát írás formáin betükkel nyomtattatot" betűtípus és az idegenül ható rövidítések miatt a 17. század elején már jószerével olvasni sem igen tudták. Rákóczi maga rendszeres bibliaolvasó volt, előbb egy Vizsolyi Bibliát (amelybe jegyzetelt is), majd egy 1608-ban kiadott Hanaui Bibliát forgatott rendszeresen, de ismerünk a könyvtárából egy fémveretekkel gazdagon díszített latin Szentírást is.[25]

A következő kötet Wolfgang Capito Hoseás-kommentárja. A strasbourgi reformátor volt az első, aki Hoseás próféta könyvét héberről németre fordította (ezt az ótestamentumi könyvet korábban mellőzték a katolikusok), kommentárjában erősen támadva az anabaptistákat.[26] Első generációs reformátor tollából származik még egy hasonló munka: a baseli Johannes Oecolampadiusnak a prófétai könyvekhez írott magyarázatai (utóbbiak egy kolligátumba kötve).

A polemika területéről egy viszonylag frissen kiadott irattal találkozunk. 1601 telén, Regensburgban találkozott egy csoport evangélikus (Aegidius Hunnius, Jacobus Heilbrunner) és katolikus (Jacob Gretser S. J., Adam Taner S. J., Albert Hunger) teológus, hogy a Szentírás authoritásáról vitatkozzanak. A várt kiegyezés a (harmadik) Regensburgi Kollokviumon elmaradt, ugyanis a lutheránusok a „Sola Scriptura" elvet követték, a jezsuita teológusok ezzel szemben az egyház (és a pápa) authoritása mellett érveltek.[27] A találkozóról mindkét fél több munkát kiadott, a tanácskozást jegyzőkönyvszerűen dokumentáló iratok egy évvel később, Speyerben jelentek meg.[28] Ez a kötet jutott Rochotiuson keresztül a Rákóczi családhoz.

Petrus Viretus lausanne-i reformátor két egybekötött munkája elsősorban az anabaptistákkal folytatott vita iratait közölte. A Melanchthon-kötetekével azonos kialakítású kötésén alkalmazott pergamenkódex-töredéket utólag feketére festették.[29]

A névtelenül megjelent *Consensus orthodoxus*… című munka szerzője, Christophorus Herdesianus a Bibliáról és az Úrvacsoráról értekezett. Figyelemre méltó,

---

[25] Monok 2006, i. m. 18–19, 59, 63, 66–67, 95–96; Monok 2012, i. m. 231. Monok 2015, i. m. 3; Dienes Dénes, *I. Rákóczi György és a Szentírás = I. Rákóczi György a könyvgyűjtő bibliaolvasó*, Hernád, [2015], 10–18.

[26] Kittelson, James M., *Wolfgang Capito*: *From Humanist to Reformer*, Leiden, Brill, 1975 (Studies in Medieval and Reformation Thought, 17), 182, 208–209.

[27] Stewart, Quentin D., *Lutheran Patristic Catholicity*, The Vincentian Canon and the Consensus Patrum in Lutheran Orthodoxy, Münster, LIT Verl., 2015 (Arbeiten zur Historischen und Systematischen Theologie), 129–130.

[28] Jelzete: SRTA TudGy L 534.

[29] Jelzete: SRTA TudGy C 546a–b.

hogy a würtembergi evangélikus teológus a lutheri úrvacsoratant határozottan elutasította. Az írás nemcsak hogy emlékeztetett a *Consensus Tigurinus*ra (1549),[30] hanem szakaszonként csaknem szó szerint átvette annak szövegét.[31] Így nem csoda, hogy az első heidelbergi kiadás (1574) után még rögtön kétszer újranyomták a zürichi Froschauernél, s a második kiadásból (1578) származó példányt kapott Rochotius Elias Bergertől.

Philipp Melanchthon Wittenbergben kiadott négykötetes opera omniájából ma az utolsó hármat őrzik Patakon (a hozzájuk sorolt első kötet más provenienciájú), ezek kötését korábban már bemutattuk.[32] A „Praeceptor Hungariae" munkái a korszak református gyűjteményeiben is feltűntek, a filippizmus más képviselőivel együtt különösen szembetűnő a jelenléte a pataki Kollégiumban, ahová Rochotius kötetei is vándoroltak (részletesen lásd később). A pataki Kollégium könyvtára – összehasonlítva a kevésbé heterogén debreceni gyűjteménnyel – éppen a Rákóczi-hagyaték érkezésével válhatott teológiai szempontból sokszínűbbé.[33]

Végül a koraújkorban kulcspozíciót betöltő retorika tárgykörébe tartozik a Simon Schardius (a speyeri Birodalmi Kamarai Bíróság tagjának) szerkesztésében megjelent, német előkelőségek temetésére írott beszédeket és elégiákat tartalmazó kötet.[34] A koraújkori lelkészek gyakran fordultak mások beszédeihez, hogy azokat többé-kevésbé az adott helyzethez szabva újrahasznosítsák.[35]

A bemutatott könyvekben Rochotius műveltségének kiváló bizonyítékait láthattuk. A nevét hiába keressük a reformáció német egyetemein, nem járt sem Wittenbergbe, sem Heidelbergbe. Annyit azonban elárulnak a fenti kötetek, hogy magasan képzett és művelt lelkész volt, aki igyekezett igényes szakkönyvtárat kialakítani, még ha kissé régiek is voltak az általa beszerzett darabok. Egyes munkák (pl. Viretus és Herdesianus írásai) a reformáció korának olyan teológiai fejtegetéseit tárgyalták aprólékos részletességgel, amelyet csak a legfelkészültebb értelmiségiek érthettek meg. A magyarországi akadémita lelkészekkel összevetve ez a néhány könyv a teljes könyvtára talán 5–6%-át tehette ki, vagyis ezek eladása nem jelentett érzékeny veszteséget a lelkészi munka folytatására nézve, tekintve, hogy a napi teendőkhöz nélkülözhetetlen darab alig van a Rákóczi által megvásárolt könyvek között. Erre utalhat az a jelenség is, hogy viszonylag kevés

[30] A Kálvin által szerkesztett és a zürichi református lelkészek (pl. Bullinger) által elfogadott dokumentum az Úrvacsoráról. Erre érkezett feleletül az evangélikusoktól a *Formula Concordiae* (1577).

[31] Bernhard 2015, i. m. 545–546.

[32] Jelzete: SRTA TudGy A356–358a.

[33] Lásd: Monok István, *Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a koraújkori Magyarországon = Kálvin hagyománya*, Református kulturális örökség a Duna mentén, Kiállítási katalógus, Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15., szerk. Farbaky Péter, Kiss Réka, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2009, 44.

[34] Jelzete: SRTA TudGy. A 524.

[35] Lásd: Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 186–191.

széljegyzetet találunk a kötetekben, s azok is több kéztől származnak. Nem tudjuk azonban, hogy összesen hány kötettől kellett megválnia.

Ha összehasonlítjuk ezt az anyagot a Csanaki-gyűjtemény töredékével, amelyet 1638-ban vásárolt meg a fejedelem, érdekes párhuzamra lehetünk figyelmesek. Bár amott szignifikáns a nem teológiai anyag, jellemzően ezeket találjuk: bibliakommentárok (Nicolaus de Lyra, Hugo a Sancto Caro), jelentősebb patrisztikai anyag, algebrák, arab nyelvtan, retorikai és filozófiai auktorok, néhány historikus, jelentősnek mondható csillagászati és alkímiai anyag. Vagyis Csanaki néhány olyan ládát hagyhatott Gdanskban, amiről úgy vélte, hogy a bennük őrzött munkákra a közeljövőben nem lesz feltétlenül szüksége (szemben pl. a padovai tanárainak orvosi műveivel, amelyeket mindig magánál tarthatott), idővel pedig úgyis hozzájuthat majd a szállítmányhoz.[36] Vagyis elképzelhető, hogy a Rochotiustól megvásárolt könyvek esetében is olyan munkákat szerzett meg Rákóczi, amelyeket a korábbi tulajdonos nélkülözhetőnek ítélt.

A könyvek sorsa 1658 után

Rochotius egykori köteteinek sorsa egybeforrott a sárospataki kollégiuméval. A Rákóczi család kb. 2.000 kötetes családi gyűjteményét a fejedelem fia, Rákóczi (IV.) Zsigmond (1622–1652) a végrendeletében az iskolára hagyta.[37] A könyveket csak 1658 után szállították át a kollégium könyvtárába, amely, „az iskolai és a főúri gyűjtemény egyesítésekor a Kárpát-medence egyik legnagyobb bibliotékája lehetett."[38] A könyvtár 1660–1671 közötti rendezése során egységes jelzettel látták el a könyveket, köztük a Rochotiustól bekerült köteteket is.[39]

Az iskolát 1671-ben elüldözte a rekatolizáló Báthori Zsófia, a távozó tanárok és diákok a könyvek egy részét magukkal vitték Debrecenbe, ahonnan 1672-ben Gyulafehérvárra, majd Marosvásárhelyre vándoroltak tovább. A hátrahagyott könyvek kerültek a jezsuitákhoz, ezeket talán kevésbé tartották hasznosnak,[40] a Hugo Carensis-féle kiadást például 1670 körül már aligha hasznosíthatták a kollégiumi oktatásban. Marosvásárhelyről még a 19. században is érkeztek vissza

[36] A wittenbergi Daniel Sennert tankönyvét pl. már betéve tudhatta, mint végzett orvos. Lásd: *Erdélyi könyvesházak*, III, *1563–1757*, *A Bethlen-család és környezete*: *Az Apafi-család és környezete*: *A Teleki-család és környezete*: *Vegyes források*, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 16/3), 81–84.; Monok István, *Csanaki Máté könyvjegyzéke = Magyar Könyvszemle*, 1983, 256–262.

[37] Monok 2012, i. m. 234.

[38] Monok 1996, i. m. XXII–XXIV.

[39] Monok 2012, i. m. 237–238.

[40] Monok 2012, i. m. 237–238.

könyvek.[41] A Teleki–Bolyai Könyvtárban ma őrzött 16. és 17. századi könyvek katalógusai nem jeleznek Rochotiustól származó kötetet.[42]

Amikor Thököly Imre 1682 októberében elfoglalta Patakot, a reformátusok újrakezdték a tanítást, s a könyvek egy részét is visszakapták a jezsuitáktól. Az 1686 decemberében kelt 73 tételes jegyzék tanúsága szerint a visszatérő jezsuiták ismét könyveket vittek el a kollégiumból, amely listán egyébként nem szerepelnek Rochotius kötetei. A reformátusoknak 1687. április 24-én újra el kellett hagyniuk Patakot, ekkor Kassára, majd Göncre vándoroltak a könyvtár maradékával.[43] II. Rákóczi Ferenc 1703-ban adta vissza a kollégium épületét a reformátusoknak, ezzel egy időben megkezdődött a szétszóródott könyvek összegyűjtése is.[44]

A jezsuitáknál maradt könyvek a rend feloszlatása után (1773) a tokaji piarista rendházba kerültek, akik 1789-ben költöztek át a három évvel korábban előzött pálosok kolostorába, Sátoraljaújhelyre. Visegrádi János a gyűjteményükben még 120, Patakról származó kötetet regisztrált 1910-ben.[45] Az I. világháború végén rendfőnöki döntésre Friedreich Endre (1878–1952) kegyesrendi tanár, könyvtáros[46] irányításával a vidéki rendházakból a legértékesebb állományt Budapestre szállították. Hogy a válogatás milyen szempontok szerint történt, azt írásos dokumentumok hiányában nem lehet tudni. Továbbra is maradtak értékes kötetek a rendházakban, amik aztán a II. világháború végén eltűntek, vagy más közgyűjteményekbe kerültek.[47] Húsz évvel ezelőtt Monok István még azt írta, hogy „az 1948–1952 évek kommunista szekularizációja során ezek a könyvek egytől-egyig eltűntek, hollétükről nem tudunk."[48] Néhány éve Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperesnek a sátoraljaújhelyi piaristákhoz került könyveit keresve jutottam el a budapesti Központi Piarista Könyvtárba, ahol megtudtam, hogy őriznek néhány pataki provenienciájú kötetet is I. Rákóczi György bejegyzésével.[49]

A bejárt út nyomát viselik a címlapok és az előzéklapok. Rochotius és Rákó-

---

[41] Monok 1996, i. m. XXIV.

[42] *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai*: *Novum forum siculorum*, comp. Spielmann-Sebestyén Mihály [et al.], Targu Mureş, Biblioteca Judeţeană Mureş, 2001, I–II.; A készülő 17. századi katalógust korábban az intézmény munkatársainak köszönhetően használhattam. Mindkét katalógus elérhető: http://www.telekiteka.ro/katalogus3510 (2017. 12. 10.)

[43] *Partiumi könyvesházak*, *1623–1730*, Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah, sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, Bp., Szeged, Scriptum, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14), 85–88. A továbbiakban: *Adattár* 14.

[44] Monok 1996, i. m., XXIV.

[45] Visegrádi 1910, i. m., 3–49.

[46] *Magyar életrajzi lexikon*, I, főszerk. Kenyeres Ágnes, Bp., Akadémiai K., 1967, 542–543.

[47] Baranya Péter közlése.

[48] Monok 1996, i. m. XXIV.

[49] A Mellékletben közölteken kívül a piaristákhoz került még egy Rákóczi- kötet:

R 5225 – Gregorii Valentia … *commentariorvm theologicorvm tomi quatuor*, Tom. I, Ingolstadii, ex typographia Adami Sartorii, 1703.

czi keze vonása mellett a pataki kötetekben megtaláljuk a kollégium 1739. évi kéziratos (az akkori könyvtáros diák (bibliothecarius ordinarius), S. B. monogramjával kísért) bejegyzését, és a ca. másfél századdal későbbi bepecsételt tulajdonjegyét is. A Debrecenben őrzött két kötetben a debreceni kollégium 18. század eleji kéziratos tulajdonjegye és 20. századi pecsétje olvasható. A piaristáknál fennmaradt kötetekben pedig a pataki jezsuita rendház 1677. évi bejegyzése és a piaristák Központi Könyvtárának pecsétje jelzi a tulajdonosok sorrendjét. Az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat 14. és 19/2. kötetében[50] kiadott jegyzékszerű forrásokban felbukkanó Rochotius-kötetekről a tételleírásokhoz kapcsolódó megjegyzések tájékoztatják az olvasót.

MELLÉKLET

I. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei[51]

A 357–358a

Omnium operum … Philippi Melanthonis, Wittebergae, excudebat Johannes Crato, 1562–1564, 2°. – VD16 M 2331

A 357 – Vol. 2. *Pars secunda, continens enarrationes aliquot librorum Testamenti Veteris et nonnulla alia opuscula*… Wittebergae, excudebat Johannes Crato, 1562, 2°.

Kötés: Félbőr kötésben, a kötéstáblát liturgikus pergamenkódex töredéke fedi. Bőr kötőszalaggal. A sertésbőr borítás sávokkal keretekre osztott, a keretekben háromféle görgető lenyomata: 1. palmettás, 2. bibliai jeleneteket ábrázoló (Angyali üdvözlet, Krisztus megkeresztelése, Keresztre feszítés, Feltámadás), 3. bőségszarus. Supralibros: H. F. A. 1573 (hátul ennek a helyén Aldus-leveles és makkos bélyegzők lenyomatai).

Poss.: Samuel Rochoti[us] a Rochitzerberg[a] (a címlapon)

Anno 1629 vetettem lednicen egi segen morvabol ki usettetet predicatortol R. G. (a címlapon)

Poss.: „Anno 1626. 6. Febr. Veottem ez keonivet Barasloban R. Georg." (címlap recto)

Megj.: Baranya Péter közlése. Lásd még: Visegrádi 1910, i. m., 24.

[50] *Adattár* 14. (lásd fent); *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750*, jegyzékszerű források, szerk. Monok István, sajtó alá rend. Oláh Róbert, Bp., OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2). A továbbiakban: *Adattár* 19/2.

[51] A kutatás során nyújtott segítségért Dienes Dénesnek és Csorba Dávidnak tartozom köszönettel.

Liber almae Societatis Ref[ormatorum] S[aros] Patak[iensis] 1739. (a címlapon)
A' S[áros] Pataki fő Oskola Könyvtára (pecsét a címlapon)

A 358 – Vol. 3. *Pars tertia quae continent enarrationes Evangeliorum Dominicalium, Evangelii secundum Matthaeum, Evangelium secundum Joannem, Epistolae Pauli ad Romanos*. Wittebergae, excudebat Johannes Crato, 1563, 2°.
Kötés: Félbőr kötésben, bőr kötőszalaggal, a kötéstáblát liturgikus pergamenkódex töredéke fedi. A sertésbőr borítás sávokkal keretekre osztott, a keretekben kétféle görgető lenyomata: 1. palmettás, 2. bibliai jeleneteket ábrázoló (Angyali üdvözlet, Krisztus megkeresztelése, Keresztre feszítés, Feltámadás – 1558-as évszámmal). Supralibros: H. F. A. 1573 (hátsó táblán ennek a helyén Aldus-leveles és makkos bélyegzők lenyomatai).
Poss.: Samuel Rochotius a Rochitzerberg[a] (a címlapon)
Anno 1629 vetettem lednicen egi segen morvabol ki usettetet predicatortol R. G. (a címlapon)
Liber Illustris Scholae Gymnasii Ref[ormatae] S[aros] Patak[inae] 1739. S. B. (a címlapon)
A' S[áros] Pataki fő Oskola Könyvtára (pecsét a címlapon)

A 358/a – Vol. 4. *Pars quarta, quae continent enarrationes Epistolae ad Romanos, ad Corinthios, ad Colossenses, ad Timotheum et nonnulla alia …* Wittebergae, excudebat Johannes Crato, 1562, 2°.
Kötés: Félbőr kötésben, a kötéstáblát liturgikus pergamenkódex töredéke fedi. Bőr kötőszalaggal. A sertésbőr borítás sávokkal keretekre osztott, a keretekben háromféle görgető lenyomata: 1. palmettás, 2. bibliai jeleneteket ábrázoló (Angyali üdvözlet, Krisztus megkeresztelése, Keresztre feszítés, Feltámadás), 3. bőségszarus. Supralibros: H. F. A. 1573 (hátul ennek a helyén Aldus-leveles és makkos bélyegzők lenyomatai)
Poss.: Samuel Rochotius a Rochitzerberg[a] (a címlapon)
Anno 1629 vetettem lednicen egi segen morvabol ki usettetet predicatortol R. G. (a címlapon)
Liber Ill[ustris] Scholae Ref[ormatae] S[aros] Patak[inae] 1739. (a címlapon)
A' S[áros] Pataki fő Oskola Könyvtára (pecsét a címlapon)
Megj.: Harsányi 1915, i. m. 104.; Monok 1996, i. m. 124. (426. tétel), Monok 2015, i. m. 5.
Az 1660–1671. évi rendezés jegyzékén: *Adattár* 14, 79. (40. tétel); *Adattár* 14, 80. (52. tétel) ; 1711. évi kat.: *Adattár* 14, 80. (52. tétel - pars tertia); *Adattár* 14, 96. (88. tétel); 1728. évi kat.: *Adattár* 19/2, 275. (743. tétel, 1. kötet); Az 1735. évi gyarapodás: *Adattár* 19/2, 285. (11. tétel, pars tertia); 1738. évi kat.: *Adattár* 19/2, 294. (Theca T., mindhárom kötet)

B 506

Coll. 1. Joannis Oecolampadii … *Comme(n)tarii omnes in libros Prophetarum* … [Geneva], apud Jo. Crispinum, 1558, 2°.

Kötés: Fatáblás bordás bőrkötésben, réz kapcsokkal. A kötés sávozással keretekre osztott, a keretekben háromféle bélyegző lenyomata: 1. palmettás, 2. Krisztus/Szent Péter/Szent Pál, 3. Husz/Luther/Melanchthon. Utólag elhelyezett P. B. supralibros.

Poss: Liber emptus Cotemb. [?] Mati Studi [?] 4 Taleris 1562. S. Matth. Czerny [?] Tur[ini?] […] (az első kötéstábla belső oldalán)

Johanes [!] Benedicti sacerdotis filius P. B. vendidi (a címlapon)

Samuel Rochoti[us] a Rochitzerberga. (a címlapon)

Anno 1629 vetettem Lednicen egi segen morvabol ki usetettet [!] predicatortol R. G. (a címlapon)

Liber Scholae Ref[ormatae] S[aros] Patak[inae] 1739. (a címlapon)

A' S[áros] Pataki fő Oskola Könyvtára (pecsét a címlapon)

Megj.: Monok 1996, 183.; Monok 2006, 28, 84. Az 1711. évi kat.: *Adattár* 14. 100. (244. tétel); az 1728. évi kat. mutatója: *Adattár* 19/2, 265. (369. tétel); *Adattár* 19/2, 274. (411. tétel).

Coll. 2. Joannis Oecolampadii … *commentariorum in prophetas*, Tomus posterior, [Geneva], apud Jo. Crispinum, et Nicolaum Barbirium, 1558, 2°.

Coll. 3. *Commentarium* Ioannis Oecplampadii *in Danielem Prophetam libri duo, abstrusiore tum Hebraeorum tum Graecorum scriptorum doctrina referti*, [S. l.], [s. n.], 1558, 2°.

C 546a-b

Coll. 1. Viretus, Petrus, *De vero verbi Dei, sacramentorum, et ecclesiae ministerio*, Lib(ri) II. *De adulterinis sacramentis*, Lib. I., *De adulterato Baptismi Sacramento, et de sanctorum oleorum usu et consecrationibus*, Lib. I., *De adulterata Coena Domini, et De tremendis sacrae Missae mysteriis*, Lib. VI., *De thetrica Missae saltatione Cento ex veteribus poetis Latinis consarcinatus*, [Geneva], Oliva Roberti Stephani, 1553, 2°. – Adams V868

Coll. 2. Viretus, Petrus, *De origine continuatione, usu, autoritate, atque praesentia ministerii verbi Dei, et sacrame*[*n*]*torum: et de controuersiis ea de re in Christiano orbe, hoc praesertim seculo excitatis: ac de earu*[*m*] *componendarum ratione*, [Geneva], Oliva Roberti Stephani, 1554, 2°.

Kötés: Bordás félbőr kötésben, nyersbőr kötőszalagokkal. A kötéstáblák fele pergamenkódex töredékével fedett, amelyet utólag feketére festettek. A bőrborítást sávozással mezőkre osztották, a mezőkben négyféle görgető lenyomata:

1. palmettás, 2. indákkal közrefogott medalionsor (Huss, Luther, Melanchthon), 3. bőségszarus, 4. tulipános. Supralibros: 1576 (monogram nélkül!).
Poss: Ex Bibliotheca Ill[ust]ris Collegii S[aros] Patachinensis (az előzéklapon)
Anno 1629 vetettem lednicen egi morvabol ki usettetet segen predicatortol R. G. (a címlapon)
Liber Scholae Ref[ormatae] S[aros] Patakinae 1739 S. B. (a Coll. 1. címlapján)
A' S[áros] Pataki fő Oskola Könyvtára (pecsét a címlapon)
Megj.: 1711. évi kat.: *Adattár* 14, 98. (150. tétel); 1726. évi kat.: *Adattár* 14, 126. (553. tétel); 1728. évi kat.: *Adattár* 19/2, 282. (1011. tétel); *Adattár* 19/2, 304. (Theca ב)

C 552

Herdesianus, Christophorus, *Consensus orthodoxus Sacrae Scripturae et veteris ecclesiae, de sentencia et veritate verborum coenae dominicae, adeoque de tota controversia sacramentaria*, Tiguri, apud Froschoverum, 1578, 2°. – VD 16 H 2257
Kötés: Bordás bőrkötésben, metszése vörösre festett. A kötéstáblák sávozással keretezettek, bennük három sorban görgetők lenyomata. Kívül palmettás, középen Lucretia/Prudentia/Justitia/Suavitas, belül indákkal keretezett medalinokban sisakos férfifejeket ábrázoló görgetők lenyomata. Az első kötéstábla középmezőjében lemezről nyomott Keresztre feszítés-jelenet, hátul a Feltámadásé. Az előbbi felirata: „Ecce agnus Dei qui tollis peccata mundi", az utóbbié: „Mors tuus aculeus, victoria tua inferne"
Poss: Reverendo et Clarissimo viro D[omino] Samuelj Rochocio de Rochorenberg [!] Pastori Ecclesiae Prusenowico fidelissimo etc. Domino et affini charissimo librum hanc per concambium dedit 16 Januarij Anno MDCVII. Elias Berger A Grenberg P[oeta] L[aureatus] et Caesareus Historicus (előzéklap recto)
Anno 1629 vetettem lednicen egj segen morvabol ki usettetet predicatortol R. G. (a címlapon)
Liber Ill[ustris] Scholae S[aros] Patak[inae] 1739 (a címlapon)
A' S[áros] Pataki fő Oskola Könyvtára (pecsét a címlapon)
Megj.: 1660–1671. évi rendezés: *Adattár* 14. (92. tétel); 1711. évi kat.: *Adattár* 14, 98. (168. tétel); 1726. évi kat.: *Adattár* 14, 111. (34. tétel); 1728. évi kat.: *Adattár* 19/2, 262. (282. tétel); 1738. évi kat.: *Adattár* 19/2, 290. (Theca I Appendix); *Adattár* 19/2, 299. (Theca ד)

L 534

Colloquium de norma doctrinae, et controversiarum religionis judice ... Ratisbonae habitum mense Novembri, Anno Domini. 1601. Spirae Nemetum, apud Melchiorem Hartmannum, 1602, 4°. – VD17 1:076266B

Kötés: Fatáblás, duplabordás, rézkapcsos bőrkötésben, metszése vörösre festett. A kötéstáblák sávozással, valamint levéldíszek közé foglalt sisakos férfifejes és akantuszleveles görgetővel keretezettek. Az első tábla középmezejében lemezről nyomott Judit, a hátsó táblán Jáel alakja.

Poss: Samuel Rochotii a' R[ochitzer]b[er]ga (a címlapon)

Anno 1629. vetettem lednicen egy segen morvabol ki üsettetett predicátortol. R. G.

Liber Scholae S[aros] Patak[inae] 1739.(a címlapon)

A' S[áros] Pataki fő Oskola Könyvtára (pecsét a címlapon)

Megj.: Az 1623. évi katalógusban: *Adattár* 14, 37. (168. tétel); 1635. évi katalógus: *Adattár* 14, 69. (494. tétel); 1726. évi katalógus: 129. (666. tétel); 1728. évi kat.: *Adattár* 19/2, 261. (243. tétel); 1738. évi kat.: *Adattár* 19/2, 310. (Theca CC)

II. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen

E 1299

In Hoseam prophetam V. F. Capito *commentarius*: *ex quo peculiaria prophetis, et hactenus fortassis nusquam sic tractata, si versam pagellam et indicem percurris, cognoscere potes*, Argentorati, apud Joannem Hervagium, 1528, 8°. – VD16 B 3847.

Kötés: Bordás egészbőr kötésben, nyersbőr kötőszalagokkal. Az első kötéstábla láncszemes görgetővel keretezett, ezüstözött mintákkal. A kötéstáblák sarkain dupla vonalakkal kialakított negyed körök, ezek középpontjában Aldus-levél, körülötte negyedkör-alakban kulcsszerű bélyegzők lenyomata. Középen lemezről nyomott ábra (reneszánsz kapuzatba foglalt, Földgömbön álló, telt idomú nőalak, sarkain szárnyak, fölötte kagylóhéj), körülötte makkos és liliomos bélyegzők lenyomataival. Felirata: „In Hoseam Prophetam Coment". A hátsó kötéstábla akantuszleveles görgetővel keretezett, a középmező alul és felül ezüstözött ornamentikus görgetővel határolt. Középen az ezüstözött kerek kartus ívén jelmondat: „Sub umbrea allarum tuarum protege nos Domine" (Zsolt 17,8), a kartusban balra néző ezüstözött koronás sas képe. A négy sarokban 4 ezüstözött levéldísz. Restaurált.

Poss.: Liber I[llustriss] Coll[egii] Reform[atarum] Debr[ecinensis] (az előzéklapon)
S[amuel] R[ochotius] de Rochitzerperga mpria. (a címlapon)
Anno 1629 vettem lednicen egi segen morvabol ki usettetet predicatortol R. G.
Megj.: Néhány aláhúzás és kéziratos bejegyzés (pl. 4v.). 1714. évi kat.: *Adattár* 14. 207. (490. tétel), 272. (1361. tétel); 1738. évi kat.: *Adattár* 19/2, 68. (658. tétel).

A 524

Tertius tomus orationum ac elegiarum funebrium, prosequens celebrationem memoriae, non tantum illustrissimorum principum, qui prioribus tomis omissi funere, sed [et] comitum celebriorum Germaniae, varia rerum cum ad genealogias, tum historias principum Germaniae spectantium, cognitione, refertissimus, [ed. Simon Schardius], Francofurti ad Moenum, Corvinus, Feyerabent, Gallus, 1567, 8º. - VD 16 S 2285
Kötés: Bordás gerincű bőrkötésben, metszése vörösre festett. Az első kötéstábla sávozással és lombdíszek között medalionba foglalt sisakos férfifejes görgetővel keretezett. Az első és a hátsó tábla lemezről nyomott középmezői kopottak, így nem állapítható meg, hogy mit ábrázoltak eredetileg. A bőr kötőszalagok leszakadtak. Supralibros: P. H. B. 1591.
Poss.: Anno 1629 vetettem lednicen egi segen morvabol ki usettetet predicatortol R. G. (a címlapon)
Liber Coetus (a hátsó szennylapon)
Liber Scholae Debreczinae (a hátsó szennylapon)
Megj.: Néhány lapszéli jegyzet és aláhúzás (pl. 24. és 290. f.)
Monok 1996, 184. (676. tétel); Az első kötete: Monok 1996, 106. (337. tétel) ma már hiányzik. 1718. évi kat.: *Adattár* 14, 291. (85. tétel – a régi könyvtári jelzet (Th(eca) C. O(rdo) 6. L(iber) 15.) nyomán azonosítható); 1738. évi kat.: *Adattár* 19/2, 174. (2251. tétel)

III. Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára, Budapest[52]

INC18 A6/1; ANT 160 B/5/8

Biblia cum postillis Hugonis de Sancto Caro

Tom. V, *Quinta pars huius operis in se continens postillas domini Hugonis Cardinalis Propheta*[rum] *et libro*[rum] *Ezechielis, Danielis, Osee, Iohelis, Michee,*

[52] A kutatás során nyújtott segítségért Baranya Péternek tartozom köszönettel.

Naum, Abacuk, Sophonie, Aggei, Zacharie, Malchie, Machabeoru[m], Basel, Johann Amerbach, Anton Koberger, [1501–1502]. – CIH 663. – VD 16 B2579

Kötés: Fatáblás barna bőrkötésben. Vaknyomásos, reneszánsz típusú díszítéssel (rombuszba foglalt négyszirmú virágot ábrázoló és szőlőindás görgetők, valamint beszédszalagos és virágtöves bélyegzők lenyomatával). Az elő- és a háttábla eltér. Restaurált példány. A kapcsokat pótolták, gerincen lévő pergamentöredékeket a háttáblához rögzítették.

Poss: S[amuel] R[ochotius] de Rochitzerperga Ao. 1621 (a címlapon)

Anno 1629 vettem lednicen egi segen morvabol ki usettetet predicatortol R. G. (a címlapon)

Resid[entiae] Pataki[nae] S[ocietatis] Jesu Cat[alogo] In[scriptus] 1677. (a címlapon)

Megj.: Visegrádi 1910, 24–25.; Monok 1996, 170. (665. tétel), Monok 2006, 62.

Tom. VI, *Sexta pars huius operis continens postillas … Hugonis cardinalis super epistolas Pauli ad Romanos ... item super Apocalypsum*, ed. Conradus Leontorius, Basel, Johann Froben, Johannes Amerbach, Johannes Petri, Anton Koberger, 1504, 2°. – CIH 663. – VD 16 B 2582

Kötés: Fatáblás barna bőrkötésben. Vaknyomásos, reneszánsz típusú díszítéssel (A görgetők: 1. szarvasokat ábrázoló, 2. olaszkorsóból kinövő tulipán, 3. egymásba fonódó pontozott övek, 4. szőlőindás. Virágtöves bélyegzők). Az elő- és a háttábla eltér. Az első tábla felső részén megkopott arany nyomással: „Sext. ps. hugo.” felirat

Poss: Johann[es] Brawek (az első kötéstábla belső oldalán)

Dono datus a Johanne Brawek Ottaslauiense ministro Anno 1586. Jan. 8 die. (a címlapon)

Paulus Hrubertius Brodensis me tenet emptum. Eius post obitum posteritatis ero. (a címlapon)

Samuel Rochotius a Rochitzerberga (a címlapon)

Anno 1629 vetettem Lednicen egy segin morvaabol ki usettetet predicator tol R.G. (a címlapon)

Resid[entiae] Pataki[nae] S[ocietatis] Jesu Cat[alogo] In[scriptu]s 1677. (a címlapon)

Megj.: Visegrádi 1910, 25.; Monok 1996, 170. (665. tétel).

Három különböző kéztől származó lapszéli jegyzetekkel.

OLÁH, RÓBERT

The Volumes of Samuel Rochotius at the Collection of the Rákóczi Family

Samuel Rochotius à Rochiczerberga (ante 1580 – post 1629) was a minister ot the Czech Brethren at Prusinowitz, Moravia (today: Prusinovice, Czech Republic) in 1607. After 1624 as an exile he found asylum at Lednic (today: Lednica, Slovakia) of the dowry of Zsuzsanna Lorántffy, György Rákóczi's wife. Rákóczi bought a part of his library, helping the minister's financial difficulties in 1629. This time we introduce eleven books of the minister's former library (seven in Sárospatak, two in Debrecen and two in Budapest now), giving detailed description and analysis of the works preserved in the volumes. Bible commentaries, theological controversies, the 'opera omnia' of Melanchthon and a collection of funeral sermons and elegies testify the Moravian minister's high erudition.

Keywords: library history; 17th Century; Hungary; civilisation history; Bohemian Brethren; Samuel Rochotius; Rákóczi Family

RÓZSA MÁRIA

A kiegyezés témája bécsi lapokban

Az 1867. június 12-ei XII. törvénycikk a bécsi birodalmi gyűlés által elfogadott törvényekkel (decemberi alkotmány) együtt képezi a kiegyezést.[1] I. Ferenc József osztrák császár Magyarország és társországai királyává koronázása már 1867. június 8-án lezajlott Pest-Budán ünnepélyes külsőségek között. A kiegyezés két független és egyenjogú állam szövetségét kodifikálta, amelyeknek közös uralkodója volt az osztrák császár és a magyar király személyében.[2] A kiegyezést megelőző évek a publicisztikában teret kapó elképzeléseivel, vitáival jelen írásban nem foglalkozom, írásom tárgya kizárólag 1867 júniusa utáni publicisztikák elemzése. A négy bemutatásra kerülő bécsi újság egy időben létezett, egy közülük (konzervatív) magyar érdekeket képviselt, a másik, a *Der Wanderer* szabadelvű lap volt, és több ízben is bizonyítékát adta magyarbarát irányultságának. Mindkét orgánumnak számos magyar munkatársa volt, akik többsége az 50-es évek közepétől kezdve, illetve a kiegyezést követően hazatért Magyarországra, és ott folytatta újságírói pályáját, így például Pompéry János, Falk Miksa, Dux Adolf és időszakosan Ludassy Móric. A *Die Presse* és a belőle kivált *Neue Freie Presse* liberális orgánumok voltak.

A kiegyezést követő korszakkal vette a dualizmus kora kezdetét, amelyben az új Osztrák–Magyar Monarchia Ausztria és Magyarország kettős rendszerére épült. A dualista államok közös ügyeit kiegyezésben fektették le. A kiegyezés ezért nemcsak a perszonáluniót pecsételte meg, hanem a tényleges uniót is. A kiegyezési törvény kimondta a két ország önállóságát (külön kormányokkal, parlamenttel), egyenlőségét, paritását, és megállapította az együttműködés módozatait, formáit is, rögzítette továbbá Magyarország alkotmányos közjogi és önkormányzati önállóságát. A hadügyet, külügyet és pénzügyet közös ügyeknek tekintették, ezek intézését közös minisztériumokra bízták. A közös pénzügyminisztériumhoz tartozott az egységes valutarendszer, a jegybank, az „Osztrák–Magyar Bank", az 1867 előtt keletkezett államadósságok szabályozása, a két állam vámuniójának fenntartása, valamint a közös vámtörvények megalkotása. […] Ezek mellett volt még két közös ügy, a közös minisztertanács, amelyet a közös miniszterek és miniszterelnökök a külügyminiszter vezetésével képeztek, valamint a delegációk,

[1] Seewann, Gerhard, *A magyarországi németek története 2. 1860–2006,* Budapest, Argumentum Kiadó, 2015, 17.

[2] Seewann 2015, i. m. 18.

DOI 10.17167/mksz.2018.1.43-55

vagyis a két állam parlamentje által választott, de rendszerint egymástól külön ülésező, egyenként 60 tagot számláló bizottság, amely elfogadta a közös költségvetést és ellenőrizte a közös minisztériumok munkáját.[3]

Der Wanderer

Az 1814-ben alapított *Wanderer* az 1848/49-es évek után vált fokozatosan nemcsak az osztrák liberális sajtó egyik legjelentősebb képviselőjévé, hanem a kor modern nyugat-európai lapjainak színvonalán álló, a szabadelvű eszméket képviselő orgánummá.[4] A *Wanderer* az osztrák–magyar kapcsolatok történetének kétségkívül önálló fejezetét alkotja. Majdnem hatvanéves fennállása alatt a két ország földrajzi közelsége, a szoros politikai és kulturális kapcsolatok következtében, valamint magyar munkatársai és levelezői révén a magyar eseményeknek mindig kitüntető figyelmet szentelt. A *Wanderer* főmunkatársa, állandó vezércikkírója, Falk Miksa aztán hazatért, és 1867.december 21-étől átvette a *Pester Lloyd* főszerkesztői posztját. A *Wanderer* az aktuális magyarországi politikai eseményeket mindvégig figyelemmel kísérte, és a magyar érdekeket szem előtt tartva, objektivitásra törekedve foglalt állást az évtized meghatározó politikai kérdéseiben.

A kiegyezést megelőző években a *Wanderer*ben nyomon követhető a különböző „kiegyenlítési" tervek felvázolásától, ismertetésétől kezdve a saját, Deákéhoz bevallottan közeli álláspont megfogalmazása, a más elképzelésektől való elhatárolódás, majd a követelések mind konkrétabb, nyomatékosabb, többszöri megfogalmazása, kifejtése.

Augusztus 30-án Kossuthnak a publicisztikába való visszatéréséről számolnak be; Kossuth nyílt levelet intézett a váci kerület választóihoz, akiket arra bíztatott, hogy mindenki hívja őt haza.[5] Korábban a jászladányi választópolgárok kérését, hogy legyen képviselőjük, utasította vissza nyílt levélben. Mindkét levelet a *Magyar Újság* közölte. Kossuth leveleinek közlése azt is bizonyítja, hogy sajtószabadság van – véli a *Wanderer* –, de nem fogunk figyelmet szentelni leveleinek, amelyekben így agitál, szögezik le Kossuthot opportunistának nevezve. Kossuth veszélyezteti az úgy-ahogy helyreállt nyugalmat, mert azt akarja, hogy a megyei gyűléseket oszlassák fel. Mint publicista elsőrangú, de mint politikus, ez nem mondható el róla – véli a *Wanderer* szerzője. Kossuth célja az volt, hogy nyílt levelein keresztül szaporítsa az ellenszavazatokat, sőt egy esetleges petíciós mozgalmat bontakoztasson ki, és ezáltal felhívja a figyelmet, hogy a kiegyezésnek számottevő parlamenti és parlamenten kívüli ellenzéke van már elfogadtatása idején.[6]

---

[3] Seewann 2015, i. m. 18–19.

[4] Lásd ehhez bővebben: Rózsa Mária, *A bécsi Wanderer magyar vonatkozású közleményei*, 1862–1873 = *Magyar Könyvszemle* 113(1997), 4, 349–376.

[5] *Der Wiedereintritt Kossuths in die Publizistik = Der Wanderer,* Nr. 237, 30. August 1867, 1.

[6] Szabad György, *Kossuth politikai pályája,* Budapest, Kossuth, M. Helikon, 1977, 196.

Egyébként a kormány aztán lefoglalta a *Magyar Újság*nak Kossuth váci levelét tartalmazó példányát, és sajtópert indított Böszörményi László szerkesztő ellen.

A kiegyezésnek azonban már megkötése pillanatában is voltak szembetűnő hiányosságai. Míg az 1848-as törvények alapján a polgári értelemben vett népszuverenitásra épített magyarországi parlamentáris kormányzati rendszer nyitott volt, a megújulás és továbblépés minden politikai eszközével rendelkezett, ezt 1867 nemcsak Magyarország számára nem biztosította, hanem a hatalom sajátos megosztása folytán a Monarchia egész államhatalmi együttese számára sem. Magyarország a változó feltételekhez való alkalmazkodás lehetőségétől volt megfosztva, és ezáltal képtelen volt, hogy tényleges érdekeinek megfelelően reagáljon az európai hatalmi helyzet átalakulására. Kossuth ezért bírálta a kiegyezést, valamint, mert az Magyarország önkormányzatát jórészt biztosította, önrendelkezését azonban nem. A kiegyezés ezen kívül az adott rendszer keretei között nem adott módot az együtt élő népekkel való megegyezéshez. Deák viszont reális kompromisszumnak tekintette azt, amely alkalmas helyzetet teremt a függő problémák megoldására, s úgy ítélt, hogy ha a jövő tényleg megrázkódtatásoknak tenné is ki a Monarchiát, a kiegyezés legalábbis „az államilag rendezett állapot" előnyét biztosítja a vele egybekapcsolt Magyarország számára.[7] A politikai ellentétek az ősz folyamán már jelentkeztek. Erre példa a szeptember 22-ei *Den Schutt hinwegzuräumen* című cikk is. A szemét eltűntetése, a konzervatívok szerint az a feladat, amit a liberálisoknak el kell végezniük. A konzervatívok azt remélik, hogy a liberálisok uralma nem tart sokáig, mert nem tudnak szervezni, s össze fog omlani magától az egész rendszer. De honnan jött az a szemét, amit a liberálisoknak kell eltakarítaniuk? – teszi fel a cikkíró a kérdést. Évtizedes szervezés, átszervezés, szervezetlenség során halmozódott fel, amit a konzervatívok és más bürokratikus elemek a legnagyobb egyetértésben okoztak. És csak azért kell a liberálisoknak ezt a szemetet eltakarítaniuk, hogy a konzervatívoknak és a bürokratáknak legyen helyük az újabb szemét számára? Általánosan elterjedt az a nézet, hogy a liberálisok nem tudnak szervezni, míg a konzervatívok az alatt a látszat alatt, hogy szerveznek és adminisztrálnak, a nép minden függetlenségét és szabadságát megszűntették. Beustnek és Andrássynak kell mindent jóvátenni, amit Bach, Schmerling, Forgách és Mailáth elrontottak, és ha ez megtörtént, adják át a helyüket a német bürokratáknak és a magyar konzervatívoknak? A liberálisoknak be kell bizonyítaniuk, hogy jól tudnak kormányozni, de mindkét részről belső átszervezésre van szükség.[8] Szeptember 27-én a *Klerikaler Dualismus* című cikk a magyar hercegprímásnak a kultuszminiszterhez intézett levelével foglalkozik. Túl hosszú, ezért nem tudja a *Wanderer* lehozni. A '48-as törvény 20. paragrafusára hivatkozik, mely az egyház autonómiáját biztosította. A katolikus egyház a cikkíró véleménye szerint olyan előjogokat követel magának, amelyekkel egyetlen más vallás sem rendelkezik. Ez a levél is jele volt a ka-

---

[7] Deák és Kossuth ellentétéről lásd: Szekfű Gyula, *Az öreg Kossuth 1867–1894 = Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952, 355.

[8] *Den Schutt hinwegzuräumen = Der Wanderer,* Nr. 260, 22. September 1867, 1.

tolikus egyház későbbi tiltakozási hullámának, amellyel az iskola és az egyház funkciójának szétválasztása ellen harcoltak.[9] Mindennek hátterében az állt, hogy Eötvös József kultuszminiszter 1868-ban benyújtotta népiskolai törvényjavaslatát, amely kimondta a tankötelezettséget 6-tól 12 éves korig. A népiskolai hálózatot a fennálló felekezeti iskolákra alapozta, de megnyilvánult benne a felekezet nélküli községi iskolák kiterjesztésére irányuló törekvés is. A katolikus klérus heves kampányt indított a javaslat egyes pontjai ellen, s ebben támogatták a protestánsok és a nemzetiségek is. Eötvös népiskolai törvényalkotása azonban így is jelentős vívmány volt, állami felügyelet alá helyezte az iskolákat, létrehozta a tanfelügyelői szervezetet, a tanítói állást képesítéshez kötötte, elrendelte állami tanítóképzők felállítását, s előírta a kötelező tantárgyakat, kimondta, hogy minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást. November 10-én Deák is megszólalt a megyékkel kapcsolatban. Az egész Heves megye ellenállásával kezdődött szeptemberben, mikor a megye bizalmat szavazott Kossuth mellett, majd Wenckheim Béla belügyminiszter felszólította ennek visszavonására. Mivel a megye ezt megtagadta, a kormány válaszul felfüggesztette Heves megye önkormányzatát. Deák a Heves megye-üggyel kapcsolatos felszólalásában kifejtette, hogy pártatlan álláspontot képvisel, beszédében egyéb, általános érvényű dolgokra is kitért a megyéknek a felelős kormányzathoz való jövőbeli viszonyával kapcsolatban. A kormány nem akarja a megyéket puszta adminisztrációs szervekké degradálni, de a megyének kötelessége végrehajtani a kormány intézkedéseit, ha kifogása van ellenük, fellebbezhet az országgyűléshez. Deák ezután 1823-ra utalt, mikor tényleg csak a megyék tudtak ellenállásukkal a kormány abszolutisztikus hatalma ellen fellépni, de leszögezi, hogy ma más a helyzet.

Az 1868-as év során többször foglalkoztak a baloldal és a baloldali pártok széttagoltságával. '69-es sorában erősödtek az ellenzék tömegmozgalmai, tömegakciókat szerveztek a kiegyezés ellen, Kossuth nevével a zászlójukon és ’49-es függetlenségi szellemben, sőt a szélsőbal Országos 48-as Párt néven Madarász József vezetésével önálló párttá alakult. Kossuth mégsem volt hajlandó a szélsőbalt saját pártjának tekinteni, részben a párt vezetőivel való politikai nézeteltérései miatt, valamint mert tudta, hogy a parlamenten belül milyen kis csoportot jelentenek, és ő a nemesi középosztályban, a magyar politikai közélet döntő faktorában akart eszméinek szélesebb tábort nyerni, mert jól tudta, hogy politikai sikerre csak így számíthat.

A *Wanderer* valóban teret biztosított mindenféle véleménynek, akár az egymással szöges ellentétben állóknak is. Példa erre az április 9-ei *Der Kossuthkultus in Ungarn* című cikk, mely arról szól, hogy Perczel Mór, volt honvédtábornok, aki törökországi és angliai emigrációja után hazatért, és 1867-ben képviselő lett, székesfehérvári és veszprémi utazása során „le akarta rántani Kossuthot az oltáráról”, aminek a konzervatívok titokban nagyon örülnek – véli a cikkíró. Perczel „öreg honvéd-hős”, Kossuthot a *Wanderer* viszont diktátornak nevezi, és azt írja, az országnak el kell döntenie, Kossuthot vagy Deákot akarja-e vezető-

[9] *Klerikaler Dualismus* = *Der Wanderer,* Nr. 265, 27. September 1867, 1.

jének. Perczel hazatérését az emigrációból Kossuth helyeselte, és remélte, hogy otthon hazafiságával beilleszkedik az új viszonyokba. Perczel hazafiságában senki sem kételkedett, de mindenki ismerte őrjöngésig növekedett vad szenvedélyét és önimádatát. Hazatérve a honvédegyesületek élére állt […], és minősíthetetlen Kossuth-ellenes kirohanásokkal próbálta az egyesületeket Deák táborába vinni, sőt Kossuthot helytelen pénzkezeléssel is megvádolta. Kossuthnak vannak érdemei, az új politikai elemet ő vezette be a magyar alkotmányba, vagyis a feudális alkotmányt parlamentárissá alakította át, a nemesek fensőbbségét és előjogaikat eltörölte és polgári egyenjogúságot vezetett be. Ezeket az érdemeit el kell ismerni, de ha béke lett volna, Kossuth „diktatúrájának" vége lett volna, alkotmányos kormányzás jött volna utána, és dicsősége lassan elhomályosult volna. De ehelyett abszolutizmus jött, minden mozgást el akartak nyomni, s a magyar nép ezért nevezte Kossuthot megmentőjének, felszabadítójának.[10]

1869. január 5-én ismét egy Kossuth-levélről olvashatunk a *Wanderer*ben. Ahogy a Kossuth-nóta refrénje mindig ugyanazt mondja: „elfogyott a regimentje", ugyanez a visszatérő motiváció igaz leveleire, melyeket mindig akkor ír, mikor Magyarország valamilyen fontos döntés előtt áll. Most az az újdonság, hogy Kossuth feladta az összeférhetetlenségi elméletét. Már nem tartja a Habsburg-ház uralmát összeegyeztethetetlennek a korábbi előzményekkel, még a magyar király alattvalója is lenne, csak a császár-királyé nem. Ugyanakkor a cikkíró felteszi a kérdést, hogy minek küzd Kossuth külső eszközökkel, mikor ugyanazért a célért küzd törvényes eszközökkel egy párt is Magyarországon.[11] A december 17-i vezércikk *Ungarn und die Fischhof'sche Broschüre* címen az Adolf Fischhof osztrák közíró által megjelentetett munkával foglalkozik. Fischhof Ausztriát föderalisztikus országnak tartja, bár Magyarországgal kapcsolatban megjegyzi, hogy soha nem tudott békében élni. Kijelenti, hogy a nemzetiségi kérdést meg kell oldani, bár a régi rendszer megszűnt, de olyan veszélyek, mint például az elégedetlenség, még megmaradtak.[12]

Die Presse

Az 1848. július 3-ától Bécsben megjelenő *Die Presse* mottója így hangzott: „Azonos jogot mindenkinek". Kiadója August Zang, a felelős szerkesztő barátja, Leopold Landsteiner volt. A *Die Presse* politikailag mérsékelt, komoly lapként információkat akart közvetíteni, Zangnak csak a lappal megszerzett nyereség számított, a politikát nem akarta befolyásolni. Magyarországra a *Die Presse* a Habsburg Monarchia egyik nemzetiségeként tekintett, a magyar forradalom iránt még a kitörése utáni első időszakban sem mutatott szimpátiát, később pedig fontos feladatának tartotta Kossuth politikájának leleplezését.

---

[10] *Der Kossuthkultus in Ungarn* = *Der Wanderer,* Nr. 99, 9. April 1868, 1.

[11] *Wieder ein Brief Kossuths*, Wien, 4. Jänner = *Der Wanderer,* Nr. 5, 5. Jänner 1869, [1].

[12] *Ungarn und die Fischhof'sche Broschüre* = *Der Wanderer,* Nr. 347, 17. Dezember 1869, 1.

A *Die Pressében* a 60-as években sorra láttak napvilágot a különböző kiegyezéssel kapcsolatos elképzelések, melyekben a lap nyíltan osztrák érdekeket, a Monarchia érdekeit képviselte, és síkra szállt annak megtartása mellett.

A koronázás eseményéről így adott hírt:

> Der König ist gekrönt! Das Schauspiel, so großartig, lebendig, farbenprächtig und imposant, wie es in ganz Europa aus was immer für einem Anlasse kein anderes geben kann, als eben die Krönung des ungarischen Königs, ist vorüber.

Ezután a ceremónia részletes bemutatása következett.[13]

Június 12-én a vezércikk a koronázást „megbékélési ünnepnek" nevezte, és szólt az ezzel kapcsolatos császári amnesztiáról is. A lap tárgyalta a magyar pártok kiegyezéssel kapcsolatos nyilatkozatait. A kiegyezést elutasító Függetlenségi Párt vezetője, Madarász József, például kijelentette, hogy a koronázást törvénytelennek tartja, a Deák-párt viszont támogatta a koronázást.[14]

Az ősz folyamán a *Die Presse* folyamatosan tudósított a magyar országgyűlés üléseiről, amelyeken az államadósság kérdése került megvitatásra. Végezetül történelmi tényként került elismerésre Magyarország évszázados önállósága, és hogy Magyarország államjogilag ismét önálló királyság lett.[15]

A július 16-ai vezércikk témája a magyar–horvát kiegyezés. A magyar országgyűlés ugyanis június 25-én elfogadta a XXX. törvénycikket, és így megvalósulhatott a magyar–horvát kiegyezés. Ezzel a magyar politikai elit elismerte a horvát nemzetet mint politikai nemzetet, Horvátország és Szlavónia a Magyar Királyság része lett.[16]

A magyar országgyűlés vitáinak középpontjában az adórendszer állt, nem is az adók nagysága, hanem a megyék szerepe az adók beszedésénél – ahogy erről a *Die Presse* tudósított.[17]

Az Eötvös által beterjesztett vallások közti törvényt elemezte a *Die Presse.* Mivel Magyarországon több vallás létezik, ezek egymáshoz való viszonyát szabályozni kell. A törvény elégtelenségét abban látja a *Presse*, hogy az semmilyen formában nem ismeri el a polgári házasságot, a konvertálást azonban igen.[18]

Bár a *Presse* többször kifejezte aggodalmait a kiegyezéssel kapcsolatban, de

---

[13] *Die Krönung* (Von unserem Special-Correspondenten), Pest, 8. Juni = *Die Presse,* Nr. 158, 11. Juni 1867, 1.

[14] *Die Parteien in Ungarn nach der Krönung = Die Presse,* Nr. 161, 14. Juni 1867, 1–2.

[15] *Wien, 18. Jänner = Die Presse,* Nr. 18, 19. Jänner, 1868, 1.

[16] *Der ungarisch-croatische Ausgleich = Die Presse,* Nr. 194, 16. Juli 1868, 1.

[17] *Die Steuerfrage im ungarischen Parlamente = Die Presse,* Nr. 196, 18. Juli 1868, 1–2.

[18] *Ungarn und Rom = Die Presse,* Nr. 262, 23. September 1868, 1.

a lap mindig hangoztatta azt a véleményét, hogy a dualizmus az egyetlen lehetséges államforma a Habsburg Birodalom mindkét része számára. [19]

Deák nemzetiségi törvénytervezetét is tárgyalta a *Die Presse*, melyet Deák november 24-én terjesztett be. Lényege az volt, hogy Magyarország egységes politikai nemzet, és minden bármelyik nemzetiséghez tartozó polgár egyenrangú. A lap álláspontja szerint Deák törvénytervezete nem fogja tudni teljességgel megtörni a nemzetiségek ellenállását, de egy időre segít azt semlegesíteni, és mivel Ausztria soknemzetiségű állam, kompromisszumokra kell törekedni.[20]

Die Debatte

A *Die Debatte* 1864 januárjától jelent meg Bécsben, a konzervatív magyarok orgánumaként.[21] A kiadó tulajdonosa és a lap szerkesztője az ekkor Bécsben élő Ludassy (Gans) Móric volt. Az újság élvezte gróf Richard Belcredi konzervatív államminiszter és miniszterelnök támogatását, és nagy szerepet játszott a kiegyezés publicisztikai előkészítésében. A szintén Bécsben élő és cenzorként dolgozó Kecskeméthy Aurél is sokat publikált a lapban. Mint köztudott, végül a kiegyezéssel a Deák körül csoportosuló magyar politikai erők túlnyomó többsége elutasította az Októberi Diploma alapján álló konzervatív kiegyezési tervet, és az 1848-as forradalmi vívmányok folytatása mellett kötelezte el magát.

A koronázás államjogi jelentőségét hamarosan vezércikkben hangsúlyozták:

> „Es ist somit in der That Großes in verhältnißmäßig kurzer Zeit geleistet worden und die Fundamente zur definitiven Reorganisation des Reiches sind in einer kürzeren Frist gelegt worden, als der Absolutismus brauchte, um ein Wasserrechtsgesetz zu Stande zu bringen, und der Scheinkonstitutionalismus nöthig hatte, eine Paßordnung ins Leben zu rufen."[22]

A vélemények a kiegyezéssel kapcsolatban alapvetően pozitívak voltak:

> „Die Aussöhnung mit Ungarn wurde von allen einsichtsvollen Politikern des In- und Auslandes stets als die Grundbedingung für die Wiedererlangung der früheren Machtstellung Oesterreichs und für die innere Erstarkung dieses Staates anerkannt."[23]

---

[19] *Wien, 18. November 1868. = Die Presse,* Nr. 319, 19. November 1868, 1.

[20] *Ungarn und die Nationalitäten= Die Presse,* Nr. 331, 1. Dezember 1868, 1–2.

[21] Lásd ehhez bővebben: Rózsa, Maria, *Ungarn in der Wiener Zeitung Die Presse 1848–1868* = Rózsa, Maria *Presse und Buch, Österreichisch–ungarische Berührungspunkte in gedruckten Quellen des 19. Jahrhunderts,* Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2015, 174–215.

[22] *Wien, 14. Juni = Die Debatte,* Nr. 162, 15. Juni 1867, 1.

[23] *Ungarn und die Staatsgläubiger = Die Debatte,* Nr. 167, 20. Juni 1867, 1.

A magyar országgyűlés baloldalának álláspontja azonban aggodalmakat keltett, mert az államadósságot nem ismerte el közösnek. A Frankfurter Aktionär című szaklap kritikájára azt válaszolják:

> „Wer mit den ungarischen Verhältnissen nur einigermaßen vertraut ist, der wird leicht begreifen, daß die Erhaltung des öffentlichen Kredites Oesterreichs und seiner Länder gerade für Ungarn ein dringendes Bedürfniß ist und das deßhalb dieses sich am meisten davor zu hüten hat, daß den Staatsgläubigern Oesterreichs ein empfindlicher Schaden erwachse."

A fent nevezett orgánum véleményét abban is osztja, hogy mint írja: „die Ungarn nicht nur den politischen, sondern auch den finanziellen Ausgleich wollen, weil ein inniges Zusammengehen mit Oesterreich für Ungarn sowohl in volkswirthschaftlicher als auch in politischer Beziehung eine wahre Lebensfrage geworden ist."

A *Debatte* főleg a hivatalos lapokkal folytatott polémiát. Így a magyar újságok közül a *Pester Lloyd*dal és a *Pesti Napló*val. A osztrák orgánumok közül különösen a *Die Presse*vel voltak vitái, eltérő nézetei. A *Die Presse* kiemelte Magyarország elmaradottságát és azon a véleményen volt, hogy a kiegyezés Magyarországnak túl sok előnyt biztosít. A kiegyezés után tudósított több törvénytervezet parlamenti vitájáról az osztrák birodalmi tanácsban és a magyar országgyűlésben, valamint a más nemzetiségekkel kapcsolatos kiegyezés szükségességéről.

Vita tárgyát képezte a magyar országgyűlésben 1868 októberében a népiskolák szabályozása. Ellenzői között volt Tisza Kálmán, nemcsak pártvezetői minőségében, hanem a dunántúli evangélikus egyházkerület kurátoraként, mivel szerinte ez a törvény korlátozná a protestánsok autonómiáját. Az Eötvös kultuszminiszter által beterjesztett törvénytervezet ugyanis az állam fennhatósága alá helyezné minden vallásfelekezet iskoláinak felügyeleti jogát.[24] December 5-én végül szentesítették a törvényt.

A *Debatte* közzétette az uralkodó trónbeszédét, amellyel megnyitotta az 1865–1868-as országgyűlést. A király hangsúlyozta beszédében, hogy Magyarország és Erdély egyesülése már lezárt tény. Szent István országa ezzel integritásának olyan fokát érte el, amilyenben az országnak több, mint háromszáz éve nem volt része.[25]

A konzervatív *Debatte* rövid létezésének ideje alatt (1864–1869) is sokat tett a kiegyezés publicisztikai előkészítése érdekében, fő célkitűzése az osztrák alkotmány megvitatása és a nemzetiségekkel való kiegyezés elősegítése volt – mint a lap címe is mutatja –, vitákon, a vélemények ütköztetésén keresztül. A szerkesztők érdeklődésének homlokterében kiemelt helyet kapott a magyar érdekek képviselete. A 6. évfolyam 276. számával 1869. szeptember 30-án a *Debatte* megszűnt. A *Debatte* a magyar konzervatívok orgánumaként tulajdonképpen csak

[24] *Eötvös in der Opposition = Die Debatte,* Nr. 291, 20. Oktober 1868, 1.

[25] *Die ungarische Thronrede = Die Debatte,* Nr. 342, 11. Dezember 1868, 1.

a kiegyezésig volt életképes, bár még annak létrejötte után is tudósított az osztrák birodalmi tanács, valamint a magyar országgyűlés üléseiről, törvénytervezetekről és vitákról.

1869. március 27-én az országgyűlési képviselőválasztásokkal kapcsolatban foglalkoztak a szélsőbal egyre erősebbé váló hangjával. Megjegyzik, hogy az ellenzék egyáltalán nem egységes, és nincs programja. Nem ismerik el, és kritizálják a kiegyezést, ugyanakkor belátják, hogy Magyarország elszakadása Ausztriától az előbbi pusztulását jelentené.[26]

A lap pesti levelezője tudósított a Deák-párt tanácskozásairól a jogi reformokkal kapcsolatban. A végezetül elfogadott törvény kimondta, hogy az igazságszolgáltatás mindig a király nevében történik, a bírákat a király nevezi ki, és az államkassza fizeti őket. A vezércikk röviden bemutatta Horváth Boldizsár igazságügy minisztert, Zsedényi Ede konzervatív politikust, Falk Miksát és gróf Zichy Ferdinándot.[27]

A június 12-ei vezércikk hasonló témával foglalkozik és a közigazgatás modernizálásának szükségességét hangoztatja.[28]

„A szabadság szolgálata nehéz szolgálat" – ezzel a mondattal kezdődik Adolf Fischhof költői és politikusi teljesítményének méltatása. A *Die Debatte* kritikával illeti Fischhofot azért, mert a kiegyezés után visszavonultságban él. Hallgat, és nem fogad el semmilyen posztot sem.[29]

Neue Freie Presse

Zenker az 1862. december 17-ei sajtótörvény utáni korszak legfontosabb lapalapításának és egyáltalán a sajtótörténet egyik legkiemelkedőbb és legkitűnőbb sajtóvállalkozásának a Max Friedländer, Michael Etienne és Adolf Werthner által 1864-ben létrehozott és rövid idő alatt világszínvonalú orgánummá fejlődött *Neue Freie Presse*t tekinti.[30] Az új újság szerkesztőségének nagy része a *Die Presse* szerkesztői gárdájából származott, akik a Zanggal való elégedetlenség és konfliktusok miatt hagyták el a lapot.[31]

Winckler a lap sikerének okát tartalmának univerzalizmusában látja.[32] De a nagy, igényes lap szociális érzékenysége és valóban liberális beállítottsága el-

---

[26] *Die ungarische Opposition = Die Debatte,* Nr. 99, 10. April 1869, 1.

[27] *Ungarische Justizreform = Die Debatte,* Nr. 150, 1. Juni 1869, 1–2.

[28] *Justiz und Verwaltung in Ungarn = Die Debatte,* Nr. 162, 12. Juni 1869, 1.

[29] *Dr. Fischhof = Die Debatte,* Nr. 181, 2. Juli 1869, 1.

[30] Zenker, Ernst Viktor, *Geschichte der Journalistik in Österreich*, Wien, K. u. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1900, 6.

[31] Lásd ehhez: Rózsa, *Maria, Ungarn in der Wiener Zeitung Die Presse 1848–1868* = Rózsa, Maria: *Presse und Buch* 2015, i. m. 58–173.

[32] Winckler, Johann, *Die periodische Presse Österreichs: Eine historisch-statistische Studie,* Wien, Leop. Sommer & Comp., 1875, 136.

lenére mégis a nagypolgárság, a pénz- és ipari tőke szócsöve volt, és közgazdasági részében a gazdaság legnagyobb mértékű szabadságát hirdette, síkra szállva a gazdaságba való mindenfajta beavatkozás ellen.[33]

A Neue Freie Presse 1867. június 9-én a koronázás apropóján felvillantja a pozsonyi országgyűlésen 1848 nyarán elhangzott követelésektől Világosig, majd az 1860-as októberi diplomáig terjedő utat, az abszolutizmus vigasztalhatatlan korszakát, a szolgaságot jelentő 12 évet a szívtelen és gondolattalan uralkodási rendszerben, ami mind megelőzte a koronázási aktust.[34]

Június 11-én Sigmund Kolisch tudósított lelkesült szavakkal Pest-Budáról a koronázási ünnepségről, mellyel a béke lett helyreállítva.[35]

A lap a továbbiakban beszámolt az osztrák és magyar törvényhozás képviselőinek tárgyalásairól Bécsben a közös ügyek költségeihez való hozzájárulás és az államadósság kérdéséről, és több ízben is sürgette a csehekkel való kiegyezést is.[36] A *Neue Freie Presse* fontosnak tartotta a kiegyezést, majd' minden számában vezércikkben foglalkozott a tárgyalások részleteivel, az egyes új javaslatokkal, de sohasem képviselt magyar szempontokat. Egy helyütt a magyarok keleties vonásairól írnak, amihez hozzátartozik a mesemondás képessége, ezt a magyar delegáció érvelésével kapcsolatban hozzák szóba, hogy miért akar és képes Magyarország az államadóssághoz jóval kisebb részben hozzájárulni. Szeptember 30-án a kiegyezési tárgyalások záróprotokolljának közlését a *Pester Lloyd*ból átvéve hozzák.

November 27-én így tudósít a lap a királyi amnesztiáról:

> „Eine allgemeine, ausnahmslose, unbedingte Amnestie hat den ungarischen Exilirten die Pforten des Vaterlandes wiedergeöffnet, denn dem gekrönten Könige und den vom Landtage votirten Gesetzen Treue schwören, das ist keine Forderung, deren Erfüllung ein magyarischer Patriot zurückzuweisen brauchte."[37]

Ugyanebben az írásban megjegyzi a tudósító, hogy Görgeyt, a hazatérő, és árulónak bélyegzett tábornokot, mindenhol, ahol megjelent, ellenérzésekkel fogadják, volt, ahol ablaka alatt lefizetett utcagyerekek adtak „macskazené"-t.

Többször volt a vezércikkek témája a magyar hadsereg kérdésének parlamenti tárgyalása. A lap álláspontja szerint a magyar sereg az osztrák hadsereg integráns részét képezi, míg a magyar tárgyaló fél önállóságot követel.

Akárcsak a *Wanderer*, a *Neue Freie Presse* is foglalkozik Perczel Mór tá-

---

[33] Lásd ehhez: Wandruszka, Adam, *Geschichte einer Zeitung, Das Schicksal der „Presse" und der „Neuen Freien Presse" von 1848 zur Zweiten Republik,* Wien, Neue Wiener Presse, [1958], 64–77.

[34] F. K., *Die Köbnigskrönung in Ungarn= Neue Freie Presse,* Nr. 996, 9. Juni 1867, 1–2.

[35] Kolisch, Sigmund, *Die Krönung = Neue Freie Presse,* Nr. 997, 11. Juni 1867, 1–3.

[36] *Politische Uebersicht = Neue Freie Presse,* Nr. 1051, 5. August 1867, 1–2.

[37] *Wien, 26. November = Neue Freie Presse,* Nr. 1165, 27. November 1867, 1.

bornok hazatérésével és a közéletben való fellépésével. A magyar megyékben még mindig él a Kossuth-istenítés, ez ellen hatott az idős tábornok fellépése azok ellen, akik a kiegyezést egy új 1849 előkészítésére használták volna fel – véli a vezércikk.[38] Perczel 1867-ben tért haza az emigrációból, fellépett a honvédegyletekben, a kiegyezést Kossuth-ellenessége miatt támogatta.

A *Neue Freie Presse* több ízben is határozottan követte a liberalizmus eszméit. A konzervatív *Die Debatté*val szópárbajba is keveredett, mert a dualizmus teljes megvalósításához a liberális lap szerint hozzátartozik a hadügy törvény szerint is rögzített közös ügyként való kezelése. Ezek után felteszi azt a kérdést, ki keveri össze a fogalmakat, és ki tartja magát azokhoz az elvekhez, amelyeken a kiegyezés nyugszik, mi, vagy a *Debatte*? Előbbi lap bizalmatlanságról ír, Magyarország becsületességének el nem ismeréséről. A *Neue Freie Presse* vezércikkében leszögezi, a kiegyezés alapján kell állni, amely mindkét rész egyetértésével jött létre, és akkor nem lesz bizalmatlanság.[39]

A liberális lap a vallás- és közoktatásügyi miniszter Eötvös vallási törvénytervezetével kapcsolatban kritikusan jegyzi meg, hogy még a szabadságszerető magyarok is, akik több politikai eredményt elértek, a vallási szabadság tekintetében nem modern eszméket követnek, hanem gyakran klerikális befolyás alatt állnak. Eötvös síkra szállt a zsidók és a görögkeletiek egyenjogúsításáért, létrehozta a katolikus autonómiát, és toleranciát mutatott a vegyes házasságokkal kapcsolatban, de a polgári házasságot a törvénytervezet még mindig nem ismerte el – jegyzi meg a vezércikk.[40]

A Deák által november 24-én beterjesztett nemzetiségi törvényjavaslattal kapcsolatban azt kifogásolja a lap, hogy az államnyelv kizárólag a magyar, még a joggyakorlatban is, az oktatás nyelve a többnyelvű vidékeken lehet a legnagyobb lélekszámú nemzetiség nyelve, de például az egyetemeken az előadások nyelve kizárólag magyar. Ez a nemzetiségi törvény-tervezet csak a magyarokat elégíti ki. A teljes egyenjogúság tehát úgy valósul meg, hogy minden magyar állampolgárnak joga és kötelessége a magyar nyelv használata a hivatalokban és azokon kívül is.[41]

Az óbudai születésű Adolf Fischhof (1816–1893), orvos, aki újságíróként és politikusként vált ismertté az 1848-as bécsi forradalom egyik vezetőjeként. A bécsi forradalom leverése után hazaárulás vádjával letartóztatták, de kilenc hónap múlva felmentették. 1867-ben kegyelmet kapott. Továbbra is orvosként praktizált, emellett szabadelvűként a kiegyezést támogatta, szorgalmazta a nemzetiségi kérdés rendezését, amelyet a Monarchia szövetségi alapon történő átszervezésének útján vélt megvalósíthatónak. 1869 végén tette közzé „Österreich und die Bürgschaften seines Bestandes" című politikai tanulmányát, brosúráját, melyben az állam szövetségi rendszeren alapuló felépítésének módját mutatta be. Más

[38] *Kossuth und Perczel = Neue Freie Presse,* Nr. 1291, 3. April 1868, 1.

[39] *Die ungarische Landwehr = Neue Freie Presse,* Nr. 1392, 16. Juli 1868, 1–2.

[40] *Eötvös' interconfessioneller Gesetzentwurf = Neue Freie Presse,* Nr. 1471, 4. Oktober, 1868, 1–2.

[41] *Das ungarische Nationalitäten-Gesetz = Neue Freie Presse,* Nr. 1490, 23. Oktober 1868, 1–2.

írásaiban a különböző nemzetiségek nyelvének megtartása mellett szállt síkra, a német, mint államnyelv megőrzése mellett, valamint az általános és egyenlő választójog bevezetését szorgalmazta. A *Neue Freie Presse* december 22-én reagált erre a brosúrára. Véleménye így summázható:

> „Man kann zwar die Fischhof'sche Broschüre, was ihren praktischen politischen Erfolg betrifft, als abgethan angesehen, und geredet wäre nun genug über ein Buch, mit dessen Ziel sich nicht eine einzige Fraction des Landes befreunden will. Dennoch mag die Schrift noch von einer Seite betrachtet werden, welche einer allgemeinen politischen Erörterung über die Stellung der föderalistischen Projekte zum Dualismus Spielraum gewährt. Da ist denn nichts charakteristischer für den mangelnden politischen Positivismus des Fischhof'schen Buches, als der Umstand, daß es das wichtigste Verhältniß, nämlich das zu Ungarn, völlig im Unklaren läßt. […] Wir bedauern, daß eine kritische Analyse der Grundgedanken der Fischhof'schen Schrift mir den grellen Widerspruch, die unversöhnlichen Gegensätze, die in derselben aufgestapelt sind, zu Tage fördert. Entweder Zerstörung der Delegationen und Umwandlung derselben in einen Gesammt-Reichsrath, oder Zerstörung des diesseitigen Reichsrathes bei Fortbestand der Delegationen, das sind die Zielpunkte der Schrift. Und ein solches Werk will Anspruch erheben, eine Cynosur für praktische Politik zu sein?"[42]

Az egyidejűleg létező négy bécsi újság mindegyike foglalkozott az osztrák–magyar kiegyezés témájával. A *Der Wanderer* a Deákhoz közeli magyar szabadelvűség szempontjait képviselve közvetítette a magyar érdekeket. A *Die Presse* szerkesztői pusztán piacorientáltak voltak, a gyors híradás, informálás szándéka vezette őket, nem ítélkeztek. A *Die Debatte,* konzervatív, magyarbarát orgánumként támogatta a kiegyezés létrejöttét, publicisztikáiban meg is vitatta a lehetőségeket. A *Neue Freie Presse* modern értelemben vett liberális lap volt, ezeket az eszméket képviselte következetesen és részrehajlás nélkül. Magyarországot a Monarchia egyik alkotóelemének tekintette, de felemelte szavát a többi nemzetiség érdekeinek érvényesülése érdekében is, és azt a véleményt képviselte, hogy a kiegyezéssel a magyarok több előjogot kaptak, mint más nemzetiségek.

[42] *Der Föderalismus und Ungarn* = *Neue Freie Presse,* Nr. 1910, 22. Dezember 1869, 1–2.

RÓZSA, MÁRIA

Medialisierung des österreichisch-ungarischen Ausgleichs in Wiener Blättern

Die Aufnahme des österreichisch-ungarischen Ausgleichs 1867 wird in vier österreichischen Zeitungen von 1867 an bis 1869 untersucht und dargestellt. *Der Wanderer* (1814–1873) ließ mehrmals ungarische Interessen des freiheitlichen Kreises um Ferenc Deák zu Wort kommen, dank der Vermittlung zahlreicher ungarischer Mitarbeiter des Blattes. Hier sei bloß der hervorragende ungarische Journalist, Max Falk hervorgehoben werden. Die Herausgeber und Redakteure der zentralistisch-großösterreichischen liberalen *Presse* waren in erster Linie marktorientiert, sie interessierte vor allem der Gewinn bzw. der Erfolg des Blattes, sie wollten bloß schnell informieren. *Die Debatte* wurde als Organ der konservativen ungarischen Kräfte gegründet, unterstützte und besprach die Möglichkeiten und Wege des Ausgleichs. Die *Neue Freie Presse* als eine moderne liberale Zeitung vertrat Ideen des Liberalismus konsequent und ohne Voreingenommenheit. Ungarn betrachtete sie als einen Bestandteil des Habsburgischen Reiches, sie erhob ihr Wort mehrmals für die Interessen der anderen Nationalitäten und vertrat die Meinung, dass durch den Ausgleich die Ungarn mehrere Privilegien enthielten als die anderen Nationalitäten.

Keywords: 19th Century; Austrian press history; Austro-Hungarian Compromise (1867); the journals: *Der Wanderer, Die Presse, Die Debatte, Neue Freie Presse*

KOCSIS LAJOS

Györgyjakab Márton csíkszeredai nyomdász könyvkiadói tevékenysége (1884–1899)

Az első nyomdát Csíkszeredában Szabó Albert kézdivásárhelyi nyomdatulajdonos, az 1882. január 1-jén megjelent *Székelyföld* című közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi lap kiadótulajdonosa létesítette. Az 1882 áprilisában megnyitott szegényes nyomda (kezdetben csak egy kézisajtóval rendelkezett) gyakorlati irányítását fiatal segédjére, Györgyjakab Mártonra bízta.[1] Annak ellenére, hogy a tipográfia felvirágzása még váratott magára, az alkalmazott látott fantáziát a nyomdában, és 1884. január 1-jétől bérbe vette Szabó Alberttől. (Feltételezhető, hogy döntését családalapítási szándéka is befolyásolta, hiszen még ebben az évben feleségül vette Dávid István, jómódú városi tanácsos 23 éves lányát, Dávid Juliannát.) Györgyjakab Márton lelkesedése ellenére a tipográfia fellendítése nem ígérkezett könnyű feladatnak, és figyelembe véve az F. Szabó Lajos által 1883-ban létesített konkurens nyomda jobb felszereltségét, már pusztán a talpon maradása is komoly eredménynek számított volna. Jó üzleti érzékkel Györgyjakab felismerte, hogy az előrelépéshez, a behatárolt piacú kisvároson kívül is megrendelőket kell szerezni, illetve olyan művek kiadására kell vállalkozni, amelyek a biztos vásárlóközönség miatt viszonylag nagyobb haszonnal kecsegtetnek.[2] Az elért eredményekkel, úgy tűnik, elégedett lehetett, mert a nyomdászatban rejlő lehetőségek minél előnyösebb kiaknázása érdekében még 1884 végén megvásárolta a nyomdát Szabó Alberttől. Az egykori főnökével kötött üzlet részleteiről nem rendelkezünk pontos információkkal. Az tény, hogy a Györgyjakab Márton tulajdonában lévő (és ugyanezt a nevet viselő) céget 1884. december 20-án jegyezte be a csíkszeredai törvényszék.[3]

A tipográfiai üzem fellendülésének egyértelmű jelei már 1885-ben megmu-

[1] Györgyjakab Márton 1856. október 17-én született Gyulafehérváron, római katolikus családban. Az elemi iskola elvégzése után a nagy múltú gyulafehérvári gimnáziumban folytatta tanulmányait. 1873-ban – számunkra ismeretlen okokból – azonban abbahagyta az iskolát, és elszegődött nyomdásztanulónak. A gyulafehérvári inasévek után – valószínűleg – magyarországi műhelyekben bővítette szakmai tudását. Sajnos nemcsak az érintett városokat, de vándorlásának pontos időtartamát sem ismerjük. Ami biztos, hogy az 1880-as évek elején, Kézdivásárhelyen, Szabó Albert nyomdájában dolgozott, és ez döntően meghatározta sorsának további alakulását is.

[2] A gyergyóditrói római katolikus polgári fiú-iskola értesítője mellett, 1884-ben tankönyvet is adott ki.

[3] *Központi Értesítő*, 1885. január 8.

DOI 10.17167/mksz.2018.1.56-64

tatkoztak, amit nyilván az is elősegített, hogy a lakosság bizalmát egyre jobban elnyerő Györgyjakab vetélytárs nélkül maradt (1885. március 20-án éjszaka F. Szabó Lajos nyomdája teljesen leégett.). A csíkiak felkarolták a szolgáltatásait folyamatosan bővítő nyomdát: a város és környéke által igényelt számos aprónyomtatvány (meghívók, hivatalos nyomtatványok, árjegyzékek, gyászjelentők, stb.) mellett iskolai értesítők, hírlapok (*Az Igazság, Gazdasági Értesítő, Csíki Lapok*, amelynek kiadó-tulajdonosa volt), helyi szerzők saját költségükön megjelentetett művei hagyták el nyomdáját. A korszak kisvárosi nyomdászaihoz hasonlóan, megélhetése biztosítása érdekében már kezdettől fogva könyv- és papírkereskedelemmel is foglalkozott (1886-tól a Magyar Könyvkereskedők Egyletének is tagja volt). Vállalkozása fokozatosan megerősödött, de a kitartó munka gyümölcseit nem sokáig élvezhette, hiszen rövid, hathetes betegség után, 43 évesen, ereje teljében, 1899. július 7-én meghalt.

A nyomdászat és a könyvkereskedelem mellett Györgyjakab Márton harmadik tevékenységi területe a könyvkiadás volt. Jó érzékkel művelte ezt az üzletágat is, hiszen gondozásában többségében olyan, a szélesebb olvasóközönség igényeihez igazodó – de nem értéktelen, színvonaltalan – könyvek jelentek meg, amelyek magas példányszámuknak köszönhetően hozzájárultak a vállalat gazdasági alapjának megerősödéséhez. A nagyobb olvasótábort megcélzó nyomdatermékei (iskolai könyvek, kalendáriumok és a katolikus imádságos könyvek) mellett, azonban volt egy olyan kiadványa is, amely iránti kereslet messze elmaradt kezdeti várakozásaitól (*Csíkmegyei Füzetek*).

Györgyjakab lelkesedését és szakmai elhivatottságát bizonyítja, hogy már bérlőként könyvkiadásra vállalkozott. Mivel semmilyen formában nem akarta veszélyeztetni vállalkozása jövőjét, már egy megjelent és kedvező fogadtatásban részesülő, ugyanakkor stabil vevőkörrel rendelkező könyv (*Az írva-olvasás gyakorlati tanítása*) kiadási jogát szerezte meg először. Ez valóban szerencsés választás volt, hiszen, a Csíksomlyói Római Katolikus Tanítóképző igazgatója, Földes József, 1884 őszén újra[4] megjelentetett tankönyve iránti kereslet, ha nem is nagy, de állandó volt, hiszen az elemi iskolák mellett a csíksomlyói tanítóképzőben is használták.

Mivel a közoktatást szolgáló műveknek itt is biztos piaca volt, 1886-ban újra kiadta Józsa Sándor gyergyóditrói elemi és polgári iskolai tanító – két évvel korábban Gyergyóditróban megjelent – *Csíkmegye földrajza a földrajz elemeivel* című munkáját. Az „igazi magyarsággal és népszerű, könnyű nyelvezettel irt" könyv Györgyjakab egyik sikeres kiadványává vált, hiszen a vármegyében széles körben használt tankönyvet kisebb változtatásokkal még kétszer, 1894-ben és 1896-ban is megjelentette.

Az iskolai könyvek esetében Györgyjakab végig rendkívül elővigyázatos volt: csak az iskolák jelentős részében már bevezetett munkák kiadására vállalkozott. A harmadik – és egyben utolsó – tankönyve esetében is biztosra ment: Józsa Sándor *Földrajz a népiskolák IV–V-ik osztálya számára* című tankönyv kiadási

[4] Először a csíksomlyói ferences nyomdában látott napvilágot 1882-ben.

jogát csak azt követően vásárolta meg,[5] hogy az első, 1895-ös kiadása egy tanév alatt elfogyott, illetve a szakma „mindenütt kitüntető elismeréssel fogadott." A „vármegyénk e jeles irodalmi termékeként" emlegetett könyv 1896. szeptemberi megjelentetésének jelentőségét mutatja, hogy azt a Csíki Lapok „hazafias kötelességnek" értékelte.[6] Ez tulajdonképpen Györgyjakab Márton egész tankönyvkiadásáról is elmondható. Bár egyértelmű, hogy a tankönyvek minél nagyobb példányszámban való forgalomba hozatalához elsősorban anyagi és üzleti érdeke fűződött, de azok nagyobb arányú sokszorosítása (az első, szerzői kiadások kis példányszámban láttak napvilágot!) egyben azt is jelentette, hogy biztosította elterjedésüket, jelentősen hozzájárulva ezzel a vármegye oktatásügyének fejlődéséhez.

Györgyjakab Márton, mint látható, tisztában volt azzal, hogy a siker érdekében kiadói tevékenységét a piaci elvárásokhoz kell igazítania. Mivel a mélyen vallásos csíkiak (a vármegyében a római katolikusok aránya ebben a korszakban 80% fölött volt) körében komoly kereslet mutatkozott a vallásgyakorláshoz szükséges irodalom iránt, végig különös jelentőséget tulajdonított az imádságos, énekes könyvek kiadásának. Ennek megfelelően már önállósodása első évében közreadta Ferenczi Károly gyergyószentmiklósi plébános *Halotti zsolozsmák és szertartások könyve* című munkáját. A megjelenés körülményei igazolják a fenti megállapításokat: a kötet kiadását társadalmi igény hívta életre, hiszen a hasonló témájú imakönyvek igen népszerűek voltak, de csak kevés példány volt belőlük forgalomban.[7]

A vallásos irodalom iránti tömeges keresletet jól bizonyítja az Erdélyi Római Katolikus Irodalmi Társulat hetedik kiadványaként 1887-ben megjelent *Őrangyal* kelendősége is. A Baka János csíkszentmártoni kántortanító állal szerkesztett ima- és énekkönyv ugyanis „oly kedvező fogadtatásban részesült …, hogy az – mi ily félreeső vidéken kiadott munkára nézve nagyon ritka – alig két év alatt több mint 2000 példányban" kelt el.[8] Mivel a katolikus csíkiak továbbra is stabil vásárlóközönséget jelentettek, Györgyjakab megszerezte a mű „kiadó tulajdonosi jogát", amely részéről valóban logikus, komolyabb anyagi sikerrel kecsegtető lépés volt. Az *Őrangyal* második, bővített kiadása „jobb papíron s ízléses kiállításban" 1889

[5] A Gyergyói Róm. Kath. Tanító-Egyesületnek már 1895 elején szándékában állt, hogy „kellő honorárium mellett" megszerezze a tankönyv kiadási jogát. (*Csíki Lapok*, 1895. február 13.) Valószínűleg a szerző végül a nagyobb összeg miatt döntött Györgyjakab Márton mellett.

[6] *Csíki Lapok*, 1896. szeptember 30.

[7] A könyv előszavában a szerző is fontosnak tartotta ennek kiemelését: „Ilyen könyv ezen században is (1834.) nyomattatván, a nép között oly nagy kelendősége volt, hogy: minden írástudó ember azt megszerezni igyekezett, de már ma csak az öregeknél s azoknál is ritkán kapható meg, mivel a somlyói nyomda régtől fogva egyetlen ilyen elárusítható könyvvel sem rendelkezik. Pedig, most ép oly nagy szüksége van a hívő népnek egy ilyen könyvre, mint volt régebb, mert: a gyász isteni tiszteletek alkalmával, imáiban és elmélkedéseiben, ez van hivatva öt kalauzolni." *Halotti zsolozsmák és szertartások könyve,* Szerkesztette Ferenczi Károly, Csíkszereda, 1885, 4–5.

[8] *Őrangyal. Ima- és énekkönyv, különösen a keresztény kath. ifjuság használatára*, Szerkesztette Baka János, Csíkszereda, 1889. (Kiadó-tulajdonos előszava)

májusában látott napvilágot.[9] Az ifjúságnak szóló terjedelmes, tartalmas, ugyanakkor olcsó (díszkötésben is csak 80 krajcárba került) ima- és énekkönyv töretlen népszerűségnek örvendett: nemcsak közkedvelt elsőáldozási és bérmálási ajándékká vált, de karácsonyi, névnapi ajándéktárgyul is sokat vásároltak belőle. Széleskörű használatára Györgyjakab is mindig előszeretettel utalt hirdetéseiben, és az eladott példányszámokat figyelembe véve, egyáltalán nem tűnnek túlzásnak az *Őrangyal*lal kapcsolatban használt kifejezések („nagy elterjedésnek", „közkedveltségnek és nagykelendőségnek örvendő"). A kiadvány iránti állandó érdeklődés nyilvánvalóan arra ösztönözte a „kiadó tulajdonost", hogy az ima- és énekkönyv harmadik kiadását is sajtó alá rendezze. A többek között 55 imádságot, 23 könyörgést, 12 alkalmi imát, 160 éneket magába foglaló könyvet a „Szent keresztútjával" bővítve 1895 végén jelentette meg.[10] A kiadvány természetesen ezután sem vesztett népszerűségéből,[11] sőt, ismertségét tovább növelte két, budapesti lapban megjelent kedvező bírálat is.[12] Az eladott példányszámokat figyelembe véve, az *Őrangyal* egyértelműen Györgyjakab Márton legsikeresebb könyve volt.[13] Utódai közül, Szvoboda József – aki 1902-ben vásárolta meg a nyomdát Dresznándt Viktortól – még kétszer kiadta (utoljára 1909-ben).

Az *Őrangyal* második kiadásának sikerét látva Györgyjakab Márton megbizonyosodott, hogy a vallásos könyvek tekintetében kiterjedt vevőkörre számíthat. Ennek megfelelően ezentúl már bátran vállalkozott új, addig még meg nem jelentetett művek kiadására. Olyannyira biztosítva látta ezek eladhatóságát, hogy a következő években három hasonló kiadvány is elhagyta műhelyét. Ezek közül az első az 1892 tavaszán megjelentetett, liturgikus célokat szolgáló *Minisztráció magyar betűkkel, – és a szent-mise alatti szolgálat módja* című kiadvány volt. Ezt – az *Őrangyal*hoz hasonlóan, szintén egy rétegimakönyv – a gyermekek számára összeállított *Ártatlanok Őrangyala* követte. A szintén 1892-ben kiadott, kisebb terjedelmű (90 oldalas) imakönyvet főpásztori jóváhagyás mellett, Baka János csikszentmártoni kántortanító szerkesztette.[14] A „lélekemelő beltartalmú" és „csinos kiállítású" kiadvány hasonló pályát futott be, mint az *Őrangyal*: közkedveltségét mutatja, hogy összesen három kiadást ért meg (az utolsó kettő már Szvoboda József idejében látott napvilágot.) A katolikus imádságos könyvek iránti

---

[9] *Csíki Lapok*, 1889. május 15.

[10] *Csíki Lapok*,1895. november 13.

[11] A Csíksomlyói Katolikus Főgimnáziumban például az 1895/96-os tanévben 12 jó tanulót jutalmaztak az *Őrangyal*lal. *A Csíksomlyói Róm. Kath. Főgimnásium Értesítője az 1895/96-os tanévről,* Közli Bándi Vazul igazgató, Csíkszereda, 1896, 497.

[12] Az *Őrangyal* használhatóságát, gazdag, színvonalas tartalmát a *Katholikus Egyházi Zeneközlöny* (1897/2.) és a *Népnevelő* nevelés-oktatásügyi lap (1897/8.) méltatta.

[13] Az eladott példányszámok tekintetében igen eltérő adatok láttak napvilágot. Györgyjakab már 1895-ben 30 000 példány megjelenéséről beszélt, de nekrológja („több mint 20 000 példányban forog közkézen"), és utódának egyik 1899-es hirdetése („mintegy 15 000 példányban megjelent") már jóval kevesebbet említ. Bármelyik adat is jár legközelebb a valósághoz, igen jelentős eredménynek tekinthető.

[14] *Csíki Lapok*, 1892. június 1.

igényt bizonyítja, hogy már 1893-ban nyomdába került[15] Vitos Mózes nyugalmazott római katolikus papnak, a *Csíki Lapok* munkatársának[16] „minden testi-lelki szükségben szenvedők segélyére s kalauzolására" „valódi és mély hálából" összeállított kiadványa.[17] Kedvező fogadtatása ellenére, a *Lurdi gyógybalzsam vagyis kilencznapi s más ájtatosságok, imák és énekek a lurdi szeplőtelen szent szűz tiszteletére* címet viselő új szerkezetű imakönyv népszerűsége elmaradt az *Őrangyal* és az *Ártatlanok Őrangyala* sikerétől: kelendősége nem indokolta újbóli kiadását (az 1900 tavaszán még meglévő 600 példányból, például év végéig csak százat tudtak értékesíteni).

Györgyjakab Márton utolsó vallásos tartalmú kiadványa 1897-ben látott napvilágot. Kovács Gerely ferences pap *Paduai Szent Antal Társulatának története és ájtatossági kalauza Csik-Somlyón* című munkája a Kissomlyó hegy déli oldalán, Páduai szent Antal tiszteletére épült kápolna, valamint a szintén róla elnevezett társulat múltját mutatta be. De a kötet nemcsak egyszerű történelmi áttekintés volt, hiszen tartalmazta a kilenc keddi búcsúknál[18] szokásos ájtatosságot is, így imakönyvként is használható volt. A kiadvány – akárcsak a korábban megjelentek – a székelység vallásosságának előmozdítására törekedett, de eltérően a többitől, jótékony célokat is szolgált: a bevétel egy részét a kápolna segélyezésére fordították.[19]

Mint látjuk, Györgyjakab Márton által megjelentetett könyvek tömegszükségletet elégítettek ki. Mivel a kiadványok iránti kereslet jól kiszámítható volt, lényegében nagy anyagi kockázatot így nem is vállalt. Az *Őrangyal* és az *Ártatlanok Őrangyala* üzleti sikere után, azonban már egy tudományos munka kiadására is rá szánta magát. Bár az előző könyvekhez képest valamivel szűkebb olvasótábor érdeklődésére számíthatott, mégis fontosnak tartotta a csíkszentkirályi Vitos Mózes Csík vármegye földrajzi, természetrajzi és néprajzi szempontból való leírására és történelmére vonatkozó mű megjelentetését: egyértelműen kulturmissziós tevékenységnek tekintette „e kiválóan érdekes s úgy szólva hézagot pótló munka" kiadását.

A hétévi gyűjtés eredményeként megszületett terjedelmes – egy átlagos könyv kereteit jóval meghaladó – munka füzetes formában, az előzetes terveknek megfelelően, havonta, összesen 30–36 füzetben látott volna napvilágot.[20] (A meg-

[15] A mű címlapján 1893 van feltűntetve, de a könyv megjelenési éveként 1894 szerepel az ismertetésekben is, és az újonnan megjelenő munkákról beszámoló könyvészetekben (például *Magyar könyvkereskedők évkönyve*, *Corvina*). Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy az 1893-ban megkezdett nyomtatás a következő évben fejeződött be.

[16] Vitos Mózes az alapítás után központi főmunkatársa (1889–1893), 1894-től alcsíki főmunkatársa, 1895-től pedig belső munkatársa volt a lapnak.

[17] *Csíki Lapok*, 1894. augusztus 15.

[18] A csíksomlyói ifjúság Szent Antal napját megelőző kilenc kedden körmenetben ment ki a kápolnához.

[19] *Csíki Lapok*, 1897. május 5.

[20] Az előfizetési árat is ennek megfelelően hirdették: egész évre (12 füzet) 2 forint 40 krajcár, félévre (6 füzet) 1 forint 20 krajcár, negyedévre (3 füzet) 60 krajcár.

jelentetés e nem mindennapi módjára utalt a mű címe is: *Csíkmegyei füzetek. Adatok Csíkmegye leírásához és történetéhez*). Mivel nyomtatását Györgyjakab Márton csak elegendő előfizető esetén indította meg (az aláírási íveket 1893 decemberében küldték szét), már az első füzet megjelenése több hónappal késett (1894 januárja helyett csak májusban került ki a nyomdából), és 1894-ben végül csak az első négy szám jelent meg. A füzetek érdekes és gazdag tartalma, „csinos és díszes kiállítása",[21] valamint a *Csíki Lapok* hasábjain megjelentetett népszerűsítő cikkek ellenére a későbbiekben sem nőtt az előfizetők tábora. Furcsa módon a kiadványt igazán a vármegye sem finanszírozta (a községek sem nagyon tettek eleget a vállalkozás pártolására vonatkozó felhívásának), annak ellenére, hogy a millennium alkalmából több vármegye is támogatta saját történetének megírását.[22] Mivel sokan még azok közül sem fizettek, akik megrendelték a művet, Györgyjakab Márton már a nyolcadik számot követően azt fontolgatta, hogy „a további ok nélküli költségek kikerülése végett" beszünteti a *Csíkmegyei füzetek* kiadását.[23] A körülményeket figyelembe véve ez akkor valóban célszerű lépésnek tűnt, hiszen haszonra valóban egyáltalán nem számíthatott: a nyomtatási költségeket még felerészben sem fedezték a befolyó előfizetési összegek (a hiányzó részt a szerző egyszer saját zsebéből is kiegészítette). Bízva, hogy a csíkiak későbbiekben a „kívánt pártolásban" részesítik a kiadványt, a közösség érdekében végül mégis folytatta annak megjelentetését. Mivel a kiadvány iránti érdeklődés továbbra sem növekedett, évente 4–5 szám látott csak napvilágot, így Györgyjakab Márton 1899. júliusi haláláig mindössze 24 füzet hagyta el nyomdáját.[24] Tartalmi szempontból a *Csíkmegyei füzetek* kétségen kívül Györgyjakab legértékesebb, legidőállóbb,[25] de ugyanakkor a legsikertelenebb kiadványa volt. A füzetek eladhatósága nemcsak elmaradt a kiadó és a szerző kezdeti elvárásaitól,[26] de megjelenésüket nem várt általános közömbösség kísérte: még a „vármegye

[21] A minél „tetszetősebb" külalak érdekében Györgyjakab Márton már 1894 elején 10 féle új betűt rendelt, de nyomdájának saját házába való áthelyezése és felszereltségének bővítése szintén a *Csíkmegyei füzetek* elindításának évében volt.

[22] A székely vármegyék közül Háromszék (*Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Szerk., Pótsa József, Sepsi-Szentgyörgy, 1899.) és Udvarhely (Jakab Elek, dr. Szádeczky Lajos, *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig,* Budapest, 1901.) vármegyében születtek ilyen jellegű kiadványok.

[23] *Csíki Lapok*, 1895. november 20.

[24] A *Csíkmegyei füzetek* kiadását Györgyjakab utóda Dresznándt Viktor folytatta (az utolsó, 34. füzet 1901. július elején jelent meg). Az összességében 1022 oldalnyi művet a végén egybekötve is kiadta.

[25] A csíkszeredai Hargita Kiadóhivatal 2002–2003-ban két kötetben újra megjelentette a ma már könyvritkaságnak számító munkát.

[26] „… nem képzelhetünk oly Csik megyei szülöttet és honost, ki e megye szellemi, erkölcsi és anyagi élete, összes társadalmi és kulturális vonatkozású érdekei és intézményei, ős nemzeti és dicső emlékű múltja, ezen épülő jelene és egy jobb jövő megteremtésére irányuló fejlemények iránt nem érdeklődnék, és nem lelkesülne." – összegezte a mű „anyagi és erkölcsi hazafias támogatásával" kapcsolatos kilátásokat az előszóban Vitos Mózes.

intelligens közönségének" is csak egy kis része érezte fontosnak megrendelni a művet (az 1896 végéig megjelent 13 füzetből például 500-500 példány halmozódott fel a kiadó raktárában). A helytörténeti munka sorsának alakulása jól bizonyítja a csíki lakosság többségének alacsony fokú irodalmi érdeklődését, olvasási kultúrájának színvonalát és ízlését.

A *Csíkmegyei füzetek* iránti szerény kereslet ellenére, Györgyjakab Márton később sem zárkózott el eredeti, hiánypótló alkotások megjelentetésétől. Bár nyilvánvaló, hogy nem a komolyabb nyereség érdekében tette, hiszen egy még szűkebb olvasói réteget célzott meg, 1896-ban kiadta Kritsa Izidor csíkszeredai törvényszéki telekkönyvvezető *Telekkönyvi számtan* című munkáját. Az Erdély Sándor igazságügy miniszternek ajánlott szakkönyv, a telekkönyvi tisztviselők, tagosító bírák és mérnökök, ügyvédek, közjegyzők, kataszteri hivatalnokok telekkönyvvezetéssel kapcsolatos munkáját segítette elő. Györgyjakab Mártonnak, nagy anyagi hasznot nem hozhatott a kötet, de – meglehetősen pozitív fogadtatásának[27] köszönhetően – jelentősen hozzájárult, hogy a vármegye határain túl is megismerhették nevét (a *Budapesti Hírlap* részletesen, a *Vasárnapi Ujság*-ban röviden számolt be a kiadvány megjelenéséről).

Különösen működése első felében – mint láttuk – Györgyjakab Márton könyveivel egy szélesebb olvasóközönséget kívánt elérni, így nem hiányozhattak kiadói palettájáról a kalendáriumok sem. Mivel a tankötelezettségen alapuló oktatási rendszer eredményeképpen az írni-olvasni tudók aránya dinamikuson növekedett (1880-ban a lakosság 19%-a, 1890-ben a 28%-a, 1900-ban 37%-a tudott írni-olvasni), a gyakorlati igényeket kielégítő nyomdatermékek kiadása biztos jövedelemmel kecsegtette, ugyanakkor saját kalendárium megjelentetésével megbecsültségét is növelte. Ennek köszönhető, hogy már 1889-ben igazi tömegkiadvány megjelentetésére vállalkozott.

A Lakatos Mihály (a *Csíki Lapok* segédszerkesztője volt) által összeállított *Csiki székely naptár az 1890. 365 napból álló közönséges évre* címet viselő kalendárium, – a korszak ilyen jellegű kiadványaihoz hasonlóan – egész évben forgatható olvasmányt kínált. Mivel nagyon kedvező volt az ára (20 krajcár) is, a naptár elnyerte az olvasók tetszését, így Györgyjakab a következő években „még gazdagabb tartalommal" jelentette meg. A „jó hírnévnek örvendő" kalendáriumok a könnyed, szórakoztató versek, elbeszélések, aktuális események bemutatása mellett, naptári információkat (havi teendők, betűrendes névnap-mutató, sorsolási naptár, stb.), hasznos tudnivalókat (posta,- távírda árszabály, cselédbért, bélyegilletéket mutató tábla stb.) tartalmaztak. A *Csiki székely Képes Naptár* népszerűségét jól mutatja, hogy 1892-es kiadása közel 2000 példányban hagyta el sajtóját.[28] A biztos olvasóközönség megléte ellenére a kalendáriumot az ötödik

[27] A *Budapesti Hírlap*ban megjelent részletes elemzés például a kiadványt, „úgy a gyakorlat, valamint az iskolai oktatás terén hézagot pótló munkának" tartja, amely „a kontinensen előforduló bármely telekkönyvi hányadállapot egyöntetű kiszámításának a kulcsát rejti magában." *Budapesti Hírlap*, 1896. szeptember 29.

[28] *Csíki Lapok*, 1891. szeptember 9.

évben már nem adta ki, ami valószínűleg anyagi szempontokkal magyarázható. Ilyen alacsony ár (25 krajcárra drágult, de ez alig volt több mint két példányonként megvásárolt *Csíki Lapok* ára!) mellett ugyanis csak akkor lett volna igazán nyereséges, ha több reklámot tud elhelyezni benne. Bár a csíki iparosok és kereskedők hirdetési kedve gyaníthatóan továbbra sem nőtt, két év kihagyás után újból rászánta magát a nagyobb olvasótábort (a családok többségénél ez lehetett az egyetlen megvásárolt könyv) megszólító sajtótermék kiadására. A „gazdag és változatos tartalommal" megjelenő *Csíki Lapok képes naptára* azonban – feltehetően a fenti okok miatt – még rövidebb életű volt, mint elődje: az 1895. évinek többé nem volt folytatása.

Már a nyomda és a könyvkereskedés irányításának átvételének évétől Györgyjakab Márton, mint láttuk, rendszeres kiadói tevékenységet folytatott. A közel másfél évtized alatt megjelentetett 16 saját kiadvány – különösen a csíki viszonyok között – egyáltalán nem mondható kevésnek. Természetesen kiadói stratégiájának fő mozgató rúgója az üzleti haszon elérése volt, de – ahogyan a bemutatott kiadványstruktúra is tükrözi – nem mindenáron. Bár a siker kulcsát a szélesebb olvasói réteget megcélzó kötetek kiadásában látta, értéktelen ponyvák nem hagyták el tipográfiáját. Munkássága – az 1884-ban megfogalmazott hitvallásával összhangban – a vármegye „közművelődésének előmozdítását" szolgálta, hiszen a gondozásában megjelent művek szerzői kivétel nélkül csíkiak voltak és helyi, tömegesebb igényeket elégítettek ki.

Györgyjakab Márton kiadásában megjelent könyvek

1. Földes József: *Az írva-olvasás gyakorlati tanítása*, (1884).
2. *Halotti zsolozsmák és szertartások könyve*. Szerkesztette: Ferenczi Károly (1885)
3. Józsa Sándor: *Csíkmegye földrajza a földrajz elemeivel*. (1886, 1894, 1896).
4. *Őrangyal.* Ima- és énekkönyv, különösen a keresztény kath. ifjuság használatára. Szerkesztette: Baka János (1889, 1895)
5. *Csiki székely naptár az 1890. 365 napból álló közönséges évre.* Szerkeszti Lakatos Mihály
6. *Csiki székely Képes Naptár* (1891)
7. *Csiki székely Képes Naptár* (1892)
8. *Minisztráció magyar betűkkel, - és a szent-mise alatti szolgálat módja* Szerkesztette: Baka János (1892)
9. *Ártatlanok Őrangyala* Ima és énekeskönyv, a kath. gyermekek számára. Szerkesztette: Baka János (1892)
10. *Csiki székely Képes Naptár* (1893)
11. *Lurdi gyógybalzsam vagyis kilencznapi s más ájtatosságok, imák és énekek a lurdi szeplőtelen szent szűz tiszteletére.* Összeállította Vitos Mózes (1893)

12. *Csíkmegyei füzetek.* Adatok Csíkmegye leírásához és történetéhez. Szerkeszti Vitos Mózes (1894–1901)
13. *Csíki Lapok képes naptára* (1895)
14. Kritsa Izidor: *Telekkönyvi számtan*. (Újdonság a milléniumra.) A hányad-aránynak a végtelenig terjedő hányad-állapotoknál is egyöntetű, könnyű és gyors kiszámítását eszközlő eredeti s a maga nemében egyetlen munka. (1896)
15. Józsa Sándor: *Földrajz a népiskolák IV–V-ik osztálya számára* (1896)
16. *Paduai Szent Antal Társulatának története és ájtatossági kalauza Csik-Somlyón*. A szerzetes elöljáróság engedélyével összeállította: Kovács Gergely (1897)

KOCSIS, LAJOS

L'activité éditoriale de Márton Györgyjakab (1884–1899), imprimeur á Csíkszereda

Notre étude – un chapitre d'une vaste synthčse consacrée ŕ l'histoire de l'imprimerie et de l'édition laique ŕ Csíkszereda – traite de l'activité de Márton Györgyjakab. Les débuts du jeune imprimeur n'étaient nullement faciles, étant donné la forte concurrence locale et l'équipement pauvre de son atelier. Pour parvenir, il s'efforca d'élargir sa clientčle ŕ l'extérieur de la ville proprement dite et de publier des ouvrages capables de séduire un nombre important de lecteurs. Cette réorientation progressive lui a valu un succčs commercial remarquable. Or, le propriétaire de l'atelier mourut prématurément en 1899 : ses activités furent reprises par ses successeurs. Dans notre étude, nous présentons en détail l'activité d'imprimeur et d'éditeur de Györgyjakab dont le succčs s'explique par une trčs efficace prise en compte des exigences locales.

Keywords: 19th century; history of printing; secular bookproduction; readers public requirement; Csíkszereda (Mercurea Ciuc)

GERENCSÉR PÉTER

A kisvárosi nyilvánosság korlátai a *Hany Istók* élclap példáján

Kutatástörténet és módszertan

Az 1893-ban Kapuváron kiadott *Hany Istók* című élclap hosszú időn keresztül fantomként volt számon tartva azokban a csekély számú említésekben, melyek egyáltalán foglalkoztak az újság történetével, mivel kiadásának dátumán kívül lényegében semmiféle információval nem rendelkeztünk róla. A Rábaköz sajtótörténetét legalaposabban feltérképező Pájer Imre nem ismerte a lapot, mint írta, arról csak „a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* néhány cikkéből szereztem tudomást".[1] Az újság felkutatására irányuló szándékáról azt állította, hogy „a Hany Istókot az alábbi helyeken próbáltam fellelni: Országos Széchényi Könyvtár, Kapuvári Rábaközi Múzeum, Soproni Levéltár, Soproni Múzeum, Pannonhalmi Apátság Könyvtára."[2] 2010-ben azonban az Országos Széchényi Könyvtárban végzett kutatásaim során sikerült rábukkannom a lap számainak eredeti, és vélhetően egyetlenként fennmaradt példányaira. Ahogyan arra a szűkszavú sajtóforrások alapján Pájer is utalást tett, a *Hany Istók* anyalapja a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* nevű hetilap volt, de ez utóbbinak az Országos Széchényi Könyvtárban hozzáférhető mikrofilmes változata nem tartalmazza mellékletként a *Hany Istók*ot, ellenben annak két lapszáma külön tételként kizárólag nyomtatott formában fennmaradt.[3]

Az eddig ismeretlen újság megtalálásáról szóló hírt első ízben a Hany Istók-monda recepciótörténetét feldolgozó monográfiámban 2011-ben publikáltam.[4] Az azóta eltelt évek során az újság megszűnésével és utóéletével kapcsolatos újabb információk birtokába jutottam.[5] Minthogy a kutatás korábban nem rendelkezett adatokkal

---

[1] Pájer Imre, *A rábaközi sajtó története (1889–1917) = Arrabona,* 37(1999), 1–2, 237–256, 241.

[2] Pájer 1999, i. m. 253. 4. jegyz.

[3] Az OSZK-ban a lap raktári jelzete: H 502.338.

[4] Gerencsér Péter, *Hany Istók alakváltozatai,* Kapuvár, Budapest, Rábaköz-Hanság Turisztikai Egyesület, Fiatal Írók Szövetsége, 2011 (FÍSZ Könyvek, 55), 161–167.

[5] Létezett egy másik újság is *Hany Istók* néven, amely szintén élclapként működött, de a kettő szigorúan elválasztandó egymástól. Ez a lap tizenöt számot ért meg, Gelsei Bíró Zoltán szerkesztésében a Győri Egyházmegye jelentette meg 1902. augusztus 3. és november 9. között, vagyis a névazonosságon túl semmiféle (szerkesztési, kiadástörténeti, gazdasági) kapcsolat nincs a két sajtótermék között. A későbbi *Hany Istók*ot a katolicizmus ideológiája és az antiszemitizmus jellemezte, így inkább a *Herkó Páter* országos vicclap mintáját követte. Az 1902-es kiadványról részletesebben írtam: Gerencsér 2011, i. m. 167–169.

DOI 10.17167/mksz.2018.1.65-77

az újság tartalmi vonatkozásairól, Hany Istókról szóló könyvemben az élclapot alapvetően sajtótörténeti szempontból közelítettem meg, és a figyelmet a cikkek és élcek tartalmi elemzésére fordítottam. Különösen az új kutatástörténeti eredmények tükrében azonban szükségesnek mutatkozik az újságot egy ennél szélesebb, mediális és társadalomtörténeti összefüggéseket egyaránt érvényesítő kontextusba is beágyazni.

A sajtótörténet módszertani megújulását szorgalmazó kutatók közül Szajbély Mihály a hagyományos összefoglalókat vizsgálva az összetett médiatörténeti megközelítés mellett tette le a voksát, amely az újságok tanulmányozását a segédtudományi pozícióból kiemelve önálló tudományterületként kezeli.[6] A szerző többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy a sajtótermékeket abba a mediális környezetbe illesztve kell tárgyalni, amelybe beépül, és a médiumok egymástól kölcsönösen függő rendszert alkotnak. Így érvel: „A médiatörténet viszont mélyebb és sajátos összefüggésekre kíváncsi, a médiumok alakulástörténetének belső logikáját igyekszik feltárni."[7] A társadalomtörténész Gyáni Gábor egy másik megközelítésre tett javaslatot, melynek során „nemcsak a végtermékre, hanem az előállítás folyamatára, a folyamatban résztvevő sajtóvállalkozókra, szerkesztőkre és szerzőkre is figyelünk".[8] A Gyáni által „társadalmi kontextusnak" elkeresztelt szempont a vállalkozástörténetet, az újságíró társadalmi pozícióját és státuszát, valamint a tömegsajtó és a politikai kultúra társadalmi feltételezettségét helyezi előtérbe. Lipták Dorottya pedig egy olyan komplex elemzési programot dolgozott ki, amely végső soron az irodalomértelmezés szerző – szöveg – befogadó hármas modelljére emlékeztet azáltal, hogy a termék előállításának, terjesztési módozatainak és fogyasztásának kutatását határozza meg a könyv- és sajtótörténet feladataként.[9] Miközben ezek a módszertani megközelítések számos ponton egymásba fonódnak, a három szerző szempontjait az alábbiakban a *Hany Istók* élclap vizsgálatánál kamatoztatom, elsőként a médiatörténeti, azt követően a társadalomtörténeti, végezetül pedig a fogadtatástörténeti aspektust állítom fókuszba.

A rábaközi sajtó mediális környezete a 19. század végén

A médiatörténeti vizsgálatot Szajbély meglátásai alapján a mediális kontextussal kell kezdeni. Sopron megye magyar nemzetiségű kisvárosaiban (helyesebben az 1871. évi községi törvény által mezővárosokból visszaminősített nagyközségekben) az 1890-es évek jelentik a helyi lapok működésének kezdő fázisát. Az első rábaközi hetilap, a *Rábaköz* egy karácsonyra, 1889. december 25-re időzített ünnepi mutatványszám után 1890. január elsején indult, pontosan három év elteltével pe-

[6] Szajbély Mihály, *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról = Médiakutató,* 6(2005), 1, 71–79.

[7] Szajbély Mihály 2005, 73.

[8] Gyáni Gábor, *Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából = Médiakutató,* 7(2006), 1, 57–64, 57.

[9] Lipták Dorottya, *A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról, Paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok = Magyar Tudomány,* 172(2011), 9, 1121–1131.

dig a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* révén már riválisa is akadt.[10] Korábban lokális híreket rendszeresen csak a megyei lapok, a német nyelvű *Oedenburger Zeitung* és a magyar nyelvű *Sopron* közöltek. A *Rábaköz* megalapítása után viszont 1914-ig folyamatos maradt a helyi sajtó, az időközben megszűnt újságok helyén keletkezett űrt pedig az újonnan indított sajtótermékek gyorsan betöltötték. Tekintve azonban, hogy a többnyire paraszti,[11] ekkortól iparosodó társadalmi és gazdasági közeg a helyi közéleti eseményekről továbbra is szóbeli csatornákon keresztül szerezte be az információit, ezeket az újságokat rendszeresen csak egy szűk helyi elitréteg (tisztviselők, tanítók, ügyvédek) tagjai olvashatták.[12] Az országos, a regionális, majd a helyi lapokat bizonyítható módon járatta az 1882-ben megalakult Kapuvári Kaszinó-Egylet, melynek a nagyvendéglőben kialakított terme a helyi értelmiség önművelése érdekében könyvtárként is funkcionált, de csak az elkülönülő elitből verbuválódó csoport számára. A szélesebb társadalom orális információszerzésének legfőbb színtereit a férfiak számára főként a kocsmák, a nők számára az utcai kispadokon folytatott pletykák, mindkét nem számára pedig a piacnapok, a vallási és közösségi ünnepek (istentiszteletek, búcsúk, mulatságok, családi összejövetelek), a hirdetmények köztéri kidobolása jelentették. A helyi lapok megjelenése a hagyományos, falusias információszerzés csatornáit az újság modern médiumával módosította.

Ebbe a médiakörnyezetbe érkezett meg a *Hany Istók*, amely az 1890-től működő *Rábaköz* és konkurense, az 1892 végén alapított *Csorna – Kapuvár és Vidéke* után a harmadik helyi újság volt, utóbbitól nem egészen függetlenül. Közhírré tétele is ehhez a laphoz kötődik. Pájer Imre szerint a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* 1893. július 8-án adott először híradást arról, hogy új lap fog indulni, és annak laptípusát („élclap") is közölte.[13] Elkerülte azonban a figyelmét, hogy már egy héttel korábban, július elsején *Uj lap Kapuvárott* címmel megjelent egy cikk az említett újságban, amely a periodika megalapításáról így tudósított: „Nem kacsa, mit most világgá röpitünk, hanem való szent igaz: A kapuvári fiatalság egyik humort szerető tagja, dr. G. L. egy

[10] Pájer 1999, i. m. 240–241.

[11] Még 1900-ban is Kapuvár 2582 keresőképes lakosságának több mint 57%-a, 1495 fő mezőgazdasági és kertészeti munkából élt, és ebben a kimutatásban még nem szerepelnek a napszámosok (59 fő) és a cselédek (222 fő). A statisztikai adatokhoz: *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása, A népesség foglalkozása községenkint*, Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1904, 2, 246.

[12] Noha viszonylag korán, 1836-ban megalakult az első térségi olvasókör, a szilsárkányi Rábaközi Olvasó Egyesület, melynek egyébiránt Széchenyi István is tiszteletbeli tagja volt, abban az egyházi-nemesi rétegek vettek részt. Vö.: Nemesapáti Kiss Sámuel, *Rábaközi Olvasó Társaság = Társalkodó,* 5, 1836. november 19., 369–370. – Az evangélikus lelkészként működő szerző, az egylet egyik kezdeményezője egyébiránt aktív résztvevője volt a reformkori irodalmi életnek, a hírhedt Aurora-pör is az ő cikkével robbant ki. A kapuvári paraszti olvasás- és íráskultúrához röviden: Csiszár Attila, *Bevezető* = Szakács István, *„Ha visszanézek…",* Képek Garta 20. század eleji népéletéből, szerk. és bev. Csiszár Attila, Kapuvár, Gartáért Alapítvány, 2009, 3–6. – A csornai olvasóegylet elitista jellegéről: Pájer Imre, *A Széchenyi István emlékére alapított Csornai Polgári Olvasókör (1861–1896) = Soproni Szemle,* 45(1991), 3, 215–219.

[13] Pájer 1999, i. m. 241.

kis szellemi stiklin töri a fejét, u. i. »Harsogó Kambrinusz« czim alatt élczlapot indít meg."[14] Az újságcikk közölte tehát a szerkesztő monogramját, hovatartozását, a lap profilját, és elárulta azt is, hogy a vicclapot *Harsogó Kambrinusz* néven tervezték elindítani. Közelebbi ismeretekkel nem rendelkezem a névadás okáról, könnyen elképzelhető, hogy az elnevezés a „Gambrinus" torzított, zöngétlen formája. Az a hír, amely a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* július 8-án kiadott számában jelent meg, Pájer állításával szemben már nem a lap beharangozásáról, hanem a *Hany Istók* által kiírt irodalmi pályázatról szól.[15] A felhívás szerint a pályázat eposzparódia volt, az Impintentalacsovicsuricsiszempalahavinaverszávilimilipitigorszky nevű fiktív honolului főherceg ötéves fiát kellett hőskölteményben dicsőíteni. A szerkesztő ironikusan azzal riogatta leendő olvasóit, hogy a pályaművek beérkezésig elhalasztja a lap beindítását. A harmadik hír a *Csorna – Kapuvár és Vidéké*ben augusztus 5-én jelent meg, mely az új sajtótermékről mellékletként beszélt.[16] Tudatta, hogy az élclap *Hany Istók* néven jelent meg, de az eredeti címötlet megváltoztatását nem indokolja. A korábbi név sem tűnt el azonban nyomtalanul, a Harsogó Kambrinusz végül a szerkesztő álneve lett, amint írják: „A jó haszonnal és csattanós élczel megszerkesztett lapokat Harsogó Kambrinusz írta meg". Nemcsak a szerkesztő, hanem a kiadó álneve (Kaján Kajetán), a kiadás helye (Nekeresd) és a megjelenés időpontja („Akkor amikor") is humoros formát öltött. Az új lap fejlécében nem szerepelt pontos dátum, az anyalap ezen száma viszont a *Hany Istók*ról már mint megjelent lapról ír, ami alapján az új lap debütálása 1893. augusztus 5-e előtt történt.

A szóbeliség és az írásbeliség kölcsönösen hatott egymásra, nemcsak az utcán keringő híreket hivatalos értesülésekkel keresztező *Rábaköz* és utódlapjai esetében, hanem a különösen a pletykákra, szóbeszédekre erősen támaszkodó *Hany Istók* vonatkozásában is. Ez mutatkozott meg a szóbeliségből származó műfajok kiterjedtségében (anekdoták, rövid tréfák, szatirikus szólásmagyarázatok, mondások), vagy az első szám *Kishirdetések* című rovatánál, amely a konkurens lap intim hirdetéseinek fecsegéseit parodizálta („A legszigorubb titoktartás mellett diskrét dolgok hirlapilag közöltetnek a »Rábaközben«").[17] A *Hany Istók* a szóban terjedő híreket lejegyezte, és azokat iróniával vagy szarkazmussal kommentálta, ennélfogva funkcióátvétel ment végbe. Írásban rögzítette azokat a közszájon keringő pletykákat, melyek addig gyakran jogi értelemben is megfoghatatlanul kaptak lábra, ezzel standardizálta a szóbeli variációkat.[18] Immár nem fű alatt, hanem nyilvános térben terjedhettek az információk, vagyis itt nem pusztán remedializációról,[19] az orális formák újracsomagolásáról van szó, hanem a nyilvánosság szerkezetének módosulásáról is.

---

[14] *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, 1893. július 1.

[15] *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, 1893. július 8.

[16] *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, 1893. augusztus 5.

[17] *Hany Istók, Élczlap,* 1893. augusztus, 1. sz.

[18] A mcluhani technológiai determinizmus követője, Walter Ong többek között a szó szerinti ismétlés és a szövegazonosság hiánya alapján különböztette meg az írásbeliséget a szóbeliségtől. Lásd: Ong, Walter, J., *Szóbeliség és írásbeliség, A szó technologizálása*, Ford. Kozák Dániel, Budapest, Gondolat, 2010, 61.

[19] A fogalomhoz: Bolter, Jay David, és Grusin, Richard, *A remedializáció hálózatai*, ford. Babarczi Katica = *Apertúra* 6(2011), Tavasz. http://apertura.hu/2011/tavasz/bolter-grusin (2018. 03. 28.)

A szóbeliség és az írásbeliség viszonyának ezen átalakulása visszafelé is kihatott, mivel a *Hany Istók* élclap kapuvári értelmiségi közegből származott. Habár a szerkesztő az új lap fejlécében anonimitásba burkolózott, a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* július 1-jén már megszellőztette valódi nevének monogramját, a szeptember 2-i szám pedig azt is elárulta, hogy az álnév mögött a Kapuváron működő, fiatal Gutmann Lajos rejtőzik.[20] Azt, hogy a lap nemcsak az utca népének híreit osztotta meg, hanem az elitréteg bizalmasan kezelt információt is közvetítette a szélesebb tömeg felé, a hírek elemzése mutatja. Ezt tükrözték az értelmiségnek szánt viccek az első számban („A cholera érkezése felől biztos adatokkal szolgál Dr. Halálossy Tivadar orvos úr”[21]; „Társalkodó kerestetik a kapuvári polg. iskola unalmában elrekedt telephonjaihoz”). Hasonlóképpen őket szólította meg a nyelvjátékban dúskáló *Személyi hírek* rovat a lap második számában („Masanczkor Pepi kerületi gyümölcsészeti szemlész pomológiai útjáról visszatértében megdunsztoltatott”; „Don Buzi V. alaguti tollnok, setét kamaráit éjjeli felvételekre berendezte s legközelebb dombor tükör mű kiállítást rendez”.) A régió decentralizált térszerkezetén gúnyolódó apróhirdetés („A Csorna-Kapuvár és Vidéke, Rába- és Répce köze, Győr-Sopron-Ebenfurth mente, stb… stb… székhelybizonytalanságban szenvedvén, egy azonnal kiadandó indifferens lakhelyet keres”) szintén az elit kulturális mércéjéhez volt szabva. Összességében tehát a folyamat kétirányú volt, a szóbeliség és írásbeliség kommunikációs formái egymásra kölcsönösen hatottak. Korábban hasonló következtetésre jutottam a rábaközi mozikkal kapcsolatban, azaz a mozgófényképszínház és színház egymásra való támaszkodása analóg az írott sajtó és az orális közvetítés interakciójával.[22]

A szóbeliséghez fűződő kapcsolatok mellett a másik fontos médiatörténeti elem a helyi sajtó differenciálódása. Amíg a *Rábaköz* és ellenlábasa, a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* enciklopédikus hírszolgáltatást nyújtó és véleményrovatokat is tartalmazó referáló lap volt, kossuthi hagyományt követő vezércikkekkel, a *Hany Istók* nem ezek helyébe, hanem melléjük lépett. Egyetlen laptípusra szakosodott, speciális funkcióval rendelkezett. Információközlés helyett kifejezetten a hírek véleményezése, kommentálása, ezen keresztül pedig láthatóan a véleményformálás volt a célkitűzése, mintha anyalapját egészítette volna ki. A *Hany Istók* teljesen nyilvánvaló módon az országos élclapok mintait követte. Az élclapok az 1865 utáni évtizedekben szaporodtak el országosan, és egyre inkább a politikai pártok szócsöveivé váltak. A *Hany Istók*hoz hasonlóan nagy részüknek anyalapjuk volt, melyekhez szerkesztőgárdájukban és anyagilag is kötődtek, a kormánypárti *Borsszem Jankó* a *Reform*hoz, az ellenzéki *Az Üstökös* a *Hon*hoz, a baloldali *Ludas Matyi*

[20] *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, 1893. szeptember 2.

[21] Az élc az 1892-ben a kutakat megfertőző kapuvári kolerajárványra utal.

[22] Gerencsér Péter, *Elite Mozgó – mozdulatlan elit? A mozi kulturális integrációja a rábaközi kisvárosokban a tízes években* = *Apertúra,* 11(2016), Tél. http://uj.apertura.hu/2016/tel/gerencser-elite-mozgo-mozdulatlan-elit-a-mozi-kulturalis-integracioja-a-rabakozi-kisvarosokban-a-tizes-evekben/ (2018. 03. 28.)

a *Nép Szavá*hoz, a konzervatív *Mátyás Deák* a *Magyar Állam*hoz kapcsolódott.[23] Habár a nagyobb vidéki városokban Győrtől Székesfehérváron át Debrecenig számos helyen indult helyi élclap, a nagyközségekben ez a speciális műfaj kevésbé volt életképes. A Kapuvári Kaszinó-Egylet, melynek Gutmann Lajos a tagja volt, járatott vicclapokat, alighanem a kiegyezés után felvirágzó vicclapirodalom ösztönözte a helyi élclap alapításának ötletét is. A fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint az egyesület által 1890 és 1893 között megrendelt tizenhét lapból négy élclap volt (*Az Üstökös*, *Urambátyám*, *Borsszem Jankó*, *Bolond Istók*), 1893-tól a kormánypártivá váló *Az Üstökös*t lemondták.[24] 1894-től a kaszinó már csak két élclapot, a *Borsszem Jankó*t és az új alapítású, ellenzéki *Kakas Márton*t, a *Budapesti Hirlap* mellékletét járatta.[25] Gutmann modellje minden bizonnyal a *Borsszem Jankó* volt, mivel az 1892-es és az 1893-as év végén is neki árverezte el azt a kaszinó, 1894-ben viszont már Guzmits Gusztáv vásárolta meg lapszámait.[26] A mintalaphoz hasonlóan a *Hany Istók* is nyelvi játékon alapuló kitalált alakokat alkotott (Szótojó Náczi, Kaján Kajetán, Csala Csók János, Pengettyüs Pista, Dongó), és szintén a modernizáció mellett állt ki, a provincializmust pedig ostorozta.

A *Hany Istók* négy oldalon jelent meg, mint korábban a hazai élclapok prototípusa, a *Charivari* (*Dongo*), de az 1890-es évekbeli országos élclapokkal szemben teljesen nélkülözte a vizuális karikatúrákat, kizárólag szöveges kommunikációra korlátozta magát. A műfaji paletta a klasszikus elemekből merítkezett, a rövid, csattanós élcektől és a versektől kezdve az anekdotákon és az elbeszéléseken át a találós kérdésekig és a szólásokig, humora pedig szójátékokra, ellentétekre, torzításokra (kicsinyítés és nagyítás) és metrikára épült. A bemutatkozó szám az olvasót kétszeresen köszöntötte, egy programadó prózai szöveggel (*Tisztelt közönség!*) és egy verssel (*Bekiáltó*), majd egy humoreszket tartalmazott *A türkisek* címmel. A második oldal *Nagy gondolatok* címmel szólások és közmondások nyelvjátékokban bővelkedő apokrif és karneváli átköltését nyújtotta, melyeket – a fikció szerint – magyarról angolra, franciára, németre és ebből vissza és kifordította Szótojó Náczi: „A világirodalom egy nagy mező, melynek trágyázását én birom albérletbe" vagy „Nyelvében él a nemzet! Hány nemzetnek adhatnék én életet?". A következő egység rövid, csattanós tréfákat közölt, míg a *Saláta hírek* rovat álhírei már kimondottan a helyi közéletet, jelesül a vasútépítéshez tapadó modernizációs lázat figurázták ki

[23] Kosáry Domokos és Németh G. Béla, szerk., *A magyar sajtó története: (1867–1892)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985, II/2, 169.

[24] Rábaközi Muzeális Gyűjtemény, Kapuvár (= RMGy), TD. 909; *A kapuvári casino egyletnek jegyzőkönyve 1890. dec. 28 – 1902. márc. 2.*; Az 1890. december 28-án tartott IX. évi rendes közgyűlés jegyzőkönyve; Az 1891. december 28-án tartott X. évi rendes közgyűlés jegyzőkönyve; Az 1892. december 29-én tartott XI. évi rendes közgyűlés jegyzőkönyve; Az 1893. december 9-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve.

[25] RMGy-TD. 909., *A kapuvári casino egyletnek jegyzőkönyve 1890. dec. 28 – 1902. márc. 2.*, Az 1894. december 22-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve.

[26] RMGy-TD. 909., *A kapuvári casino egyletnek jegyzőkönyve 1890. dec. 28 – 1902. márc. 2.*, Az 1892. december 29-én tartott XI. évi rendes közgyűlés jegyzőkönyve; Az 1894. december 29-én tartott XIII. évi rendes közgyűlés jegyzőkönyve.

(„A Hany felett vezetendő légvonat előmunkálatai megkezdődtek, a sínek tömörített délibáb hullámokon nyugosznak, a gépeket janófalvi tótok fujják s a gőzt a rábaközi hirlapirodalom már ereszti"). Minden valószínűség szerint a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* rovatának nevét kölcsönözte a *Személyi hirek*, amely egy-egy kódolt néven megnevezett személy domináns tulajdonságain köszörülte a nyelvét szójáték kíséretében. A példák között szerepel az alkoholizmuson való élcelődés („Iszákossy Tuhutum Lindevizébe utazott. Sajátságos betegségben szenved, három fercser [sic!] öt nap óta csapolgatja hol itt, hol ott: a mai távirattal vettük az alapos hirt, hogy szájában kimerithetetlen konyakforrást fedeztek fel"), a prostitúció, a kereskedelmi visszásságok. A lap a versenytársat sem kímélte („Bukfenczi Hess-Jeremiás erkölcsi érzelgöncz, szellemi csendháborító, tanácsos czim küldöncz a »Rábaköz« homályában eltévedt"), de önmagát is reklámozta („Szótojó Náczi, harcztéri tudósító, a Rábaköz felé első bombáit elsütötte"). A *Vidéki levelezés* című rovatban Csala Csók Jánosnak egy arculcsapásról szóló ironikus levele szerepelt, míg a *Babszemek* ismét rövid vicceket tartalmazott, újból önmagára is utalva („ha mindazért jót kellene állnunk, mit kimondunk, be sokszor csődbe kerülnénk"). Zárásként a helyi vonatkozású *Kishirdetések*et gúnyolta: „Egy kapuvári akadémián a legjobb haladással kitüntetett műasztalos női budoirok teljes felszerelésére ajánlkozik" vagy „A helybeli m. kir. állami polgári iskolába tenyésztés céljából hüllők, czetek vízilovak és borjúfókák a jövő iskolaév kezdetével bármely számban felvétetnek".

A *Hany Istók* második – és úgy tűnik, utolsó száma – még augusztusban napvilágot látott, szintén négy oldalas kiadványként.[27] Ennek címlapján „Dongó" aláírással a *Haladunk* című költemény minden bizonnyal a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* egy cikkére reflektált, és a modernizáció elmaradásán kesergett („Miként a rák, mely visszsza megy"). Ahogyan ez a szöveg politikai állásfoglalásként is érthető, úgy az *Azok a barátok!* című tárcanovella szintén felfogható a jogászként munkálkodó Gutmann önvallomásaként, amennyiben az a másokat lóvá tevő ügyvédeket állítja pellengérre. A *Nagy gondolatok* az első számhoz hasonlóan proverbium-parafrázisokat közölt Szótojó Náczi tollából, míg a *Saláta hírek* című rovatban erősebb hangsúllyal szerepeltek a rábaközi kivetnivalók. Többek között a dualizmus korában elszaporodó késelések, a hírhedt „kapuvári bicskás" bűnözők („A mai helybeli heti vásáron 58 csizmaszárba való kusztora vétetett meg"), és a demográfiai problémák kerültek a szerző célkeresztjébe („Felhivatnak a rábaközi agglegények, hogy tartsák elmulaszthatatlan kötelességüknek a fajszaporitást, mi iránt különbeni adóztatás terhe mellett pártában maradt agg szüzekkel pirulás nélküli tekinteteikkel érintkezésbe lépni szíveskedjenek"). A *Vidéki levelezés* rovatban az első számban megismert Csala Csók János tér vissza. Amíg a bemutatkozó számnak csak a címoldalán szerepelt vers, itt további kettő is helyet kapott. A szerzőnek a modernitás melletti kiállását példázza *A mi szokásaink* című költeménye, amely az iskolázatlanságot és a feudális csökevényeket, a párbajt és a kaszinóbeli kártyázást gúnyolja, míg a *Pengettyüs Pista dalaiból* a népieskedő giccset veszi össztűz alá. A *Babszemek* és a *Kishirdetések* rovatok az előző lapszámhoz hasonlóan a kapuvári társadalmi problémák, például a mulatozási szokások szatíráját nyújtják

[27] *Hany Istók, Élczlap,* 1893. augusztus, 2. sz.

(„A nagyvendéglő egylethelyiségében az állatkert megnyittatott, naponkint fényes előadás üvöltő sakálokkal és jajgató bibiczekkel. Szabad bemenet.").

Tüzetesebben megvizsgálva ezeknek az élceknek a szerkezetét, világosan látható, hogy a lap olvasáskultúrához és értelmiségi kontextushoz volt kötve, még azoknál a humoros elemeknél is, melyek a szóbeliségből táplálkoztak. Az újság olyan nyelvjáték-közösséget alakított ki, amelynek felülstilizált, rejtett utalásait csak egy szűk réteg lehetett képes dekódolni, ezáltal maga a lap szűkítette le potenciális olvasóközönségét, többszörösen is. A *Hany Istók* a műveltebb réteg megszólítására volt képes, különös tekintettel arra, hogy az alfabetizáció mint gyakorlat ezekben a csoportokban terjedt el, amit tovább erősített, hogy az újság egyáltalán nem használt grafikákat. Következésképpen a lap nem válhatott a tömegkultúra részévé.

A Hany Istók *„társadalmi kontextusai"*

Bár a lapirodalommal foglalkozó hagyományos áttekintéseket sok vád érte megközelítésmódjuk részlegessége miatt, a Rábaköz esetében már Pájer Imre tanulmánya sem pusztán sajtótörténeti (az újságok létrejöttére, jellemzőire, megszűnésére fókuszáló) munka, hanem egyúttal vállalkozástörténeti is. A társadalomtörténeti aspektussal arra helyezem a hangsúlyt, hogy a társadalmi-gazdasági környezet milyen módon befolyásolta a rábaközi élclapot.

Noha a lapot eredetileg *Harsogó Kambrinusz* néven tervezték kiadni, az utolsó pillanatban mégis változtattak. Nem ismeretes ennek pontos oka, de feltételezhető, hogy ezzel a *Hany Istók* névben rejlő piaci tőkét igyekeztek gazdaságilag kiaknázni. Az 1749-ben a kapuvári Hanságban elfogott vad gyermek, Hany Istók alakja illett egy groteszk laphoz, másfelől inspirálhatta az ötletet a *Bolond Istók* című országos élclap nevének hasonlósága, amit járatott is a kapuvári kaszinó. Hany Istók figurájának újbóli országos népszerűségét Jókai Mór 1877-ben megjelent *Névtelen vár* című regénye hozta el, amely az alak irodalmi feldolgozásainak új hullámát indította el.[28] Az elnevezésben rejlő érték piacosítása tehát ezt a sikert igyekezhetett meglovagolni, ráadásul Hany Istók megtalálása egyértelműen Kapuvárhoz, az élclap helyéhez kapcsolódott.

Mint vállalkozástörténet azonban a lap kevésbé bizonyult sikeresnek, mivel csak 1893 augusztusában jelent meg két száma. Pontosabban szólva: két száma ismert, ám ha mégis megjelentek további számok, az újság akkor is tiszavirág életű lehetett. Amikor szeptember 2-án a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* felelős szerkesztője, Kőhalmy Márton Béla azt írta, hogy a lap *ezentúl* önálló kiadványként fog megjelenni, olyan jövőt vázolt fel, amely aztán nem vált valóra. Ugyanakkor ez felfedi azt a vállalkozástörténeti deficitet is, hogy a lap önállóan nem lett volna képes életben maradni, annak – az országos élclapokhoz hasonlóan – anyagi, terjesztői, fogyasztói szempontból is szüksége volt egy anyalapra. A beharangozó hír lehetetlen feltételeket támasztott az előfizetések elé: „Az előfizetőktől megkövetelik, hogy cseremisz nyelven elébb letegyék a vizsgálatot, s a sziám-sziám filozófiával irt esztétikát ismerjék. Egészen nyu-

[28] Erről részletesebben írtam: Gerencsér 2011, i. m. 138, 151.

godtak vagyunk, azt tudjuk, hogy egy ujabb eszkimó betöréstől mentve vagyunk, s így előfizetőinket nem kell féltenünk".[29] Az első szám fejléce is humorosan fogalmazott: „Egy évre: a ki soha meg haragszik; fél évre: ki nem aprehendál; negyedévre: aki mindent felvesz; egy hóra: a ki elolvassa; ingyen: a ki soha nem olvassa".[30] Mivel az újság láthatóan az előfizetés kérdését is elviccelte, a szerkesztőség eleve nem is számított biztos gazdasági alapokra. Amikor pedig az anyalap – később vizsgálandó okokból – kihátrált a lap mögül, és azt melléklap helyett függetlenként igyekezett beállítani az olvasók előtt, a *Hany Istók* vállalkozásként is teljesen ellehetetlenült.

A lap kiadásához elengedhetetlen nyomdai hátteret a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* kapuvári nyomdája biztosította, a *Hany Istók* az előfizetés kapcsán utalt is a nyomdák konkurenciájára: „Hogy megint nyomda-harcz ne törjön ki, irokéz betüket rendel meg Tasmániából, Bantu négerországból hozat szedőket s a lap a hottentotta helyesírással kerül ki a nyomda festék alól."[31] A nyomda körüli konfliktus burkoltan a kapuvári sajtótörténet sajátos kapitalista versenyének emlékét őrzi. A Hevesi János szerkesztésében készült első helyi újságot, a *Rábaköz*t Buxbaum József 1880-ban alapított kapuvári nyomdájában állították elő, de minőségi és anyagi kifogások miatt 1890 júliusától Polgár Bertalan győri nyomdájára váltottak.[32] Részint a sértődött Buxbaum ösztönzésére indították meg a riválisa *Csorna – Kapuvár és Vidéke* hetilapot 1892-ben,[33] fejlécében, árpolitikájában és hírszolgáltatásában versenytársát másolva. Minthogy helyben tudta a sajtóterméket előállítani, a lapok háborúját Buxbaumék nyerték meg. Hevesi János 1895 nyarán szerkesztőségi üzenetben jelentette be a *Rábaköz*ben, hogy beszünteti működését, a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* pedig felvásárolja a *Rábaköz*t.[34] A két lap egyesült, a továbbiakban *Rábaközi Hirlap* néven jelent meg, és Buxbaum köre lényegében monopóliumra tett szert a helyi sajtópiacon. A *Hany Istók* utalása erre a vitára célzott.

A szerkesztő-szerző személyét illetően az élclapok általános tapasztalata szerint az állandó névtelenség volt a jellemző, ami „lehetetlenné teszi, hogy pontosan megállapíthassuk akár az élclapok elterjedtségének, akár munkatársainak pontos szociális körét."[35] A *Hany Istók* is folytatta ezt a gyakorlatot: „Minden félreértés és személyes torzsalkodás kikerülése czéljából kinyilatkozom, hogy ezen lapot nem szerkeszti más csak – ÉN."[36] Annyiban azonban szerencsésebb helyzetben vagyunk, hogy Kőhalmy Márton Béla a szeptember 2-án megjelent, többször idézett szerkesztőségi cikkben kikotyogta a Harsogó Kambrinusz és Szótojó Náczi mögött rejtőző valóságos személy, Gutmann Lajos nevét. Gutmann királyi közjegyző-helyettesként szolgált Kapuváron, 1894-ben a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* főmunkatársa volt,

---

[29] *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, 1893. július 1.

[30] *Hany Istók, Élczlap,* 1893. augusztus, 2. sz.

[31] *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, 1893. július 1.

[32] *Rábaköz*, 1890. július 6.; 1890. július 20.

[33] A hírre a rivális Hevesi így reagált: „Kevés a főka, sok az eszkimó". – *Rábaköz*, 1892. december 4.

[34] *Rábaköz*, 1895. június 29.

[35] Kosáry és Németh G. 1985, i. m. II/2, 171.

[36] *Hany Istók, Élczlap,* 1893. augusztus, 2. sz.

emellett a kapuvári kaszinó tagjaként könnyen hozzájuthatott az országos vicclapokhoz. A kaszinó egyesületben fontos társadalmi szerepet töltött be, 1892. december 29-én annak jegyzőjévé választották, amit pontosan két évig töltött be, utóda 1894. december 29-én Soós Géza, majd 1895. január 13-án Mathias Ernő lett.[37] A *Csorna – Kapuvár és Vidéke* utódlapjánál, a *Rábaközi Hirlap*nál is dolgozott, de 1896. július 12-e után a neve már nem szerepelt a fejlécen.[38] Társadalomtörténeti szempontból ebből az következik, hogy a lap szerkesztője az értelmiségi réteghez kötődött, de afféle self-made-manként vállalkozott újságírásra. Amint az Kapuváron a kultúra és a gazdaság más szegmensében is megfigyelhető volt, az újításokat szisztematikusan nem helybeli, hanem idegen személyek vezették be, az uradalom modernizációjától (Berg Gusztáv) az újságalapításon át (Hevesi János) a moziüzemeltetésig (Eszes Dezső, Nógrádi Willibald),[39] és ebbe a körbe tartozott Gutmann is. Ismeretlen időpontban, de 1898 után elhagyta Kapuvárt, és a *Jogtudományi Közlöny* 1930. évi összesített tartalommutatója már „budapesti ügyvédként" hivatkozott rá.

A *Hany Istók*ról a második szám elárulta, hogy egyszemélyes szerkesztőségként működött, de vállalkozásként elengedhetetlenül szüksége volt a *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, illetve felelős szerkesztője, Kőhalmy M. Béla patronátusára. A tatai származású Kőhalmy (1885-ig Koszovits) szintén self-made-man volt, de már hosszú, így professzionalizálódó hírlapírói tapasztalattal (*Tatatóvárosi Hiradó*, *Komárom és Vidéke*, *Komárommegyei Közlöny*, *Győri Közlöny*, *Sopron*). 1891-ben segédlelkészként került Csornára, ahol a következő év végén az új alapítású *Csorna – Kapuvár és Vidéke* felelős szerkesztője lett. Ő is tehát az (egyházi) értelmiséghez kötődött, 1895-től a Csornai Polgári Olvasókör elnöki tisztségét is elvállalta. Miután azonban 1897. szeptember 1-jén a csornai premontrei rend szerzetese lett, valamennyi világi funkciójától visszavonult, azaz tartósan neki sem sikerült gyökeret eresztenie a rábaközi civil életben.[40]

A másik kérdéshez, miszerint miért vállalkozott élclap indítására Gutmann, a válaszlehetőséget a *Hany Istók* fejléce kínálja fel, amely szerint a lap „társadalmi élczlapként" határozta meg magát. A közélet szórakoztató formában való kommentálása a társadalmi-politikai visszásságok abszurddá tételével végső soron a kritikával kapcsolódott össze, ahogyan azt a programadó költemény megfogalmazza. A kritika „komoly" formája sem állt távol a szerzőtől, rendszeresen publikált cikkeket a *Királyi Közjegyzők Közlönyé*ben, az induló évfolyamban, 1895-ben például a jegyzői hivatásról és az örökösödési reformról,[41] emellett több éven keresztül szerkesztette a *Hermes* pénzügyi közlönyt. Az élclap

---

[37] RMGy-TD. 909, *A kapuvári casino egyletnek jegyzőkönyve 1890. dec. 28 –1902. márc. 2.*, Az 1892. december 29-én tartott XI. évi rendes közgyűlés jegyzőkönyve. Az 1894. december 29-én tartott XIII. évi rendes közgyűlés jegyzőkönyve. Az 1895. január 13-án tartott rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve.

[38] Pájer 1999, i. m. 242.

[39] Lásd ehhez: Gerencsér 2016, i. m.

[40] Kőhalmy pályájához: Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1910, 7, 7–8; Pájer 1999, i. m. 253. 2. jegyz.

[41] Dr. Gutmann Lajos, *A magyarországi közjegyző-helyettesek mozgalma = Királyi Közjegyzők Közlönye*, 1895, 6, 226–229; Dr. Gutmann Lajos, *Észrevételek az uj örökösödési eljárásra = Királyi Közjegyzők Közlönye*, 1895, 8, 275–277.

alapítása a rábaközi polgárosodás, a művelődési lehetőségek gyarapodásaként lenne felfogható, ám a szerkesztő tudós attitűdje nem következett szervesen a helyi körülményekből, idegen test maradt. A kritika értelemszerűen ellenérzéseket szülhetett az elit tagjaiban, s mivel a *Hany Istók* olvasóként is rájuk támaszkodott, lényegében maga alatt vágta a fát: azokat bírálta, akik a lap közönségét jelentették, ami a fogyasztástörténeti alapú vizsgálat szükségességét teszi indokolttá. Miközben tehát a gazdasági-technológiai feltételek többé-kevésbé rendelkezésre álltak (anyalap, nyomda, postai szolgáltatás, városiasodás), az olvasásszociológiai kritériumok kevésbé voltak elégségesek a lap fenntartásához.

A társadalmi nyilvánosság korlátozása

Az olvasás- és nyilvánosságközpontú vizsgálat módszertanilag és forrásadottságok hiányában is nehézkes, mindazonáltal a lapok megszólított célközönsége szolgál némi támponttal. Fogyasztástörténeti szempontból a *Hany Istók* életben tartásához befogadó csoportra lett volna szükség, a lap viszont háromszoros értelemben is maga szűkítette közönségét. Egyrészt a vicclap lokális terjesztési köre már önmagában behatárolta a lehetőségeit. Másrészt azzal, hogy helyi híreket alakított át élcekké, melyek előzetes tudást feltételeztek, csak egy szűk kör számára tette lehetővé a kódolt utalások megfejtését, melyek felfejtése ma, utólagos pozícióból kontextusaik hiánya folytán még nagyobb nehézségekbe ütközik. Harmadrészt pedig az élclap az ellenzékiség, a társadalmi ellenőrzés médiumaként a helyi közélet visszásságait, a pozíciókat betöltő személyeket karikírozta, vagyis pontosan azokat, akikre potenciális olvasóként számíthatott. Ők azonban a későbbiekből következően inkább elutasítással fogadhatták ezeket a szatírákat és paródiákat.

Bár – Jürgen Habermas sokat vitatott terminusát idézve – a vicclap előidézte a helyi társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozását,[42] főként a szóbeliség és az írásbeliség viszonya tekintetében, véleményformáló ereje korlátozott volt. Elitista humora az értelmiségi célközönségben ellenérzéseket szülhetett, a közönség bővítése elé pedig olvasásszociológiai tényezők állítottak akadályokat. A szélesebb társadalmi rétegek nemcsak hogy kevésbé jelentettek fizetőképes bázist, hanem az esetükben az újságolvasás révén történő hírfogyasztás igénye is korlátozott volt. Ezekben a csoportokban kevésbé volt rá kulturális kereslet, így a vicclap az „őrkutya" szerepet sem volt képes betölteni. Miközben a helyi enciklopédikus újságok nyilvánosságtörténeti szempontból részint a kisbírók közvetítő szerepét remedializálták, az élclap nem tudta átvenni a hatalmat kifigurázó népi gúnyversek, kisember-központú politikai adomák, pajzán mondások orálisan terjedő szerepét,[43] mert a *Hany Istók* által megképzett előkelő nézőpontnak eleve kevesebb esélye volt arra, hogy eljusson a tömeghez.

Ezt igazolják a lap megszűnéséhez vezető okok, mivel szeptember 2-án meg-

---

[42] Habermas, Jürgen, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban,* Ford. Endreffy Zoltán, Bp., Századvég, Gondolat, 1993.

[43] A Rábaközben ezeket Balázs Lívia gyűjtötte kötetbe: Balázs Lívia, *Rábaközi paraszt dekameron, Válogatás rábapordányi tréfákból és elbeszélésekből,* Csorna, Rábaközi Művelődési Egyesület, 1991.

jelent szerkesztőségi üzenetében Kőhalmy Márton Béla védekezésre kényszerült az élclapot ért támadásokkal szemben, miszerint az újságot maga is csak a megjelenés után látta: „A »Hany Istók« mint önálló lap fog megjelenni s nem is volt szándékunkban azt tovább mellékletül hozni".[44] Valójában persze ezzel a gesztussal ki is hátrált a lap mögül, amely így tiszavirág-életűnek bizonyult. Azzal az állítással, hogy a lap „tovább" nem képezi az anyalap mellékújságát, el is árulja: ez az elhatárolódás utólagos döntés eredménye. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy korábban még melléklapként határozta meg a *Hany Istók*ot („Lapunk mellékletéül kapják t. olvasóink"),[45] melynek fejlécein is a „*Csorna – Kapuvár és Vidéke* melléklete" szerepelt. Gyanítható módon a kigúnyolt közéleti személyek, akik a játékos nevekben és tettekben magukra ismerhettek, nyomást gyakoroltak Kőhalmyra a lap támogatásának megvonása érdekében. Így a közhangulatra (vagy a polgári nyilvánosságra) történő augusztusi hivatkozás önbeteljesítő jóslatnak bizonyult: „Természetesen attól függ a Hany Istók életének tiszavirága, hogy milyen hangulattal fogadják olvasóink".[46] Beszédes módon ugyanezen „rovartani" retorika kíséretében a *Hany Istók* beköszöntője már előzetesen is számolt a közönség ellenállásával: „A tiszavirágnak nevezett rovar, mely a vizek felett éli le egy napos életét, ezt egészben mások boszantásában [sic!] tölti el; lehet, hogy mi is ily rövid élettel rendelkezünk, s így önök is csak egy napig kacagnak és bosszankodnak…".[47]

Szinte pontosan egy évvel az első lapszám megjelenését követően, 1894 augusztusától októberig öt kommentár erejéig újból feltűntek az élcek a *Csorna – Kapuvár és Vidéke* hasábjain. Az, hogy *A hétről* című rovat, mely a heti eseményeket ironikusan figurázta ki, szintén Gutmann Lajos szerzőségét rejti, teljesen nyilvánvaló a szerzői névként használt *Hany Istók* aláírásból, a retorikai analógiákból, valamint Szótojó Náczi újbóli szerepeltetéséből. Az augusztus 4-i első cikk „krokodiluson megszelidült, emberbőrre nem éhező" *Hany Istók*ja a kapuvári Rába-parti fürdőt pécézi ki, melyet Rábafüred néven csúfol („Rába-Füred – miként Kapuvár »Uszoda« czimü negyedét egy hangu felkiáltással nevezni szokták").[48] Gutmann jogi érdeklődését példázza, hogy augusztus 18-án a Schöntagné-féle sörödében lezajlott bicskázás hírét a polgári házasság éppen aktuális bevezetésével kapcsolja össze: „hogy az első polgári házasság a természet rendje ellen egy-két krajczáros bicska élén muljék ki, mégis megrendítő. A szegény pincérfiu, ki a még meg szenteletlen kötelék jelöltje volt, meghalt, hatalmaskodott felette a polgári bicsak."[49] A legbeszédesebb élcet azonban október 13-án közölte a lap, amikor Gutmann saját kaszinóját támadta meg, melynek akkor még a jegyzője volt. A dühös cikk hangneme, még ha szerepjáték is, túlmegy az irónián, egy

[44] *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, 1893. szeptember 2.
[45] *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, 1893. augusztus 5.
[46] *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, 1893. augusztus 5.
[47] *Hany Istók, Élczlap,* 1893. augusztus, 1. sz.
[48] *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, 1894. augusztus 4.
[49] *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, 1894. augusztus 18.

jótékonysági bál kapcsán rendkívül élesen sikkasztás vádját fogalmazza meg, és nyíltan fenyeget: „Hallja-e maga Kaszinó! Ugy tudjuk, hogy mi érettünk 805 frt gyütt be. Először is hova tettek abból 505 frtot. Ugy tudjuk megették meg itták, és eltáncolták, meg aztán temérdek sunkát, hust, virágot adtak el. Hát magát a szegény tűzkárosultakat igy megkárosítani. Ha 3 nap alatt ki nem fizetik, hát megboszuljuk [sic!]. Ha pedig azt a rongyos 350 frtot ide merik hozni, hát annyi dagadt kalászt és kolbászt visznek el azzal a gyapjuszőrrel kifinomitott hátukon."[50] Az eddigiekkel szemben itt népies nyelvi regisztert alkalmazó szerző véglegesen megpecsételte a sorsát azzal, hogy voltaképpen szakított azzal a helyi társadalmi réteggel, amely potenciális olvasótáborát képezhette volna.

A Kapuvári Kaszinó-Egylet jegyzőkönyvében nem maradt fenn nyoma annak, hogy Gutmann-nak a *Hany Istók* című lap miatt, és különösen a kaszinót támadó élce folytán kellett volna megválnia 1894-ben az egyesület jegyzői tisztségétől, de a házszabály értelmében „[m]inden tag köteles magát a társadalmi illem szabályaihoz alkalmazni, s mindazt ami valakinek legkisebb kellemetlenséget okozhatna vagy az egylet czéljaival ellenkeznék, kerülni…"[51]

A visszásságokra, ellentmondásokra való rámutatás, a szokásformák bírálata nem bizonyult tartósan elfogadhatónak a vidék társadalmi nyilvánosságában, és az említett cikk után a *Hany Istók* élcei örökre eltűntek a rábaközi közéletből. Minden bizonnyal a kritika lehetőségének korlátaiban, a féloldalas polgárosodásban és demokráciában, a hatalmi ágak nem megfelelő szétválasztottságában gyökerezik a vidéki sajtó ellenőrző funkciójának mai napig ható deficites volta.

GERENCSÉR, PÉTER

Les limites de la sphère publique, illustrées à travers l'exemple du journal satirique *Hany Istók*

Cette étude, qui relève de l'histoire des médias et de l'histoire sociale, est consacrée à la revue satirique éphemère, parue en 1893 á Kapuvár, intitulée *Hany Istók*. La première partie de l'article est consacrée aux rapports qui existent entre l'oralité et le discours écrit : nous examinerons pourquoi la revue n'a pas pu devenir partie intégrante de la culture de masse de l'époque. Dans la suite, nous étudierons les raisons économiques de l'échec de la revue. Notre conclusion – relevant de l'histoire sociale, de l'histoire des entreprises et enfin de la socioloque de la lecture – est que le caractère très limité de la sphère publique et de la culture provinciale expliquent la faillite de la revue satirique en question.

Keywords: history of the press and media; 19th Hungary; orality; open culture; satirical journal

[50] *Csorna – Kapuvár és Vidéke*, 1894. október 13.

[51] *A Kapuvári Kaszinó-Egylet alap-, ház- és könyvtárszabályzata*, Kapuvár, Buxbaum József, 1893, 25.

KÖZLEMÉNYEK

Oláh Miklós könyvei Esztergomban. Oláh Miklós (1493. január 10. – 1568. január 15.) halálának 450. évfordulójára emlékezik az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár az érsek tulajdonában lévő kötetek kiállításával.[1] A Bakócz-graduálé mellett több Oláh possessorbejegyzésű kötet is bemutatásra kerül.

Oláh Miklós könyvtáráról Szelestei Nagy László összeállított katalógusában[2] négy Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban lévő tételről olvashatunk. A katalógusban szereplő első kötetről[3] a tanulmány megjelenése óta sem tudtunk meg többet. A harmadik tétel Michael Heldingus (Michael von Merseburg) kötete,[4] melyben Oláh kézjegye mellett egy korábbi bejegyzés is olvasható („Prepositi Lelezyen. Emptus Anno 1549. Ligatus Vienne Anno 1550."). Bódy György volt 1547-től a leleszi premontrei prépost,[5] a későbbi csanádi, majd egri püspök, akinek kötetei Oláh Miklóshoz kerültek,[6] amit ez a kézírás bizonyít.

Az 1543-as velencei *Pontificale Romanum*ot először Berkovits Ilona[7] azonosítja tévesen az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár példányaként. Ez a tévesztés öröklődik a későbbi szakirodalomban is.[8] Az Oláh-Pontificalénak is nevezett tétel leírása kétszer is szerepel Berkovitsnál: nro. 11.[9] és nro. 15.[10] Idézet a leírásokból: „A Pontificale a XVIII. században a Nagyszombatban lévő esztergomi káptalani könyvtárban volt: a könyvtár 1790-ben és 1833-ban készült katalógusa-

---

[1] Hálás köszönet illeti Török Zsoltné Dobó Juditot a kutatásban való segítségéért.

[2] Szelestei Nagy László, *Oláh Miklós könyvtáráról = Program és mítosz között,* 500 éve született Oláh Miklós*,* Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából, szerk. Mózes Huba, Bp., Szent István Társulat, [1994], 51–69.

[3] *Evangelistarum dioecesis Leodiensis*, Szelestei Nagy 1994, i. m. 59. – A kétkötetes Bakócz-graduáléról lásd Körmendy Kinga tanulmányát. Körmendy Kinga, *A Bakócz-graduale lehetséges megrendelője és possessora = Magyar Könyvszemle*, 125(2009), 212–220.

[4] Michael von Merseburg, *De sanctissimo ac praestantissimo Missae Sacrificio Conciones XV. in Comitiis Avgvstanis Anno MDXLVIII Habitae, ...* Coloniæ, ex officina Ioannis Quentel, Anno M.D.XLIX. Jelzete: 25541

[5] Sugár István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 1984, 259.

[6] Szelestei Nagy László, *Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről = Magyar Könyvszemle*, 110(1994), 66–68.

[7] Berkovits Ilona*, Főszékesegyházi könyvtár,* A kódexfestészet emlékei a Főszékesegyházi Könyvtárban = *Esztergom műemlékei. 1. rész, Múzeumok, kincstár könyvtár*, összeáll. Genthon István, Bp., Műemlékek Orsz. Biz., 1948, (*Magyarország műemléki topográfiája*, 1), 291–371.

[8] Szelestei Nagy 1994, i. m. 64.

[9] Berkovits 1948, i. m. 320.

[10] Berkovits 1948, i. m. 326.

DOI 10.17167/mksz.2018.1.78-79

iban szerepel."[11] A jelenlegi katalógusban két 1543-as *Pontificale Romanum* van. Az egyik Szondi Pál (?–1558) esztergomi kanonok tulajdonában volt,[12] melyben szerepel a Berkovits által említett L.I.12.-es jelzet. Az Oláh-Pontificalé nem volt az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár tulajdonában, így Berkovits részletes bibliográfiájában[13] leírtak szerint az Esztergomi Kincstárban keresendő a kötet. A Bibliotheca másik velencei kiadású *Pontificale Romanum*a Kutassy János (1545–1601) esztergomi érseké volt.[14] Érdekessége hogy kötése hasonló a Berkovits által leírt Oláh kötethez. 16. századi vörös bársonykötés, lehajló szélekkel. Aranyozott sarok- és köldökveretekkel, két csat töredékével. Poncolt aranymetszéssel. Kutassy János 1593-as superexlibrise a köldökveretben található. Az [1.] folió alján lévő címerpajzsban az alábbi bejegyzés olvasható: „Anno 1568 18[!]. Jan. obiit aeterna memoria dignus Nicolaus Olahus Archiepus. Strigon."

Az Oláh Miklós könyvtárának szakirodalmában eddig ismeretlen kötet az alábbi Nagy Szent Gergely mű:

Opera Gregorii : divi Gregorii papae, huius nominis Primi, cognomento Magni, Operum …. [Lyon], Anto. Vincent, MDXL., 2° [Tomus I.] [59], 311, [8] fol.; Tomus secundus 271 fol.

Possessorbejegyzései: Nicolai sum Olahi ArchiEpi. Strigonien.; Post mortem Rmi. D. Nicolai Olahi Archiepi. Strigonien. ab Exercitoribus eiusdem testamenti sum donatis Nicolao Nowak Archidiacono Zolien. Anno 1568.; Ex libris Nicolai Novak Archidiaconi Zoliensis et Canonici Strigoniensis

Vaknyomásos, fehér bőrkötésben, fatáblákon. Két kapoccsal.

Jelzete: 4661/I-II.köt.

A 19. századi katalógusban „ex libr. Olachi"[15] bejegyzés szerepel a cím mellett. A kézírásos bejegyzés a szakirodalomban ismertetett végrendelet[16] teljesítését mutatja.

M. Horváth Mária

---

[11] „Catalogus Biblioth. Ven. Capituli E. M. Strigon. Anno 1790. Tomus 1. 341.1. és Catalogus Biblioth. Super Ven. Capi. E. M. Str. Tyrnaviae A. 1833. 161 1. N° I. 12."

[12] Jelzete: 8357. Possessorbejegyzése: 1558. R[evere]ndissimus dominus piae memoriae Paulus Zondi Ep[iscop]us Rosonen[sis] ad bibliothecam Eccl[es]iae Strigonien[sis] legavit

[13] „Dankó József: Történelmi, műirodalmi és okmánytári részletek az esztergomi főegyház kincstárából. Esztergom. 1880. 21. lap és LIV. tábla. – Egyházművészeti Lap, 1880. 373. I. – Könyvkiáll. Emi. 1882. 234. I. 5. sz. – Tört. Főcsoport, 10. I. 2106. sz. – Lepold Antal, Adatok az esztergomi főszékesegyházi kincstár történetéhez. Esztergom, 1929. 12. I. (Klny. az Esztergom 1928. évf.-ból.) – Egyházműv. kiáll. 1930. 161. I. 615. sz." Berkovits 1948, i. m. 320–321, 326.

[14] Jelzete: Inc.XVI.III.63.

[15] *Catalogus Biblioth. Super Ven. Capi. E. M. Str. Tyrnaviae A. 1833*. D. N° VIII. 3., Jelzete: Ms. I. 321., 46.

[16] Szelestei Nagy 1994, i. m. 51.

Ráday Eszter és Ráday Pál könyvei Esztergomban és Szegeden. Gróf Teleki Lászlóné Ráday Eszter, illetve édesapja Ráday Pál könyvtárával sokan régóta foglalkoznak.[1] Könyveik az Erdélyi Múzeum Könyvtárába és a Református Székely Mikó Kollégiumba kerültek. Újabb adalékul szolgál Ráday Eszter könyvtárához az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban most megtalált négy kötet, illetve az ötödik a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár tulajdonában lévő. Mielőtt a Csikós Júlia által készített katalógusba „illeszteném" a megtalált tételeket, egy kitérőt tennék. A kötetekben semmi sem utalt arra, hogyan és mikor kerülhettek a Bibliothecába. Somogyi Károly magánkönyvtárát 1881-ben Szegednek ajánlotta fel, köteteinek egy részét az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár duplumai közül vásárolta.[2] Feltételezve, hogy a szegedi Ráday-kötetet Somogyi Károly vásárolta Esztergomból, így a vásárlás dátuma 1859 és 1881 között volt. Ezt támasztja alá *Az Erdélyi Múzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke* című[3] 1877-ben Kolozsvárt megjelent lajstrom, melyben több olyan kötetet is sikerült azonosítani, ami korábban Ráday Eszter tulajdona volt, s jelenleg az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban,[4] illetve Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban vagy bármely a Sipos Gábor által felsorolt bibliotékában található.[5] Az Erdélyi Múzeum Könyvtárának rendezésekor helyhiány miatt a duplumokat (sokszor hiányos példányok) különválasztották, elcserélték.[6]

Csikós (44). sz.[7] tétele: „Thaddeus, Johannes; Debreczeni S. János. Conciliatorium Biblicum, az az Az egész Sz. irásban, ugy mint az Oh és Uj Testamentomban egy mással ellenkezni láttató

---

[1] Balázs László, *A Ráday család és könyvtára*, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, VI*, 1989, 135–143; Borvölgyi Györgyi, *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2004 (*A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, VII*); Csikós Júlia, *Adalékok Ráday Eszter könyvtárának rekonstrukciójához*, *Acta siculica, A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve 2012–2013*, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 2013, 443–474.

[2] Körmendy Kinga, *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése = Magyar Könyvszemle*, 1991, 36.

[3] *Az Erdélyi Múzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke*, Kolozsvár, Stein, 1877. – Itt szeretném megjegyezni, hogy az 1873-ban megjelent jegyzékben az alább felsorolt kötetekből három azonosítható, ezért az 1877-est vettem alapul. Papp Andrea segítségét most is köszönöm.

[4] Itt szeretném megjegyezni, hogy több olyan kötet is szerepel a duplum jegyzékben, amely az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár tulajdonában van, de nem Ráday Eszteré volt. Szerepel bennük az Erdélyi Múzeum Könyvtár bélyegzője. Katalógusunkban ezek a tételek megtalálhatóak.

[5] „A sokfelől gyűlt könyvanyag rendezésének első lépését a duplumok különválasztása jelentette. Ezeket aztán az erdélyi kollégiumi könyvtárakkal, a debreceni református kollégiummal, az egri érseki könyvtárral, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárával, a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárával (mai nevén Országos Széchényi Könyvtár) kialakított cserekapcsolatok révén hasznosították az állomány gyarapítására. Élénkítette e kapcsolatokat a fölöspéldányok nyomtatott jegyzéke, amely kétszer[!] is megjelent Szabó Károly összeállításában." Sipos Gábor, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtára, 1859–1950 = Könyvtári figyelő*, 4(2009), 710–711. – Megjegyzendő az OSZK katalógusa szerint a jegyzéket négyszer adták ki (1863, 1867, 1873, 1877). Itt hívnám fel a figyelmet a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtárának két Révay Pál possessorbejegyzésű kötetére, melyek szintén szerepelnek az 1877-es duplum jegyzékben (401., és 1316. tétel). Ezúton is köszönöm Oláh Róbert segítségét.

[6] Sipos Gábor, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtára, 1859–1950*, 710–718; illetve Sipos Gábor, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei* (szerk. Sipos Gábor), Kolozsvár, EME, 2009, 11–68.

[7] Csikós Júlia katalógusának sorrendjében ismertetem Ráday Eszter most megtalált köteteit.

DOI 10.17167/mksz.2018.1.80-82

helyeknek öszve valo békéltetések, avagy megh egyeztetések. Ultrájectumban, 1658, Waesberge Janos által, 12r.

RMK I. 937.

A gernyeszegi katalógusban II/90.”[8]

Az Erdélyi Múzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke, 370. sz.

A gerincen a G.R.E. monogram.

Jelzete: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár I.H.IV.6.

Csikós (75). sz. tétele duplán kivétel, hisz Ráday Eszter könyvein lévő monogram majdnem minden esetben a G.R.E. Egyetlen egy kivételt, G.E.R. monogramos kötetet[9] ismert eddig a szakirodalom. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár RMK-i között egy újabb bukkant fel, amely azért is érdekes, mert ez egy duplum kötet.

„Hegyesi István (Boros-Jenei), Kegyessegnek Nagy Titka, A menybéli amaz Három Tanubizansagoknak, Atyanak, Fiunak, Szent Leleknek Egy örök Istenségéről

Kolozsváratt, Némethi Mihály által, 1686, 8r.

RMK I. 1352.”[10]

Az esztergomi duplum példány adatai:

A gernyeszegi jelzete: 144.

Az Erdélyi Múzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke, 820. sz.[11]

A gerincen G.E.R. monogram, a címlapon possesor-bejegyzés: Ex Libris P. Ráday m[anu] p[ropria].

Jelzete: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár I.H.III.22.

Megjegyzés: 2000-ben Gönczi Péter restaurálta. Szerencsére nemcsak a gerincet sikerült megmentenie, hanem a gerincen lévő régi papírjelzetet is.

Csikós (108.) sz. tétele: „Keresztyén Tudomány rövid Summája, melly a Tartzali és Tordai Gyűlésekben iratott. 8. részben Patak. 1655.

Compendium Doctinae Christinae. A keresztyéni tudománnak Rövid Summája. Patakini, 1655, Georgius Renius, 8r.”[12]

RMK I. 903

A gerincen: [G.E.]R., possessorbejegyzése: Ex libris Pauli Ráday[13]

Az Erdélyi Múzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke, 368. sz.[14]

Jelzete: Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár Inc. 182

A Magyar Országos Közös Katalógus Régi Nyomtatványok (MOKKA-R) OPAC-jában kerestem Ráday köteteket. A szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban őrzött *Compendium doctrinae christianae* című kötetnél is felvetődött, hogy a gerincén fellelhető-e a G.E.R. vagy a gyakoribb G.R.E. monogram.[15] Habár a papírjelzetet több Ráday-kötethez hasonlóan a monogramra ragasztották, de a jelzet már majdnem teljesen leesett, így láthatóvá vált Ráday Eszter monogramjának

---

[8] Csikós 2013, i. m. 452.

[9] Czeglédi István, *Az orszagok romlasarul irot könyvnek Első Resze,* Cassan, nyomtattatott Severinus Marcus által, 1659. Csikós 2013, i. m. nro. (32)., 450.

[10] Csikós 2013, i. m. 454.

[11] *Az Erdélyi Múzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke*, Kolozsvár, Stein, 1873, 638. sz.

[12] Csikós 2013, i. m. 457.

[13] A köteten két jelzet is szerepelt, a gerinc alsó felén lévő jelzetnek csak a nyomai láthatók.

[14] *Az Erdélyi Múzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke*, Kolozsvár, Stein, 1873, 806. sz.

[15] A Szegeden lévő Ráday Pál bejegyzésről Hevesi Andrea könyvtárost kérdeztem, szíves segítségét ezúton is köszönöm.

a vége. Somogyi Károly az esztergomi Bibliothecából vehette ezt a kötetet, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban ugyanennek a kiadásnak I.H.III.15 a jelzete (analógia a lábjegyzetben).[16]

Csikós (172.) sz. tétele: „Páriz Ferencz (Pápai). Pax Aulae. Kolosváratt, 1669[recte: 1696], M.-Tótfalusi K. Miklós, 12r.

RMK I. 1488., BORVÖLGYI 159.

A gernyeszegi katalógusban II/191."[17]

Az Erdélyi Múzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke, 1558. sz.[18]

Jelzete: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár I.H.IV.13.

Possessorbejegyzése: „…Nagy reménségű iffju Úrnak, Tekint. N. Teleki László Kedves jó Uramnak ajándékozásából vöttem. 1696. die 9. Maji, Bécsben Való K. Pataki István p. t. Minister Aulae Telekianae"

Megjegyzés: gerincén szerepel a 191-es gernyeszegi jelzet. Gerince két helyen is sérült.[19]

Csikós (149.) sz. tétele: „Margitai Péter. Az mindennapi könyörgő imadsagnak magyrazattya, mellyet rövid Praedikatiokra osztot. Debreczenben, 1624, Rheda Peter, 8r.

RMK I. 538.

A gernyeszegi katalógusban II/253."[20] A Bibliotheca példányának jelzete: 260[!][21]

Az Erdélyi Múzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke, 1296. sz. „czímlevele kézirattal pótolva"[22]

Jelzete: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár I.H.III.23.

Possessorbejegyzése: S. Bertalan Andrási; Joannis Wásárhelyi 1745 Sum, non ero

Megjegyzés: Hiányos példány. A címlapot kézírással pótolva. Terjedelme: [14], 166 [recte: 167] p. A)(8 levél hiányzik.

Csikós Júlia Ráday Eszter könyvkatalógusának azonosítatlan tételei – az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárhoz hasonlóan – többek között a Sipos Gábor által felsorolt könyvtárakban[23] lappanghatnak.

M. Horváth Mária

---

[16] M. Horváth Mária, *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának újabb tizenhárom kötete = Magyar Könyvszemle*, 132(2016), 479–489.

[17] Csikós 2013, i. m. 463. – A leírás folytatása: „Az Erdélyi Múzeum Könyvtárának példányát (jelzet: BMV 9121) újrakötötték, semmi jel nem utal arra, hogy a Ráday családé lett volna. Mivel a gernyeszegi katalógusban szerepel. és[!] be is jelölték, hogy az Erdélyi Múzeumba került a kötet, több mint bizonyos, hogy a Ráday Eszter példányáról van szó." Csikós Júlia a tanulmány elején többek között erről a kötetről is azt írja, hogy habár ugyanez a kiadás megtalálható „az Erdélyi Múzeum Könyvtárában, de mivel kötésük vagy új, vagy sérült, vagy javított, nem állapítható meg Ráday Eszter tulajdonosi volta." Csikós 2013, i. m. 447.

[18] *Az Erdélyi Múzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke*, Kolozsvár, Stein, 1873, 1184. sz.

[19] Feltételezem, hogy a szerzőt, címet és a nyomtatás évét valamint a monogramot tartalmazó címkét távolították el a kötetről.

[20] Csikós 2013, i. m. 460–461.

[21] A jelzet írása, a jelzethez használt papír megegyezik a többi általam látott gernyeszegi jelzetével. A gerinc felső részén egy másik jelzet nyomai láthatók. Kötése félbőr.

[22] *Az Erdélyi Múzeumi Könyvtár többszörös példányainak jegyzéke*, 53.

[23] Sipos Gábor, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtára, 1859–1950*, 710–711.

FIGYELŐ

A teljesség felé – két új forrásgyűjtemény a magyar vonatkozású bizánci kútfőkről. Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez, Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel ellátta Olajos Terézia, Szeged, Lectum Kiadó, 2014. 225 p. – **A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai, Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Baán István, Budapest, Balassi Kiadó, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2013.** 703 p.

Moravcsik Gyula 1972-ben bekövetkezett halála után tizenkét évvel, 1984-ben látott napvilágot a magyar bizantinológia meghatározó alakjának forráskiadványa, az *Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* (Budapest, 1984). A magyar medievisztikában jellemzően ÁMTBF-ként emlegetett munka a mai napig felbecsülhetetlen értékű alapmű, nélkülözhetetlen segédkönyve a magyar kora középkor kutatásának. Egyúttal, minthogy a nemzetközileg elismert tudós életművében központi jelentőséggel bírt a magyar–bizánci kapcsolatok kutatása, a Kapitánffy István és Ritoók Zsigmond által sajtó alá rendezett mű méltán tekinthető munkássága egyfajta betetőzésének is.

Az ÁMTBF postumus megjelenését követő közel harminc évben azonban sajnos nem beszélhetünk jelentős bizánci forráskiadó tevékenységről Magyarországon. Ezt a tényt még inkább sajnálatossá teszi, hogy a Moravcsik halála óta eltelt idő alatt a nemzetközi bizantinológia igen komoly eredményeket könyvelhetett el a kútfők megjelentetése terén, elsősorban a *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* – nemzetközi gondozásában készülő – forráskiadvány-sorozat keretei között. De számos további kiadást is kiemelhetnénk, így például a párizsi székhelyű, az athosi kolostorok rendkívül gazdag forrásanyagának közlésére létrejött *Archives de l'Athos*-sorozatot.

Az utóbbi néhány évben azonban számottevő lépések történtek a magyar bizantinológia forráskiadásának felzárkóztatása érdekében. Baán István bizantinológus-történész, a miskolci egyetem korábbi professzora, görög katolikus pap 2013-ban tette közzé *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai* című, az ÁMTBF-t folytató forrásgyűjteményét, míg Olajos Terézia bizantinológus, a Szegedi Tudományegyetem professzor emeritája 2014-ben egészítette ki Moravcsik munkáját az Árpád-korra vonatkozóan *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez* címet viselő művével. Jelen rövid írás célja e két munka bemutatása.

Olajos Terézia évtizedek óta a magyar bizantinológia egyik meghatározó alakja, nemzetközileg elismert szaktudós. A *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez* összesen huszonöt olyan bizánci forrást, illetve forrásrészletet közöl, amelyek az Árpád-kori magyar történelemhez szolgálnak adalékokkal, s túlnyomórészt csak az ÁMTBF 1984-es megjelenése óta váltak ismertté. A kötet külön érdeme, hogy minden benne szereplő kútfőt elsőként tett elérhetővé magyar fordításban. Közülük hatot (kötetbeli számuk szerint a IV., V., X., XVIII., XXIV. és XXV. kútfőket) korábban még említés szintjén sem érintett a magyar történetírás.

A munka könnyen áttekinthető szerkezetű, tipográfiailag igényes gyűjtemény. Olajos Terézia bevezető tanulmányát a forrásszövegek kronológiai rend szerinti listája követi, megkönnyítendő az

DOI 10.17167/mksz.2018.1.83-86

áttekintésüket. A kötet végén gazdag bibliográfiai jegyzék segíti elő a további tájékozódást, amelyet két, a Chalkidiké-félsziget X–XIII. századi viszonyait szemléltető térkép követ (a térség több, a kötetben közölt forrás keletkezési helye), majd az ilyesfajta kiadványok esetében elengedhetetlen görög és magyar névmutató, végezetül pedig a tartalomjegyzék. A kötet lektorálását Baán István végezte, míg a névmutató elkészítésében Balogh László működött közre.

A kötetben összesen huszonöt forrást talál az olvasó a 899–1262 közötti időszakból, közülük egy a függelékben kapott helyet. Fontos megemlíteni, hogy a kútfők többségét a kiadvány nem közli teljes szövegében, hanem csak a magyar vonatkozású részleteket, illetve az ezek értelmezéséhez szükséges szövegrészeket adja közre, ami teljesen indokolt, hiszen a mű legfontosabb célja az egyes források Árpád-kori magyar történelemhez köthető adalékainak hozzáférhetővé tétele.

Minthogy Olajos Terézia gyűjteményét Moravcsik munkájának kiegészítése végett állította össze, ezért annak módszertana, szerkezete, illetve formai megoldásai igazodnak az *Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* által alkalmazott elvekhez. A forrásgyűjtemény bilingvis, először mindig az eredeti görög szöveg átírását hozza, majd ezt követően a magyar fordítást. A görög szövegek közlése a nemzetközileg elfogadott jelrendszer alkalmazásával történik. A hehezet- és hangsúlyjelek, illetve más helyesírási kérdések terén a közölt görög szövegek az eredetijüket követik, abban az esetben is, ha az eltér a korabeli nyelvi normától, igazodva ezzel a nemzetközi bizantinológia megszokott gyakorlatához. Ilyen esetekben kommentár közli a bevett formát, így segítve az értelmezést.

Amennyiben valamely irodalmi szöveghez készült kritikai kiadás, a kiadvány feltünteti ezt, s a jelzett kiadás *apparatus criticus*ának szövegkritikai megjegyzéseit is közli. A görög nevek és fogalmak átírása során Olajos Terézia a klasszikus görög nyelv megszokott tudományos átírását alkalmazta, különösen indokolt esetekben feltüntetve a magyar tudományosságban megszokott névalakot is (így például Kónstantinos Porphyrogennétos neve lábjegyzetben Bíborbanszületett Konstantin alakban is szerepel).

Szem előtt tartva a klasszikus görög és a források idején használt bizánci görög kiejtés közötti igen komoly különbséget, bizonyos nevek esetében a korabeli hangalakot is megadja a kötet, zárójelben vagy lábjegyzetben. Az értelmezést segítő alapos tartalmi kommentárok lábjegyzetben szerepelnek, az egyes kútfőket pedig magyar nyelvű bevezető előzi meg, amely röviden bemutatja az adott forrást és – amennyiben ismert – annak szerzőjét. A bevezető után találjuk a fennmaradt kéziratok, a kiadások, illetve a vonatkozó szakirodalom jegyzékét, amit a görög átírás, majd a magyar fordítás követ.

A kötetben szereplő kútfők között a diplomatikai források (szerződések, oklevelek, zsinati akták, stb.) dominálnak, az összesen huszonöt szövegből tizennyolc ebbe a csoportba sorolható. Helyet kapott továbbá a kiadványban három retorikai mű, valamint egy klasszikus értelemben vett történetírói munka, León Diakonos *Historia* című művének egy részlete. Olyan különleges forrásokkal is találkozunk benne mindazonáltal, mint például a Philotheos által összeállított X. század végi udvari protokollkézikönyvből származó szemelvény, illetve egy középkori görög nyelvű színdarab egyik jelenete.

A közreadott források, s így a bennük megjelenő magyar vonatkozású adalékok nagyon különböző jellegűek, ennek folytán pedig tudományos felhasználhatóságuk és jelentőségük terén is nagymértékben eltérnek egymástól. Találkozunk X. századi magyar kalandozás okleveles említésével éppúgy, mint a VI. (Bölcs) León (886–912) idején a császári testőrségben szolgáló magyarokra tett utalással, vagy az ortodox egyházi szervezet magyarországi jelenlétének esetleges nyomaival (ez a sokat vitatott *Turkia metropolitája*-kérdés). De ugyanígy találni példát a magyarság szimbólumként történő megjelenésére, illetve helyi magyar földbirtokos említésére is.

Ezt a nagyfokú heterogenitást érthetővé teszi, hogy a kötet célja kiegészítést adni Moravcsik forrásgyűjteményéhez, s így igen sokféle – az Árpád-kori magyar történethez valamilyen adalék-

kal szolgáló – kútfő kaphatott benne helyet. Ennek eredményeként több szakterület képviselői is haszonnal forgathatják a kiadványt. A könyv – az Olajos Terézia munkáinak esetében megszokott módon – igényes, színvonalas, valóban mintaszerű összeállítás, Moravcsik forrásgyűjteményének hasznos kiegészítése.

Moravcsik Gyula művének – a néhai tudós által is tervbe vett, de halála miatt meg nem valósított – kronologikus folytatását valósította meg Baán István, aki Olajos Teréziához hasonlóan évtizedek óta a magyar bizantinológia kulcsfontosságú alakja, nemzetközileg jegyzett kutató. Forráskiadványának, *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai*nak megjelenése komoly hiányt töltött be, hiszen e rendkívül gazdag forráscsoport legtöbb darabja korábban egyáltalán nem volt elérhető magyar nyelven, közülük sok pedig idegen nyelveken is csak nehezen volt hozzáférhető.

A könyv könnyen kezelhető, adatgazdagsága mellett is jól áttekinthető, tipográfiai téren példamutató munka. A kötet legelején a tartalomjegyzék kapott helyet, utána a Ritoók Zsigmond által írt előszó olvasható, majd a szerző saját bevezetője és a kötethez írott tanulmánya. Ezt követik a kiadott források, összesen negyvenhat fejezetben. Ez után külön fejezet összesíti, hogy a korszak egyes magyarországi eseményei pontosan mely, a kötetben szereplő forrásokban kerülnek említésre, amit a rövidítésjegyzékek, a részletes bibliográfia, végezetül pedig a görög és a magyar névmutató követnek. A versek műfordítója Szabó Pál volt, a görög szövegeket a fordítással Tóth Anna vetette egybe, míg a mutatók elkészítésében Kormos Julianna működött közre.

Könyvében Baán István a bizánci és kora újkori görög nyelvű kútfők 1301 és 1598 közötti magyar történelemre vonatkozó részleteit gyűjtötte egybe, a legapróbb említésekre is kiterjedően. Érdekesség, hogy a görög forrásokban jellemzően *Ungrovlachia* névvel jelölt Havasalföld korabeli történetére vonatkozó említéseket is tartalmazza a kötet, amelyet a középkori magyar állam bukásáig Magyarország és Havasalföld között fennállt – Bizáncban is jól ismert – szoros kapcsolattal indokol.

Módszertani tekintetben a kötet az *Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, illetve Moravcsik Gyula egy másik jelentős műve, a *Byzantinoturcica* (I–II, Budapest, 1942–1943, 2., átdolgozott kiadás Berlin 1958) által alkalmazott megoldásokra támaszkodik. A munka ennek megfelelően görög–magyar kétnyelvű, baloldalt az eredeti görög szöveg átírása, jobboldalt pedig ennek magyar fordítása olvasható. Amennyiben ez szükséges lehet valamely forrásrészlet értelmezéséhez, a magyar fordítás fölött dőlt betűvel szedve olvasható a leírt események előzményeinek rövid összefoglalása.

A görög szövegek közlése során Baán István a nemzetközi tudományos gyakorlatot veszi alapul, a *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* forráskiadvány-sorozatot tekintve mintának. A görög szövegek átírása szöveghű, az esetleges alternatív olvasatokat az *apparatus criticus* közli. Amennyiben a forrást már publikálták a *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* keretei között, úgy a kritikai apparátus követi az ebben a mértékadó sorozatban használt rövidítéseket. A görög nevek és fogalmak átírásakor a kötet a klasszikus görög nyelv tudományos átírását alkalmazza, ám az uralkodók nevei és a meghonosodott földrajzi nevek kivétel nélkül a magyar történettudományban megszokott alakban szerepelnek.

Annak okán, hogy a késő középkorban használt bizánci görög kiejtés többnyire egyezést mutat a mai újgörög kiejtéssel, ezért az egyes nevek klasszikus alakja mögött zárójelben ez a formájuk is feltüntetésre kerül. A török nevek, illetve fogalmak esetében a mű jellemzően az akadémiai átírást alkalmazza, ugyanakkor néhány esetben a már meggyökeredzett hazai gyakorlat érvényesül. Az egyes forrásszövegek legelején az olvasó bevezetővel találkozik, amely röviden bemutatja az adott kútfővel és annak szerzőjével kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat. Ezt követően szerepelnek az egyes kiadások, a fennmaradt kéziratok, valamint a további tájékozódást segítő irodalomjegyzék.

A kötetben szereplő források jelentős műfaji sokféleséget mutatnak. Találkozhatunk köztük oklevelekkel, amelyek körében az egyházi oklevelek dominálnak, s rendszerint nem annyira a katolikus Magyar Királyság, mint inkább az orthodox Havasalföld (Ungrovlachia) jelenik meg ben-

nük. Az antikvitásból örökölt mintákat továbbvivő, magas műveltségű olvasóközönséget megcélzó történetírói munkák érdeme, hogy keresik az események közötti összefüggéseket, megpróbálnak magyarázattal szolgálni az események alakulására. Megemlítendő mindazonáltal, hogy a bennük szereplő szónoklatok és párbeszédek történelmi hitele rendszerint kétséges, alapvetően egyes személyek bemutatását, illetve a művek olvasmányosabbá tételét szolgálják. Emellett aránytalanná teheti a leírásukat az a tendenciájuk, hogy a személyesen is átélt eseményeket rendre részletesebben tárgyalják, mint a csak közvetetten ismerteket.

A személyesség még erőteljesebb az emlékiratok esetében, amelyeknek erényük – az esetleges első kézből származó hiteles információk mellett – a precíz kronológiai adatokra való törekvésük. Ez a krónikákkal rokonítja őket, amelyek évkönyvszerűen közlik adataikat, a korabeli görög köznyelvet használják és gyakran erősen pártos szemléletmód jellemzi őket. Külön műfajt képeznek az ún. „kiskrónikák", melyek csupán egy eseményt és annak időpontját közlik, összefüggések feltárására, bővebb kommentárra egyáltalán nem törekszenek. Fő érdemük bizonyos események pontosabb keltezésének lehetővé tétele. A kiskrónikák által szolgáltatott adalékok mindegyike a források utolsó, negyvenhatodik fejezetében kapott helyet.

Szolgálnak történelmi jellegű adatokkal jegyzetek is, amelyek többnyire kódexek margináliáiban maradtak az utókorra. A szentéletrajzok, mint történetírás és vallási irodalom sajátos ötvözetei is képviseltetik magukat a kötetben, s – erős *topos*-követésük dacára – forrásértékük jelentősnek mondható. Hivatalos és magánlevelek is bekerültek a válogatásba, amelyek nagyobb személyességre kínáltak lehetőséget, de nem szabad elfeledkezni erős műfaji kötöttségeikről, valamint arról, hogy Bizáncban – az antikvitáshoz hasonlóan – a leveleket nem ritkán nyilvános felolvasására szánták.

Hasonlóképpen jelen vannak a kútfők körében a beszédek, amelyek közül jellemzően az *enkómion*ok, vagyis dicsőítő beszédek tartalmaznak magyar vonatkozású adatokat. Bizonyos teológiai művekben a középkori Magyar Királyság törökellenes harcokban játszott szerepére találhatók alkalmi utalások. Végezetül egyes korabeli bizánci költeményekben is felbukkannak magyarokra vonatkozó részletek, bár valóság és képzelet elkülönítése nem mindig egyszerű esetükben, az esztétikusnak ítélt költői képek felvonultatása pedig egyértelműen elsőbbséget élvezett az események részleteinek pontos megörökítésével szemben.

A mű kellőképpen reflektál is a forrásokban megjelenő magyarság- illetve Magyarország-képre. Röviden és informatívan mutatja be a bizánci kultúra történetírással, illetve külföldiekkel kapcsolatos legfontosabb attitűdjeit, a tárgyalt korszak meghatározó politikai fejleményeit, illetve a korabeli magyar és bizánci társadalmat összekötő és elválasztó vonásokat. Összességében elmondható, hogy Baán István olyan segédkönyvet hozott létre, amely méltó folytatása Moravcsik Gyula művének, s hosszú ideig fogja segíteni a magyar történészek munkáját.

Szegvári Zoltán

NEKROLÓG

Lipták Dorottya (1951–2018). Értelmiségi családba született Budapesten: mérnök édesapja 1956-ban Kossuth díjat kapott. Budapesti gimnáziumi tanulmányait követően 1969 és 1971 között egy külkereskedelmi vállalatnál dolgozott, majd 1971-ben megkezdte tanulmányait a szegedi József Attila Tudományegyetem (JATE) Bölcsészettudományi Karán, történelem–német szakon. 1976-ban szerzett diplomát, és 1979-ben megvédte egyetemi doktori értekezését, az úgynevezett kisdoktorit. Lipták Dorottya ekkor a Horthy-kor politikatörténetét kutatta, szakdolgozata és a kisdoktorija egyaránt a Gömbös-kormány külpolitikájáról szólt. A Tudományos Diákköri első helyezett diáknak Mérei Gyula, az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék akkori vezetője nyomban állást kínált: Lipták Dorottya 1976-tól ösztöndíjas gyakornokként, 1979-től pedig tudományos segédmunkatársként dolgozott a szegedi egyetemen, ahol historiográfiát és történetfilozófiát oktatott. Hamarosan megtalálta a helyét az egyetemen, 1981-ben az újjáalakult JATE Történész Körének egyik vezetője lett. 1984-ben tudományos munkatárssá lépett elő, addigi politikatörténeti érdeklődését pedig kultúrtörténetire cserélte. Néhány évvel később állást váltott, amikor a szegedi egyetemen is oktató Gyimesi Sándor hívására 1987-ben Budapestre került, hogy csatlakozzon a néhány évvel korábban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen megalakult Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ kutatógárdájához. Ekkortól bontakozott ki kultúrtörténeti, azon belül sajtótörténeti kutatómunkája, amely ezután végig kísérte történészi életútját. A rendszerváltás éveiben a kutatóközpont átalakult, és ami ekkor megmaradt belőle, az az MTA égisze alá került: ebben az intézetben Lipták Dorottya az egyik vezető munkatársnak számított. Amikor 1999-ben az MTA vezetése megszüntette a kutatócsoportot, Lipták Dorottya életében bizonytalanságokkal teli évek következtek, ami úgy zárult, hogy 2002-ben egy három évre szóló Békésy György-ösztöndíjat kapott. Az ösztöndíj elnyerésének előfeltétele volt az egyetemi oktató munka, így 2002 és 2005 között Lipták Dorottya az ELTE Társadalomtudományi Kar, Történeti Szociológia Tanszékén kultúrtörténetet tanított. Megnyugtató megoldást az hozott végül számára, hogy 2005-ben a Széchényi Könyvtár 19–20. századi Könyvtörténeti Osztályára került munkatársnak. Amikor 2007-től az MTA Támogatott Kutatóhelyeként újonnan felállt a Res Libraria Hungariae kutatócsoport, Lipták Dorottya a 19. századi Sajtó- és Könyvtörténeti Műhelyt vezető tudományos főmunkatárssá lépett elő. Itt és ebben a beosztásban dolgozott haláláig.

Lipták Dorottya sajtótörténészként írta be nevét a magyar historiográfiába. Ő azonban nem szokványos módon művelte a nyomtatott média 19. századi történetének a vizsgálatát: társadalomtörténeti látószögből közelített a témához, és bőven élt a közép-európai kitekintés, az ily értelmű összehasonlítás lehetőségével is. A vállalkozás és a kultúra, továbbá a sajtóélet alakulása a közép- és kelet-európai nagyvárosokban vált érdeklődése fő témájává. A sajtónak mint sajátosan a nagyvárosi tömegkultúra jelenségének, egyszersmind piaci vállalkozásnak a kialakulása és virágzása foglalkoztatta Lipták Dorottyát az Osztrák–Magyar Monarchia három legfontosabb nagyvárosának, Budapestnek, Prágának és Bécsnek az összehasonlító perspektívájában. A maga hangsúlyosan kultúrtörténeti beállítottságától indíttatva a családi és a társasági laptípusok vizsgálatát helyezte

DOI 10.17167/mksz.2018.1.87-89

előtérbe összehasonlító vizsgálódásai során; a figyelme eközben kiterjedt az újságolvasó közönségre is. A kultúra- és társadalomtörténeti alapozású, egyúttal komparatív sajtótörténet-írás Lipták Dorottya jelentős hozzájárulása a tudományos diskurzushoz. Ez irányú munkásságát összegezte PhD-értekezésében, melyet *Ismeretterjesztő-szórakoztató családi hetilapok szerepe a Habsburg-birodalom művelődésében (Újságok és újságolvasók a XIX. század második felében)* címmel nyújtott be, és amit 1999-ben meg is védett a debreceni egyetemen. Értekezése képezte a L'Harmattan Kiadó gondozásában 2002-ben megjelent könyve alapját is (*Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*). A munka jól tükrözte Lipták Dorottya fokozott elméleti érzékenységét, midőn a témát kommunikáció és nyilvánosságtörténeti analitikus keretbe helyezve tárgyalta. A nyomtatott sajtó összehasonlító vizsgálata során egyébként a *Die Gartenlaube*, a *Vasárnapi Újság*, *A Hét*, az *Új Idők*, a *Svi tozor* és a *Zlatá Praha* esettanulmány jellegű együttes bemutatására vállalkozott. Ez a monográfia nemcsak a hazai, de az egész közép-kelet-európai térségben mindmáig páratlan sajtótörténeti feldolgozásnak számít. A sajtó társadalom- és kultúrtörténeti összefüggései kapcsán az újságolvasóknak is kellő figyelmet szentelt a szerző, melyet egyrészt az újságolvasás nyilvános tereinek taglalásával (kávéházak, kaszinók és egyéb közkönyvtárak), másrészt a családi lapok és olvasóik egymásközti párbeszédének, az e célra kitalált újságrovatok beható elemzésével oldott meg.

A *Vasárnapi Újság* című lapot megjelentető kiadó tulajdonosa, Heckenast Gusztáv adta Lipták Dorottya kezébe az újabb témát. Ezzel kapcsolatos kutatási projektjét az OSZK-ban *Vállalkozás, kultúra, polgárosodás: Heckenast Gusztáv emlékkiállítás* címen rendezett kiállítás kurátoraként kezdeményezte, majd úgy folytatta, hogy ennek bilingvis katalógusán túl (OSZK, 2011) saját szerkesztésében jelent meg *A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó (1811–1878)* című tanulmánykötet (Kossuth, 2012). A könyv két legfontosabb írásában Lipták Dorottya feltárta a Heckenast-féle vállalkozás gazdaságtörténetét, és – a neves könyvkiadó személyiségének példáján keresztül – gondos, széles forrásbázison nyugvó leírását és elemzését adta a magyar *Bildungsbürgertum* társadalom- és mentalitástörténetének. Lipták Dorottya esettanulmánya gyöngyszem a maga nemében. A műgyűjtő és mecénás Heckenast esete keltette fel érdeklődését a kulturális mecenatúra kérdése iránt, melynek több tanulmányt is szentelt. Ezt a kutatást egy OTKA által támogatott projekt keretében folytatta. Ezekben a vizsgálódásaiban a modern nagyvárosi (budapesti) polgárság kulturális habitusa, a hazai polgáriasság (*Bürgerlichkeit*) jelensége iránti szenvedélyes érdeklődése vezette Lipták Dorottyát.

Új szellemi feladatot rótt rá az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport programjának megalkotása. *A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról* címmel a *Magyar Tudomány* hasábjain 2011-ben közre adott írásában Lipták Dorottya felvázolta a kutatást vezérlő elképzeléseit. Addigi sajtótörténet-írói krédójának megfelelően a kutatás csomópontjaként a kultúra (könyv, sajtó) előállításának, terjesztésének és fogyasztásának a gondos adatfeltáráson nyugvó átfogó kutatási programját fogalmazta meg. Kutatást koordináló ténykedésében is ezt a programot igyekezett megvalósítani közvetlen munkatársaival, midőn a kutatócsoport forrásadatbázis építésébe fogott. A kutatások eredményeit közre adó, 2006-ban induló könyvsorozatnak Lipták Dorottya is az egyik szerkesztője volt Madas Edit és Monok István, majd Boka László társaságában.

Lipták Dorottya a nemzetközi történeti szakirodalom ismeretében, annak keretébe ágyazva vetette fel a magyar kultúrtörténet általa vizsgált egyes kérdéseit. Ez okból sem állt tőle nagyon távol, hogy kutatásai eredményeit világnyelveken is hozzáférhetővé tegye. Tanulmányai rendszeresen megjelentek a Frédéric Barbier és Monok István által szerkesztett, a lipcsei Universitätsverlag által gondozott könyvsorozat köteteiben, emellett olykor francia nyelven is publikált a témában. Külföldi ösztöndíjas útjai többnyire a lipcsei egyetemre vezették őt.

Lipták Dorottya nemcsak kutatta a polgárság kulturális életét, a tudományokkal és a művészetekkel szorosan összefüggő valamikori életgyakorlatát, de maga is ezen elvek és ideálok szerint

próbált élni. Amikor 2013-ban az OSZK-ban kurátorként megrendezte Mészáros Géza festőművész retrospektív kiállítását, élénk tanújelét adta a művészet és az esztétikus életvezetés iránti kiolthatatlan vágyának. Az őt közelről és személyesen ismerők számára ismert volt Dóri mindig választékos megjelenése, OSZK-beli dolgozószobájának és otthoni lakhelyének művészi igényességgel berendezett enteriőrje. Lipták Dorottya a 19. századi kulturált polgári életforma eszményének vonzáskörében élt, amit történészként részben épp ő világított meg, és melyet – követendő példaként – magára nézve is kötelezőnek ismert el. Szakmai kapcsolatunkat, ami PhD-értekezésének egy általam szerkesztett könyvsorozatban való közzétételével tovább erősödött, az elméletileg megalapozott hazai polgárságkutatás őszinte törekvése is fűtötte. Lipták Dorottya az MTA Sajtótörténeti Munkabizottságának tagjaként a nagy türelemmel és alázattal viselt betegsége mellett élete utolsó pillanatáig aktív részese maradt a műhelyszerű tudományos közéletnek. Halálával olyan tudós távozott közülünk, akinek sajátos tudományos látásmódja pótolhatatlan veszteség.

Nyugodjék békében!

GYÁNI GÁBOR

SZEMLE

Thomas Keiderling, Aufstieg und Niedergang der Buchstadt Leipzig, Beucha-Markkleeberg, Sax Verlag, 2012, 208 p.

Thomas Keiderling, a lipcsei egyetem könyvtártudományi tanszékének oktatója, jelen munkájában azt a meglehetősen összetett problémakört vizsgálja történetileg, mi tette Lipcsét „könyvváros"-sá, mi teszi különlegessé Lipcsét a többi könyvkiadással, -nyomtatással és -terjesztéssel, könyvvásárokkal foglalkozó város között.

Bevezetésében a „könyvváros" [a „Buchstadt" szó szerinti fordításban] meghatározás kritériumait (a kiadói könyvesboltok száma, a kiadók termelékenységének számszerű nagysága, a lipcsei nyomdaipar szerepe és súlya, valamint a lipcsei könyvvásárok) veszi sorra, és mivel ezekben nem találja meg Lipcse egyediségét, különlegességét, arra a következtetésre jut, hogy Lipcse központi elhelyezkedéséből eredő logisztikai szerepe az a döntő faktor, amely erre a kitüntető névre predesztinálta a várost.

A könyv nagyobb fejezetegységei kronológiai sorrendben kísérik végig a lipcsei könyvszakma fejlődéstörténetének etappjait, az első fontosabb periódustól, a kb. 1618-tól kb. 1800-ig tartó kialakuláson át, az 1800-tól 1871-ig tartó következő jelentős szakaszig, amikorra Lipcsének, mint a könyves szakma egyik európai központjának virágkora tehető. Az I. világháború kitörésétől, 1914-től 1943/45-ig vette kezdetét a weimari köztársaság különböző gazdasági kríziseivel együtt a könyves ipar hanyatlása, a következő korszak Lipcse 1943. december 4-ei szétbombázásával kezdődött, a szocialista éra, melynek végét 1995-ben jelöli meg a szerző, aztán betetőzte ezt a folyamatot. A német egyesítés, 1990 után bekövetkező piacgazdaság decentralizálta a könyves szakmát, Lipcse vezető szerepe végérvényesen megszűnt.

A nyomdászat és a könyvkereskedelem térhódítása a dél-német városokhoz képest némi késéssel kezdődött meg Lipcsében. A könyves iparágak fejlődésének Lipcsében is nagy lökést adtak az 1470-es évektől kezdve évente háromszor megrendezett könyvvásárok. Erről tanúskodnak többek között a könyvtermést bemutató katalógusok. Az anyanyelven, tehát németül való könyvnyomtatás számszerű megugrásában, rohamos növekedésében döntő szerepe volt a reformáció terjedésének. A 16. századra tehető Lipcsében a nyomdászok és a kiadók tevékenységének különválása. A 17. század a háborúk, járványok, a lakosság megfogyatkozásának, területek elnéptelenedésének, a hanyatlásnak, ugyanakkor a könyves iparág területén a modernizációnak is az időszaka volt. A 30 éves háború Lipcsét is súlyosan érintette mind gazdaságilag, mind szociálisan. A rivalizálás a könyvszakmában Frankfurt am Main és Lipcse között a háború után még mindig fennállt, a vezető szerep előbbié volt. Azonban Lipcse hamarosan behozta hátrányát az egyre inkább elterjedő cserekereskedelem és a könyvvásárok révén. Kiemelendő Lipcse úttörő szerepe abból a szempontból, hogy 1650-ben itt jelent meg a világ első napilapja, az *Einkommende Zeitungen*. A reformáció és mind inkább a német nyelven nyomtatott könyv elterjedése révén Frankfurt és Lipcse vetélkedéséből végül utóbbi került ki győztesen, a 18. század végére Lipcse könyvvásárai voltak a leglátogatottabbak és legprofesszionálisabbak, megrendezésük időpontjait is a legop-

DOI 10.17167/mksz.2018.1.90-93

timálisabbra szabályozták. A 18. század átmeneti időszak volt a feudális-rendi koraújkor és a polgári megújulás korszaka között. Ekkor nem csak a politikai és szociális feltételek változtak meg, hanem a nyomtatási technikák megújulása mellett az olvasók magatartása is. 1800 körül a nyomtatott könyvek 96 százaléka már német nyelvű volt. Ezt a korszakot tartják az első olvasási forradalom korának is, az olvasni tudó és rendszeresen olvasó rétegek már nemcsak egyházi jellegű nyomtatványokat, hanem Till Eulenspiegel, Hans Sachs és más fikcionális történeteket, enciklopédiákat, világkrónikákat, naptárakat, orvosi könyveket, röplapokat és újságokat is olvastak. A francia forradalom után jelenik meg a szerzői jogvédelem fogalma szoros kapcsolatban a nyomdaprivilégiummal.

Az 1800 és 1871 közötti évek az az időszak, amelyben ténylegesen Lipcse a „könyvváros"-sá vált. Ennek alapját számos nyomdatechnikai újítás (a gyorssajtó feltalálása, a gőzgépek használatának bevezetése) vetette meg. Így vált lehetővé a nyomtatványok nagy számban és olcsón való előállítása. Ezek után következik a kötetben a lipcsei könyves vállalkozói elit néhány alakjának, majd a szakma alakuló érdekképviseleteinek (elsősorban az 1825-ben alapított Német Könyvkereskedők Tőzsdeegyletének) bemutatása. A helytörténészek számára is érdekességgel bír a könyves szakmák városbeli elhelyezkedésének felvázolása, a Latin negyedtől, az egyetem környékétől a 19. század végére a felgyorsuló iparosodás következtében a könyvek előállításához szükséges számos társszakma, a nyomdák, kiadók, üzletek, könyvkötők, betűöntök és a papírgyártók stb. számszerű és folytonos növekedése az ún. Grafikai negyedbe koncentrálta az egész iparágat és az ehhez kapcsolódó üzleti, vállalkozói szférát.

A 19. századi részhez egy aprócska kiegészítés kívánkozik magyar szempontból. Lipcse az 1850-es években több magyar írónak nyújtott menekülési helyet és alkalmat a publikálásra. Itt a kiadói helyzet liberálisabb volt, és több lehetőség is adódott könyvkiadásra, mint a Bach-rendszer szigorúan ellenőrzött Magyarországában. Lipcsében élt is, és itt jelent meg más magyar szerzők (Somssich Pál, gróf Mailáth Kálmán) mellett például Horn Ede több kötete.

Az olvasó betekintést nyerhet a lipcsei bizományos könyvkereskedelem működésének legapróbb részleteibe, melynek színtere az ún. „Lipcsei tér" volt, ahol a bizományosok ügyfeleik, megrendelőik közti közvetítő munkájukat végezték. 1842-ben megalapították a „Megrendelő intézet"-et a rendelések folyamatos és gyors intézése céljából, tehát ekkor az egész országban minden könyv megrendelése és szállítása ezen a lipcsei közvetítőn keresztül történt. Ugyanis ekkor már a nagy volumenű könyvrendelések nem szorítkoztak kizárólag a könyvvásárok idejére, hanem folyamatosan kellett velük számolni és az azzal járó papírmunkát, számlák kiállítását és könyvelését, valamint a könyvek szállítását szervezetten, hibátlanul és gyorsan végezni. E feladatok megkönnyítésére nagy raktárak és speciális pályaudvarok épültek Lipcsében. A könyvrendelés útját a részletekbe menő leírások mellett ábrák, táblázatok szemléltetik.

A 19. században rövidebb-hosszabb ideig más városok (Berlin, Stuttgart, Bécs) is említhetők bizományos könyvkereskedelmi központokként, de Lipcse mindvégig megőrizte vezető szerepét, sőt az egész világra kiterjesztette működését. Ennek a fejlődésnek csúcspontja, megkoronázása a Német Könyvkereskedők Háza 1888-ban elkészült német neoreneszánsz stílusú épületének átadása volt. A megnyitó ünnepség ismertetése után Keiderling részletesen bemutatja és elemzi a díszterem „Lipcse a német könyvkereskedelem központja" címet viselő üvegablakát, melyen a nőalakok a többi német város Lipcséhez való alárendelt viszonyát jelenítik meg.

Az 1871 és 1909 közti évek a folyamatosan növekvő könyves szakma szükségszerű centralizációját és koncentrációját hozták. Mindezeket a folyamatokat a leíró szövegben és ezen kívül különféle grafikonokon is bemutatja a szerző. A kötet szélesebb kitekintésű korrajzához hozzátartozik annak a ténynek a leszögezése is, hogy az olyan leggazdagabb könyvkiadó famíliák, mint a Brockhaus vagy a Meyer – gyakran házasodások révén – szoros kapcsolatban álltak

a bankár-, illetve politikusi elittel. Az 1914-ben Lipcsében megrendezett nemzetközi könyvszakmai és grafikai kiállításnak (Bugra) az I. világháború kitörése vetett véget.

Ha Lipcse sajtótörténeti szerepének felvázolására is lett volna mód, feltétlenül ki kellett volna térni olyan több évtizedig létező, sőt nem ritkán évszázadon is átnyúló, korszakos jelentőségű, Lipcsében nyomtatott periodikumra, mint amilyen többek között a *Blätter für literarische Unterhaltung* (1826–1898), a kezdetben Lipcsében megjelenő *Grenzboten* (1841–1922), vagy az *Illustrierte Zeitung* (1843–1944) volt. Legtöbbször azonban csak az 1835 óta hetente kiadott, szigorúan szakmai *Börsenblatt* került említésre. A könyves Lipcse virágkorát az I. világháborúig bemutató első nagyobb fejezet végén Thomas Keiderling a „könyvváros" szó előfordulását vizsgálja történetileg, a többes számból „könyvek városa" először az 1930-as években találja ilyen formán említve az általa a kötet címéül választott szót. A fejlődés szerves része az 1912-ben alapított Deutsche Bücherei, mely nemzeti könyvtári feladatokat látott el. Említést érdemel mindemellett a könyvtudomány egyetemi tantárggyá válása is az 1930-as évek közepétől, mely a sajtótörténet oktatásával kezdődött.

Az I. világháború okozta számos probléma (gazdasági válság, szociális problémák, az 1920-as puccs) mélyen érintette a lipcsei könyves szakmát is, erről részletekbe menően olvashatunk a második rész elején. Már az infláció, majd a hiperinfláció is megrengette a könyv-várost, bár a 20-as évek közepétől történtek kísérletek a helyzet konszolidálására, de az 1929. október 25-ei fekete csütörtök, majd az ezt követő világgazdasági válság aztán megnyitotta az utat Hitler hatalomra jutásához. 1933 elejétől megkezdődött a Harmadik Birodalomban az egész művészeti, tudományos és kulturális élet átalakítása, aminek praktikus következményei a lipcsei könyves szakmát is érintették, és annak nemzetközi elszigetelődéséhez vezettek. A zsidó tulajdonú vállalatok árjásítása sok cég megszűnését eredményezte, a cenzúrát is hamarosan bevezették, majd 1933 májusától Berlinben és más egyetemi városokban elkezdődtek a könyvégetések.

Lipcse, a könyvváros bukásának második szakasza 1943/45-től 1995-ig tartott. Szívszorító, ahogy Keiderling dokumentarista precizitással bemutatja Lipcse 1943. december 3-áról 4-ére virradó éjjelén bekövetkezett bombázásának minden részletét. Ehhez hasonlót csak W. G. Sebald *Légi háború és irodalom* című esszékötetében olvashatunk több német város lerombolásáról. Keiderling pontos adatokat közöl a bombázásokról és azok következményeiről, a megsemmisült ingatlanok és értékek számáról, beleértve természetesen a könyv- és papírraktárakat, valamint Lipcse embervesztességeit. A könyves „branche", de főleg a közvetítő könyvkereskedelem rendszerének olajozott működése először a városba bevonuló amerikaiak fennhatósága, majd a szovjet zónához való tartozás ideje alatt már nem volt helyreállítható. Először a Tőzsdeegyesület leányvállalatának létrehozataláról folytak tárgyalások az amerikai hatóságok és a könyves szakma kiválasztott képviselői között, de 1945. június 29-én az egész megszállási övezet átkerült a szovjetek kezébe. Ezután tisztogatási akciók kezdődtek, két millió kötet került elkobozásra, az újonnan létrehozott kiadó szovjet vezetéssel csak klasszikus orosz és szovjet, valamint politikai irodalmat tervezett megjelentetni. Nyugaton eközben Frankfurtban, Münchenben és dél-német városokban fejlődött tovább a könyvesipar. Lipcsében először 1946-ban rendeztek újra könyvvásárt, 1947-től 1974-ig ez aztán évente kétszer, ősszel és tavasszal zajlott. A szovjet megszállási övezetben szovjet katonai vezetés volt érvényben, és irányította a magán cégek kisajtátítását, állami tulajdonba vételét. Bár a háborús bűnösnek, illetve náciszimpatizánsnak tartott kiadó- és cégtulajdonosok száma kicsi volt, sokan (például F. A. Brockhaus, Otto Harrassowitz, Gustav Kiepenheuer, Ph. Reclam jun.) a romló feltételek (papírhiány, központosítás) miatt Nyugatra távoztak, és ott folytatták tevékenységüket. A központosítás, a vállalatok összevonása egy mamutcéggé, folytatódott, a mindenre kiterjedő előcenzúra olyan szigorú volt, mint amilyen még a náci rendszerben sem.

Az enyhülés (1953–1956) éveiben a desztalinizáció a keleti blokkot is elérte, de a tervgazdálkodás szabályozása és a cenzúra továbbra is mindent meghatározott.

A szocialista átszervezés és koncentráció következtében lassan elhalt a több, mint 110 éve kialakított és folytatott üzleti gyakorlat a könyves szakmában, Lipcse fokozatosan háttérbe szorult, a keleti blokkon belül a varsói könyvvásár is megelőzte, a könyvkiadás terén Nyugaton pedig számos neves kiadó (Rowohlt [Hamburg], Springer [Berlin, Heidelberg], Langenscheidt [Berlin]) működött. A lipcsei bizományos könyvkereskedelem a 60-as és 80-as években hullámvölgyeket és hullámhegyeket élt meg, váltakozva. A Lipcse „könyvváros" elnevezést továbbra is használták propaganda célokra, ám már valós tartalom nélkül, sőt még ilyen feliratú neonreklámokat is terveztek. Németország újraegyesítése után a szocialista tervgazdaságot kellett piacgazdasággá átalakítani, a főszereplők a vagyonkezelők és a felszámolók voltak, akik vagy privatizáltak, vagy szanáltak, ők teljesítették be a könyvváros sorsát. Lipcse elvesztette vezető pozícióját, 2010-ben a kiadott könyvek számát tekintve a 14. helyen állt, több más város, így München, Berlin, Stuttgart, Frankfurt am Main és Köln mögött. Keiderling konklúziója kiábrándító, ma már semmiképpen nem állítható vissza a könyváros történetileg kialakult fogalmának használata. Egyrészt, mert ma már nem rendelkezik a város azzal a logisztikai központ-szereppel, nincs meg a városon belül az az összefüggő városrész, ami ezt lehetővé tette, másrészt a kis és közepes cégeknek nincs lehetősége a logisztikán belül egyenrangúan részt venni. Mindez tehát a történelem része, de Keiderling könyvének mégis pozitív a végkicsengése: Lipcse a könyvvásárt – ha szűkebb keretek között is – de továbbra is megrendezi.

Thomas Keiderling kötete tudományos alapossággal íródott, gazdagon illusztrált, a szerző minden állítását számadatokkal érzékelteti és hatalmas szakirodalmi ismeretről tesz tanúbizonyságot. A Lipcse könyves múltjára fókuszáló dolgozat azonban számos helyütt ad betekintést más német városok könyvtörténetébe is, így a kiválasztott város jelentőségét mindvégig történeti kontextusban láttatja. Thomas Keiderling munkája nemcsak rendkívül adatgazdag szakmai kézikönyv, hanem tankönyvként is használható.

Rózsa Mária

Révész Emese, Kép, sajtó, történelem – Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között, Budapest, Argumentum Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2015, 482 p.

A 19. századi médiaforradalom során a társadalom, a gazdaság és a kultúra jelentős változásokon ment keresztül, melyekben jelentős szerepet játszottak az információáramlás új eszközei. A század politikai-társadalmi és kulturális vitáinak színtere, a sajtó ment át a legnagyobb változáson, amit a képek megjelenése okozott. Ezeket a korban a jelen és a múlt legfontosabb közvetítőiként tartották számon. A képes sajtó révén kialakult az a modern képkorszak, melyben a szavak mellett a képeknek is meghatározó szerepük volt. A fotó, a plakát és a képes sajtó ereje együttesen törte át a magas művészet és a populáris kultúra közötti határokat, amit a 19. század legfontosabb eseményei: az urbanizáció, a polgárosodás, a polgári véleménynyilvánítás szabadsága, a tudás megszerzésének egyre nagyobb lehetősége, az analfabéták számának jelentős csökkenése, az utazás és áruszállítás modernizációja valamint a képtermelés strukturális átalakulása mind elősegítettek.

A legkorábbi szöveg közé illesztett fametszetes ábrák már az 1500-as években kiadott újságlevelekben és röplapokban is megjelentek. Ezeknek elsődleges „feladata" az analfabéták számára való hírközlés volt. Tömeges megjelenésük kezdetei a reformáció vallásháborúinak idejére tehetők, és a későbbiekben is főként a hadi eseményekhez kötődtek, mint pl. a török háborúk. A lapokban emellett helyet kaptak pl. a különféle aktuális közéleti eseményekkel kapcsolatos, valamint csatajeleneteket, gyilkosságokat és udvari ceremóniákat megörökítő ábrázolások, vagy éppen természeti katasztrófák és démoni események illusztrációi. Példányszámuk már a 16. század elején elérte a több ezret,

DOI 10.17167/mksz.2018.1.93-97

így ezek az újságlevelek a tömegkommunikáció legkorábbi képes nyomtatott médiumai.

A 18. században Nyugat-Európában – főként az angol, német és francia területeken – a sajtó legfontosabb feladata a friss közéleti hírek és a mindennapi életben hasznos tudás közvetítése volt. A képes folyóiratok azonban ekkor még csak egy szűkebb értelmiségi réteg számára voltak hozzáférhetőek, a nyomtatványok tömeges terjedésének kezdetei a francia forradalmat követő időkre tehetők. Az enciklopédiai mozgalomnak köszönhetően az olvasók száma egyre növekedett és egyre fontosabbakká váltak az ismeretterjesztő és szórakoztató sajtótermékek. Ennek eredményeként született meg Angliában a magazin műfaja, amelynek első képviselője a képmellékleteket is tartalmazó, 1731-ben megjelent *Gentlemen's Magazine* volt. A század második felétől kezdve egyre több nő is kezébe vette ezeket a magazinokat. Az ő igényeik kielégítésére szolgáltak a lapokban található fikciós irodalmi művek és divattanácsok.

A század végén Magyarországon is megfigyelhetők a sajtó iránti igény első jelei. Ez a folyamat egybeesett a nemesi rendi társadalmat felváltó polgári társadalom kialakulásával. A magyar nyelvű hírlapirodalom megjelenése szükségszerűen magával hozta a képes mellékletek megjelentetésének igényét is. Ennek hátterében a nemzeti irodalom bécsi és pozsonyi nemesi értelmiség által szorgalmazott megteremtésének kísérlete állt. A korai magyar hírlapirodalom mintaképei a legnépszerűbb európai kulturális és ismeretterjesztő folyóiratok voltak. A hazai folyóirat-illusztráció kezdetei 1781-re, a pozsonyi *Ungrisches Magazin* első megjelenésének idejére datálhatók.

Az 1820-as évektől kezdődően a kiépülő kulturális intézményrendszer lehetőséget biztosított a művelődéshez való széleskörű hozzáférésre, így az ezek iránt fogékony közönség száma egyre gyarapodott. A sajtó egyike volt azon legfontosabb kulcsszereplőknek, amelyek az új, polgári értékrendet voltak hivatottak közvetíteni. A hazai almanachok, mint pl. az *Aurora* vagy a *Hébe*, egyre több színvonalas, hazai témájú metszetet közöltek.

Ebben az időben a magyar képes sajtó is gyökeresen megváltozott: a mennyiségi és minőségi változások mellett megjelent a divatlap, az élclap, a filléres magazin és az enciklopédikus képeslap műfaja. Az új laptípusok első hazai képviselőjeként a német nyelven megjelent *Der Spiegel*t ismerjük. Ennek elsősorban német nyelvű konkurensei voltak, hiszen a folyóiratok olvasóinak jelentős többsége ebben az időben német nyelven beszélt. A lapok nem támaszkodhattak mecénásokra, így a szerkesztők csak közönségük hűségében bízhattak, amit elsősorban színezett mellékleteikkel kívántak elérni.

A műben tárgyalt 1850–1870 közötti időszak a képes sajtó első virágkorának tekinthető, amely a politikai, társadalmi és gazdasági változások következtében élesen elkülönül a reformkori sajtó kezdeteitől és a századvégi sajtóorgánumoktól. Az illusztrált sajtó által elindított modernizációs folyamat eredményeként az országban zajló események a nagyközönség egyre szélesebb köre számára váltak érthetővé. A nemzeti autonómia helyreállítására tett kísérletek és a társadalom fokozott érdeklődése a történelemformáló események – pl. az 1848/49-es forradalom és szabadságharc vagy a kiegyezés – iránt, jelentős mértékben befolyásolták a hazai sajtó képkínálatát.

A 19. század társadalomformáló eseményeivel párhuzamosan megjelenő új laptípusok óriási mennyiségben közöltek különféle divatképeket. Ezek a termékek – melyek sarokkövei a különböző enciklopédikus, aktuális képes hetilapok és a családi magazinok – népszerűségüket alacsony áruknak köszönhették. Közkedveltségüket jelezte továbbá, hogy a szélesebb olvasóközönségnek szánt néplapok gyakorta közölték a képes sajtóban található illusztrációkat saját lapszámaikban. Ez az eseménysor a hazai nyomdaipar fellendülését is elősegítette: a technikailag képzett metszők és rajzolók megjelenése hozzájárult a képes sajtó tömegessé váló előállításához és terjesztéséhez. Az új orgánum térhódítása az üzleti és a közösségi érdekek szempontjából egyaránt korszakalkotó változást jelentett a magyar sajtó történetében.

Az 1830–1840-es években – bár egyre több sajtótermék közöl nívós képmellékleteket – a „képes" jelző inkább csak a szöveg közé tör-

delt képeket közlő folyóiratok címében jelent meg. Az ilyen jellegű laptípust a mai sajtótörténet-írás illustrierte, illustrated, illetve illustrée összefoglaló neveken említi. Ebben a korban tehát a „képesújság" elnevezés főként ezekre a lapokra vonatkozott.

A politikai hírlapok iránti kereslet növekedésével párhuzamosan az illusztrált lapok száma csökkent, az irodalmi divatlapok példányszáma ebben az időben csupán néhány ezerre tehető. Ezek a lapok – mint a *Der Ungar*, a *Honderű*, az *Életképek* vagy a *Regélő Pesti Divatlap* – a divatképek mellett már számos életképet, városképet és portrét közöltek. Emellett évente kb. száz illusztrációt küldtek szét olvasóiknak, melynek jelentős része a lapok kiadói által megrendelt ábrázolás volt.

Az 1850-es években bekövetkezett technikai változások eredményeként a kiadók képkínálata mind gazdagabbá vált. A kiadók által rendszerezett képek három főbb csoportba sorolhatók: 1. képmellékletek, 2. szöveg közé tördelt képek, 3. jutalomképek. A folyóiratokhoz csatolt kőrajzolatú vagy olajnyomatú műlapokat – amelyek ebben a korszakban terjedtek el – eleinte csak évente egy-két alkalommal juttatták el leghűségesebb előfizetőiknek.

A folyóiratok és hetilapok képekkel való gazdagítása azonban nemcsak művészeti szempontból volt fontos a lapvállalkozások számára. Az illusztrációk ebben a korban részét képezték a sajtó piaci stratégiájának is. Ezért a tárgyalt téma elméleti megközelítéseinek és sajtótörténeti hátterének bemutatását követően a szerző a harmadik nagy tematikai egység első részét a piaci és művészeti közeg alapos vizsgálatának szenteli. Véleménye szerint „a sajtókép… korszakunkban gazdaságilag meghatározott ipari produktummá, kommersz árucikké válik."

A kiadókat az ábrázolások témájának, alkotójának és megjelenítési technikájának kiválasztásakor egyre jobban befolyásolta a lap nyereségessége, éppen aktuális példányszáma, bizonyos esetekben pedig a lap előfizetőinek kulturális összetétele is. Az ilyen jellegű üzleti megfontolásoknak köszönhetően lassanként terjedni kezdtek a folyóiratokban megjelentetett sorozatok és alkalmi képek. Emellett pedig egyes kiadók számos – külföldi folyóiratokban látható – képmellékletet is közöltek.

Az egyre inkább megerősödő közösségi kultuszok és a kiadói érdekek jól megférték egymás mellett. Ennek kiváló bizonyítékai pl. a Kazinczy-ünnepségek vagy a Széchenyi halála kapcsán megjelent sajtóillusztrációk, amelyeket Révész Emese több más kompozícióval együtt részletes művészettörténeti elemzésnek vet alá könyve lapjain.

Az újságképek „társadalmi hatóköre" jelentős mértékben kiteljesedett a jutalomképek révén, amelyek kikerültek a sajtóképek addig ismert zárt közegéből. Ezeket a kiadók elsősorban „szobadísznek" vagy faliképnek szánták, ezért gyakran előfordult, hogy a folyóirat mellé díszes keretet is mellékeltek. A képek ennek köszönhetően az ország minden pontján láthatóvá váltak.

A művészeti és piaci környezet vizsgálatának befejeztével a szerző kitér a képsokszorosítás folyamatainak ismertetésére, az elkészült technikai képek felhasználására és társadalmi megítélésére. A képes sajtó 1840-ig tartó korai szakaszában a folyóiratok és hetilapok számonként egy-egy képmellékletet közöltek. A leginkább elterjedt sokszorosítási forma eleinte a rézmetszet volt, azonban az 1800-as évektől kezdődően ezt a szerepet mindinkább a kőrajz (litográfia) vette át. A mély- és síknyomásos technikák együttes alkalmazása a magasnyomású technikával ebben a korban még megoldhatatlan volt, ezért a képeket a szövegtől különállóan, a szöveg nyomtatásakor használt papír helyett pedig vastagabb papírra nyomtatták.

A szöveg közé tördelt képek alkalmazásának xilográfiaként ismeretes technikai háttere az 1850-es évekre fejlődik ki. Ennek alkalmazását bizonyos esetekben felváltotta a sajátos technikai megoldás eredményeként született kőrajz technikája. Ezek részletes bemutatása rávilágít a korszakban elterjedt képalkotó eljárások folyamatára, melynek eredményeként a korábbiaknál jóval hatásosabb, látványosabb képek és valósághű ábrázolások születtek.

Az egyre színvonalasabb jutalomképek a kiadókat egyre képzettebb rajzoló- és metszőgárdák foglalkoztatására ösztönözték. Ez

magával hozta a közönség képekkel kapcsolatos kritikusabb és műértőbb reakcióját is. A folyóirat-fejlesztések másik iránya az előállítási árak csökkentését és a példányszámok növelését célozta, ezért a sajtótermékek kiadói lassanként bevezették a fotográfia és az eddig alkalmazott eljárások ötvözeteként létrejött számos új, eredeti képalkotói metódus alkalmazását.

A sajtókép karakteréből adódóan a szövegek és képek, illetve képek és képek között is betölt egyfajta közvetítő jelleget. A sajtókép intermediális alapkaraktere tehát a szöveg és különféle módokon rögzített kép kölcsönhatását tükrözi. Ennek köszönhetően a sajtókép képi környezete lassanként teret hódított a kalendáriumok és az optikai spektákulumok között.

Mivel a képek többsége a különböző grafikai albumokból és társlapokból származott, ezért a színvonalasabb sajtóban megjelenő válogatott képanyag a képáramlásnak csupán egy állomását jelentette. A kölcsönzött képek jelentős többsége főként az angol, német és francia képeslapokból került a hazai képes újságokba. Ezek között megtalálhatóak voltak az egykorú fotográfiák, illetve a különféle díszalbumok és ponyvák ábrázolásai.

A sajtókép virágkorának idején az ábrázolások jelentős szerepet töltöttek be a „magas művészet" megismertetésében és népszerűsítésében. A sajtóban megjelenő képanyag jelentette az egyre szélesedő közönség számára az aktuális országos eseményekkel kapcsolatos elsődleges forrást. Ennek ékes bizonyítéka a harmadik fejezet által felvonultatott történeti ábrázolások bemutatása, amelyek kiválóan láttatják, hogy az általuk felszínre kerülő tudás hogyan járult hozzá a korszak legfontosabb üzeneteinek közvetítéséhez. Az üzenetek pontos értelmezését a képek alatt található kísérőszövegek segítették. A sajtó ezek kommentálására is lehetőséget biztosít egy önálló irodalmi műfaj, a képmagyarázat megteremtésével. Ennek köszönhetően később ezek a képmagyarázatok elengedhetetlen kísérői lesznek a sajtóban megjelenő illusztrációknak, segítségükkel az ábrázolások a közönség számára sokkal befogadhatóbbakká és értelmezhetőbbekké válnak.

A képes sajtó a mai történeti és kultúratudományi vizsgálódások elengedhetetlen eszköze. A lehetséges vizsgálódások egyik érdekes témája lehet a nemzethez kapcsolódó fogalmak és szimbólumok tárgyalása. Ehhez kíván segítséget nyújtani a kötet negyedik fejezete, amelyben a szerző számos példával alátámasztva megkísérelte bemutatni a sajtóban közölt képanyag nemzeti identitástudatra gyakorolt hatásait, illetve a múltra, jelenre és annak legfontosabb szereplőire vonatkozó közös fogalmak képi megjelenítéseit.

A Bach-korszak ideje alatt Magyarországon egyre több és egyre jobb minőségű képanyag készült a magyar történelem jelesebb eseményeiről. Ennek segítségével kívánták érzékeltetni a nemzeti hősök cselekedeteinek történeti jelentőségét. A mohácsi csata különféle ábrázolásaival kapcsolatos sajtóvita közlése által megfigyelhetővé válik annak folyamata, „hogyan igazították egyes lapok a múlt eseményeit saját olvasóközönségük elvárásaihoz".

A szerző kitér a folyóiratok, hetilapok népéletképeinek elemzésére is. Alapos és körültekintő vizsgálata rámutat arra, milyen verbális és vizuális sztereotípiák segítségével kívánta láttatni a sajtót működtető kiadói társadalom a vidéki élet jeleneteit a városi lakossággal. A cigányság és a betyárok életének bemutatása jó példája az említett vizuális elképzelések megszületési mechanizmusának és annak, hogy a populáris népéletképek hogyan váltak a nemzeti karakterről alkotott vélemények fontos alkotóelemeivé.

A korszak legelterjedtebb képtípusa a portré, amely a nyilvános közélet kialakulásának és megerősítésének, illetve a hétköznapi emberek megismertetésének legfontosabb kulcsa. A közszereplőkről készült képek ekkoriban még valamiféle kollektív eszménykép kialakítására voltak hivatottak. A legtöbb ilyen jellegű ábrázolást ebben a korszakban főként a képeslapok grafikai arcképcsarnokaiban láthatjuk, amelyek szorosan kapcsolódtak a sajtóban közölt portrégaléria khoz is.

Ezt követően a sajtókép és a közösségi kultusz kapcsolatának tárgyalására tevődik át a hangsúly. Az 1859-es Kazinczy-centenárium

idején a sajtóképek már kulcsszerepet játszottak az eseményekről való tudósításban. A korábban említett portrék és aktuális allegóriák „kvázi-ikonokként" szerepelnek a lapok hasábjain. A Széchenyi-ikonográfia pedig azt mutatja be, hogyan nyert teret a populáris képalkotás a „hiteles kép" hiányában.

A negyedik fejezet záró szakaszában az aktuális eseményképet veszi górcső alá Révész Emese munkája. A képeslapok rajzolói a hiteles eseményeket rendkívüli művészi érzékenységgel igyekeztek papírra vetni. Ezáltal egy olyan hibrid képi műfajt hoztak létre, amely képileg hitelesen közvetítette a világ történéseit és ezek hétköznapi emberek számára is érthető összefoglalását.

A képes sajtó témájának részleteit számos tudományterület boncolgatta az évek során; átfogó elemzésére elsőként Révész Emese vállalkozott. Művének jelentős részét képezi 2008-ban sikeresen megvédett doktori értekezése, amely behatóan foglalkozik a jelen műben tárgyalt korszak illusztrált sajtójával. Alapos, minden részletre kiterjedő kutatásait kiválóan egészíti ki a kötet gazdag képanyaga, illetve a részletes lapalji jegyzetek és mutatók. Azonban a kötet majd' minden oldalán észlelhető jelentős mennyiségű nyomdai elütés, a szöveg értelmezését megnehezítő szóhiányok vagy az éppen feleslegesen betoldott szavak, illetve a pontatlan névelőhasználat igencsak befolyásolják a mű élvezhetőségét.

Baliga Violetta Lilla

Le château de Villebon en 1642, Inventaire après le décès de Maximilien de Béthune, duc de Sully, Édité par Bernard Barbiche, Paris, 2017, Comité des travaux historiques et scientifiques (Collection de documents inédits sur l'histoire de France, série in-8°, vol. 75.), 2017, 199 p.

Lucien Febvre klasszikus tanulmánya (*Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers,* Annales d'histoire sociale, 13[1941], 41–54.) is már egy történetírói gyakorlatot összegzett a második világháború első éveiben, hiszen a hagyatéki összeírások kutatása ekkorra már komoly eredményeket hozott. Többek közt „A mindennapok története" *(Histoire de la vie quotidienne)* historiográfiai műfaj is reneszánszát élte. Az *Annales* utolsó generációjához tartozó történész azonban újra ráirányította a figyelmet a dokumentum típus fontosságára, hangsúlyozottan is kiemelve a könyv-, könyvtár-, és olvasmánytörténeti hasznosítás lehetőségeit. Könyvtárnyi a nyomtatásban megjelent európai hagyatéki összeírások mennyisége, és komoly módszertani tanulmányok is születtek az elemzés lehetőségeiről. (Ez az *Annales*-szemlélet – román közvetítéssel? – hatott Jakó Zsigmondra is, akinek 1957-ben megjelent írása indította el a hasonló, szervezett kutatásokat Magyarországon is (*Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron, Szempontok reneszánszkori művelődésünk kutatásához = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára,* Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957, 361–393.).

Bernard Barbiche, az *École nationale des chartes* történész professzora számos forráscsoport kiadását végezte el pályafutása során. *Maximilen de Béthune, duc de Sully* (1559–1641) Barbiche professzor életművének központi alakja. Sully, az államférfi, a diplomata, a hadmérnök, IV. Henrik francia király egyik fő embere, közismert volt a korabeli Európában, és több monográfia született életművéről – Henri Carré (1932, 1980) és Marie-Madeleine Martin (1959) után éppen a Barbiche házaspár is írt egyet (Bernard Barbiche, Ségolène de Dainville-Barbiche, *Sully, L'homme et ses fidèles,* Paris, Fayard, 1997). A mostani szövegkiadást egy terjedelmes tanulmánnyal is bevezette, amelyben részletesen elemzi az elhunyt miniszter anyagi állapotát, vagyonának összetételét, a család helyzetét, és röviden Sully könyvtárát is bemutatja (16–18. oldal). A könyvtár elemzését már korábban elvégezte egy konferencia előadásban (Bernard Barbiche, *La bibliothèque de Sully à Villebon = Sully, Le ministre et le mécène, Colloque au Lycée Henri IV, Paris, 23-24 novembre 2012*, Textes réunis par Gilbert Schrenck, Cécile Huchard, Marie-Dominique Legrand, Niort, Association des Amis d'Agrippa d'Aubigné, 2014, 217–227.).

DOI 10.17167/mksz.2018.1.97-98

Sully a Magyar Királyságban és Erdélyben is ismertté vált, elsősorban az európai rendezés tervével. Az *Oeconomies royales* nem maradt ismeretlen, hiszen Európát 15 ország együtteseként írja le. Hat nagy örökletes királyság (France, Espagne, Grande-Bretagne, Danemark, Suède, Lombardie [avec Savoie]), öt „választott" hatalom (pápaság, Empire Germanique, Pologne, Hongrie, Bohême), és négy köztársaság (Venise, Suisse, république d'Italie, républiques des Belges). Ezeknek kell egyesülni a török ellen. Önmagában az a tény, hogy a Magyar Királyságot önállónak tételezi, elnyerhette a kortárs magyar politikusok tetszését (ezt a westfáliai béke során nem sikerült elérni [1648]), de az, hogy török kiűzésének kérdését olyan parancsolóvá tette, amelynek mentén feltételezi a francia és az osztrák megbékélést is, végképpen híveket szerzett neki a Kárpát-medencében is.

A 17. század elején született magyar arisztokrata generáció tagjai (főként Zrínyi Miklós, Pázmány Miklós, Nádasdy Ferenc) ismerték Sully tervét, könyveit. Ugyancsak ismerték azokat a szerzőket is, akik Sully kortásai voltak, vele hasonlóan gondolkodtak, és kidolgozói voltak az államrezon elméleteknek is (Jean de Silhon, Nicolas Faret, Philippe de Béthune, Guez de Balzac, Jean Chapelain, Pierre Mathieu, Blaise de Monluc, Gabriel-Barthélémy de Garmond, Henri, duc de Rohan).

Azt várnánk, hogy Sully könyvtárában ezek a szerzők mind szerepelnek, számos művel. De nem ez a helyzet. Először is Sully könyvei közül mindössze 200 kötetet írtak össze Villebonban (143 tétel) és párizsi házában. Elképzelhető, hogy nem volt könyvgyűjtő. A villeboni kastély könyvtára mindenképpen fontos jelzés: Sully ahhoz a politikusi generációhoz tartozott, amelynek tagjai még hittek az erkölcsben, és azt is, az erkölcsnek szerepe van a politikai és a gazdasági életben is. Nem meglepő tehát, hogy több, antimachiavellista kötet is megtalálható volt abban a kastélyban, ahol életének utolsó harminc évét élte visszavonultan. A protestáns király (IV. Henrik), hugenotta minisztere nem volt kívánatos személy XIII. Lajos udvarában.

Sully könyvtára olyan, mint egy vele kortárs magyarországi kálvinista főúré lehetett. Archaikusnak is mondható, tekintve, hogy az ismert címek közt 70(!) ókori szerző műve. Tudjuk persze, hogy ha valaki ismerte az antikvitást, mindent tudott hatalomról, uralkodásról, társadalomról, az emberről és az erkölcsről. Így van ez ma is: teljesen mindegy melyik korszakát ismerjük részletesen a történelemnek, nincsen új a Nap alatt.

Sully könyvtára protestáns arculatú. Jean Calvin csaknem minden műve megvolt neki. Az egyházatyák közül is azok, akik a protestáns teológusoknak is fontosak voltak, élükön Szent Ágoston. A történeti művek közt sok a németalföldi szerzőségű, néhány könyv Itáliáról, de főképpen a Francia Királyság históriái voltak a keze ügyében. Tájékozódott az újonnan felfedezett világrészekről, a törökök történetéről. Sok atlasza volt (Mercator, Ortelius, Bleau). Irodalmi ízlése nem lehetett kifinomult, lovagtörténeteken kívül másról nem ad számot a hagyatéki összeírás.

Azt is gondolhatnánk, hogy jelentős államelméleti vagy történetfilozófiai könyvtára volt, de ez a könyvanyag is sokkal szerényebb, mint, mondjuk Zrínyi Miklósé volt. Marcus Aurelius, az antik sztoa erkölcstana mellett megvolt persze Macchiavelli egy műve, Philipp Camerarius, Alessandro Piccolomini, Jean Bodin, Guillaume Du Vair, és Michel Montaigne néhány munkája is.

Bernard Barbiche idézett monográfiájában egy külön fejezetet írt *„Sully: un huguenot iránique"* címmel. Valóban, nem csupán Philippe de Mornay, Sieur du Plessis-Marly alapművének jelenléte *(Institution)* igazolja ezt, hanem gondolkodása általában. Ez a tolerancia nem egyszerűen a politikusi gyakorlatból származik nála, hanem a valóban archaikusnak mondható olvasmányanyag alapján nem is válhatott volna mássá.

Monok István

Magyarország bibliographiája 1712–1860, IX, Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 című művéhez, 1701–1800 között megjelent magyarországi

DOI 10.17167/mksz.2018.1.98-101

(és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok, A kötetet összeállította és szerkesztette Kovács Eszter, V. Ecsedy Judit, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2017, 495 p.

Petrik Géza alapvető munkája, *a Magyarország bibliographiája 1712–1860* című összeállítás négy kötetét 1888 és 1897 között tette közzé. Némi túlzással állítható, hogy a könyves világban azóta zajlik meg-megújuló polémia a könyvészet teljességéről, megbízhatóságáról, főleg az 1800-ig terjedő korszakot illetően. (Legutóbb Borda Lajos tézisei váltottak ki éles vitát a szaksajtóban, vö. a *Magyar Könyvszemle* 2017. évi 1. számában megjelent írásokat.) Petrik bibliográfiája valóban messze volt a teljességtől: oka az előmunkálatok hiányával, mostoha munkakörülményeivel, az intézményes támogatás gyakorlatilag teljes mellőzésével és a könyvtárak állományának feltáratlanságával magyarázható. Csak a fővárosi nagy bibliotékákban kutatott és a vidéki, elsősorban egyházi tulajdonban lévő gyűjtemények anyaga megközelíthetetlen volt számára. Mindezeket figyelembe véve heroikus munkát végzett és neki is köszönhető, hogy a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia – ha nem is ideális tökéletességben, de – létezik.

Könyvészetének hiátusai igazán a második világháború után váltak nyilvánvalóvá, akkor, amikor a feloszlatott szerzetesrendekből könyvek milliói kerültek az Országos Széchényi Könyvtáron belül megszervezett Könyvelosztóba. A szervezeti egység alapvető feladata az volt, hogy a köztulajdonba került nyomtatványokat visszajuttassa a magyar könyvtári rendszerbe. Az Országos Széchényi Könyvtár természetesen privilegizált helyzetben volt a könyvek szelektálása során, a gyűjteményéből hiányzó munkákkal, illetve a csak egy példányban megtalálható köteteket újabb tomusokkal egészítette ki állományát. A feldolgozó munka során vált nyilvánvalóvá, hogy Petrik könyvészetének 1800-ig terjedő része menynyire hiányos. A Borsa Gedeon vezetésével folyó munkálatok során már az 1950-es években döntés született arról, hogy a bibliográfiához pótkötetet jelentetnek meg az 1712–1800 közötti korszak könyvészetileg regisztrálatlan műveiből. Ez a kötet volt Komjáthy Miklósné szerkesztésében az 1971-ben napvilágot látott – az alapbibliográfia kötetszámozását folytató – Petrik 5. kötet, teljes és pontos címén: *Magyarország bibliographiája 1712–1860, Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 című művének 1–4. kötetéhez, Az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok,* Szerk. Komjáthy Miklósné, Budapest, 1971. A tomusban 7660 tétel új, bibliográfiailag ismeretlen mű leírása szerepelt. Ezzel jelentősen nőtt a Petrikben regisztrált kiadványok száma, az alapbibliográfiában ugyanis 11 630 nyomtatvány adatait lehetett megtalálni. Elkészült a Petrik 6. is Markos Béla szerkesztésében, amely az 1–5. kötet egységes nyomda- illetve kiadási helymutatója volt.

Az 1970-es évek közepén a Petrik-bibliográfia munkálatait az OSZK-n belül működő Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztősége vette át. 1974-ben kezdődtek el a szisztematikus feltáró munkák, hiszen a Könyvelosztóba meglehetősen véletlenszerűen kerültek be a nyomtatványok. Ettől az évtől azonban módszeres munka kezdődött el a hazai könyvtárak állományának feltárásában, sőt amennyire lehetséges volt, a határon túli bibliotékákban is megindult a kutatás. Az elkezdett munka újabb pótkötetben realizálódott, Pavercsik Ilona szerkesztésében 1989-ban jelent meg a 7. kötet, melyben 5364 ismeretlen nyomtatvány adata tanulmányozható. Két évvel később, 1991-ben V. Ecsedy Judit összeállításában látott napvilágot a Petrik-bibliográfia 8. kötete, amely 1.326 egyleveles nyomtatvány leírását közölte, illetve a 7. és a 8. kötet anyagához készített nyomda- és kiadástörténeti mutatót. A két utóbbi pótkötet egyébként az 1701–1800 közötti évekre vonatkozó anyagot tartalmazta, vagyis a Szabó Károly-féle RMK 1. és 2. kötetéhez is adott kiegészítéseket, összesen 655 tételt. Mindezekkel a pótlásokkal együtt a Petrik-bibliográfia már több mint 26 000 nyomtatvány adatait regisztrálta.

A kutatómunka azonban tovább folyt, bár a feltételezések szerint legfeljebb néhány száz eddig ismeretlen nyomtatvány kerülhet még

elő. Nos, a valóság alaposan rácáfolt ezekre a feltételezésekre: a most Kovács Eszter és V. Ecsedy Judit összeállításában és szerkesztésében napvilágot látott 9. kötet 3782 új tétellel gazdagítja a retrospektív magyar nemzeti bibliográfiát. A leírások autopszia, vagyis az eredeti példány, illetve hiteles másolat alapján készültek. Magángyűjteményekben található nyomtatványok adatai csak akkor kerültek be a bibliográfiába, ha az OSZK a bibliofil gyűjtőtől teljes másolatot kapott.

Az újonnan regisztrált nyomtatványok összesen 134 könyvtárból kerültek elő, a hazaiak száma viszonylag alacsony: 21 állami és 18 egyházi fenntartású gyűjteményből származnak, és szerepel a lelőhelyek között néhány magántulajdonú kollekció is, többségében azonban külföldön bukkantak fel a bibliográfiában közöltek. Értelemszerűen túlnyomó részben a Kárpát-medence, illetve a közvetlen szomszédságában található bibliotékákban maradtak fenn a példányok. A legtöbb gyűjtemény Romániában található, összesen 43, Szlovákiában 26, Csehországban 7, Ukrajnában 1, Ausztriában 9, Szerbiában és Horvátországban 1-1, Németországban 4, Lengyelországban, Svájcban, Nagy-Britanniában és Kanadában pedig 1-1 könyvtár.

A 3782 új tétel többsége kis terjedelmű alkalmi kiadvány: vers, vizsgatézis, ponyvanyomtatvány, továbbá viszonylag nagy számban találhatók egyleveles nyomtatványok. A bibliográfia 1750-ig regisztrálja az összes hivatalos, ún. levéltári jellegű nyomtatványt, az 1750 utániak közül viszont csak azokat, amelyeknek címlapjuk van, vagy nyomdai impresszumot tartalmaznak. Szerepelnek hírlapok, folyóiratok egyes évfolyamai is. Akadnak nyomtatott gyászjelentések és színlapok is, továbbá szerepel a bibliográfiában az a 105 egyleveles nyomtatott kárta – temetés, lakodalom vagy névnap alkalmából készült egyleveles, ívrét formátumú nyomtatvány – amelyről Herepei János 1939-ben ugyan hírt adott, de nagyobb része hosszú időre eltűnt a kutatás elől, csak 2013-ban kerültek elő a kiadványok a kolozsvári Akadémiai Könyvtárból.

Az anyag 11 nyelvű: magyar, latin, német, cseh, szlovák, horvát, szerb, görög, román, olasz, francia. Külföldön, idegen nyelven megjelent művek is szerepelnek a bibliográfiában, amennyiben magyar nyelvű részt is tartalmaznak.

A Petrik-bibliográfia alapköteteinek leírásai az ún. „Porosz Instrukció" előírásai szerint készültek, vagyis a szerző nélküli nyomtatványoknál nem a cím névelő nélküli első szava lett a rendszó, hanem grammatikai elv alapján, többnyire az első alanyesetben álló főnév határozta meg a tétel helyét a könyvészet szerkezetében. A pótkötetek értelemszerűen szakítottak ezzel a ma már meglehetősen nehézkes megoldással és a szerző nélküli, illetve háromnál több szerző által írt művek esetében a címrendszó lett a tételek besorolásának alapja. A szerzői nevek formájánál helyenként eltértek a kötet szerkesztői a 7. kötetben alkalmazott megoldásoktól, időközben ugyanis napvilágot látott az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* és a *Régi Magyarországi Szerzők* című adattár és e két munkában található formákat vették át. A leírásoknál egyébként megkísérelték valamennyi közreműködő nevét megadni. Amennyiben a szerző nevét csak monogram jelölte és sikerült feloldani a rövidítést, akkor szerzői név alatt, ha nem, akkor cím alatt található a tétel. A nyomdahely megadása nélküli kiadványokat általában sikerült lokalizálni. Az évszám közlését nem tartalmazó nyomtatványoknál, ha nem sikerült a megjelenési év pontos idejének kiderítése, akkor legalább az évtizedet közölték azzal a megjegyzéssel, hogy „körül". Az elv egyébként az volt, hogy inkább kerüljön be a bibliográfiába 19. századi kiadvány, mintsem 18. századi kimaradjon. A hiányzó, de meghatározható nyomda neve szögletes zárójelben található. A nyomdászok neve általában rövid formában szerepel, kivétel az az eset, ha a genitivusban olvasható név a teljes forma megadását tette szükségessé. A kötetben hamis, illetve fiktív nyomdahelyű kiadványok is találhatók. Ezekben az esetekben is – ha sikerült a tényleges megjelenési adatokat tisztázni – szögletes zárójelben látszódnak a valós adatok.

A tételek betűrendben követik egymást. Használatát különféle utalók könnyítik meg: a leírásokban szereplő valamennyi név utalóként szerepel a szerzői névre, illetve a cím-

rendszóra; vannak a névalakok egységesítését szolgáló utalások; a szerzői monogramok a feloldott szerzői névre, illetve a címrendszóra utalnak, negyedik típusuk az anonim művek címéről utalóként a feloldott szerzői névhez vezetik a használót; következő utaló az anonim, kétnyelvű műveknél a mű második nyelvén közölt cím, végül a színlapok esetében az előadott mű címéről is készült utaló, nemcsak a szerzőről és a fordítóról. A leírások végén a lelőhelyet közlik a szerkesztők, csupán egy lelőhely olvasható, általában az, ahol a legkönnyebben hozzáférhető a nyomtatvány. A fennmaradt kiadványok nagyon nagy része egyébként egy, legfeljebb két példányban őrződött meg..

A Petrik-bibliográfiához készült pótkötetek rendszere szerint a páratlan számúak a szűkebben vett pótlások, a páros kötetszámúak viszont a mutatókötetek. V. Ecsedy Judit közlése szerint készül a 10. tomus, amely a korábbiakhoz hasonlóan a nyomda- és kiadástörténeti mutató lesz.

A Petrik-bibliográfia 1800-ig terjedő korszaka a most megjelent pótkötettel meghaladja a 30 000 nyomtatványt, vagyis az alapbibliográfia 11 630 tétele csaknem háromszorosára gyarapodott. Vagyis egyre inkább túlhaladottá válik az elsősorban antikváriumi árverési katalógusokban néha még ma is látható megjegyzés, miszerint „Petrik nem ismeri". Az OSZK munkatársai erőfeszítéseinek köszönhetően a 18. századi nyomtatványokról való ismeretünk lassan-lassan eléri a bibliográfiai teljességet, vagyis a század nyelvi és területi hungarikumai regisztrálásának összessége eléri számítások és becslések szerint a 97-98 százalékot. Ez teszi majd lehetővé, hogy elkezdődjenek a századra vonatkozóan is az igényes, RMNY színvonalú bibliográfiai feltárás munkálatai. Hogy ez mikor történik meg, azt persze ma még nem lehet megjósolni, hiszen a Régi Magyarországi Nyomtatványok 17. századi ciklusából még nem jelent meg az 1671–1700 közötti három évtized anyaga. Nyilván előbb ennek kell befejeződnie, hogy a következő századra is jusson elegendő emberi és anyagi erőforrás.

Pogány György

Mizera Tamás, Nagy Andor, Verók Attila, A könyvkiadó egri Líceum, Történet és kiadványjegyzék I, 1755–1852, II, 1853–1949, Budapest, Eger, Kossuth Kiadó, Eszterházy Károly Egyetem, (Kulturális örökség), 2017, 493, 458 p.

Az a két kötet, amelyet most kezébe vehet az olvasó, az egri nyomdászat kevés híján 200 évét fogja át, Barkóczy Ferenc egri püspök 1755. évi nyomdaalapításától 1949-ig, az államosításig. Sokáig az alapítás éve is kérdéses volt, hiszen egyrészt voltak olyan nyomtatványok az 1730-as 1740-es évekből, amelyeket a témával foglalkozó korábbi szakírók – tévesen – egrinek tartottak, másrészt egy ideig a könyvészet nem ismert egyetlen kiadványt sem 1755-ből. Mostanra azonban nem kétséges, hogy a könyvnyomtatás Egerben 1755-ben megindult, és már az első évből két terjedelmesebb kiadványt ismerünk.

Az első kötet Monok István előszavával kezdődik, elhelyezve az egri katolikus nyomdát térben és időben. Majd Verók Attila tanulmánya az egri egyházi nyomdászat kétszáz évéről szól: *A Typographia Lycei Episcopalistól az Érseki Líceumi Nyomdáig (1755–1949)* címmel. Ezt követi Nagy Andor tanulmánya *A könyvkiadó egri Líceum tevékenysége a statisztikai adatok tükrében*, ugyanebben az időkörben. A harmadik tanulmány Mizera Tamástól *„Athéné szerény gyermekei" Tanítók emlékezete az egri Érseki Líceumi Nyomda kiadványainak tükrében, a kézisajtó (1755–1852) időszakában*. Erről a korszakról szól az első kötet: magát a Kiadványjegyzéket megelőzi egy útmutató annak használatához és a rövidítések jegyzéke.

A püspöki, majd érseki nyomda történetéről voltak már előtanulmányok Antalóczy Lajostól, Bitskey Istvántól, Varga Lászlótól és Kiss Pétertől, a kiadványok jegyzékéhez pedig a forrás részben a retrospektív nemzeti bibliográfia, részben a 19. századi forrásközlés Szmida Viktortól, Iványi Sándor közleményei, és nem utolsó sorban az egri egyházi címjegyzékekhez csatolt könyvkatalógusok. Ilyent 19-et ismernek a kötet összeállítói 1761 és 1813 között. De természetesen az egri nyomtatványok leg-

DOI 10.17167/mksz.2018.1.101-104

gazdagabb lelőhelye maga az Egri Főegyházmegyei Könyvtár.

Nagy szerencse a nyomdatörténettel foglalkozó számára, hogy az első egri érsek 1805-ben canonica visitatiót rendelt el, amely az egri – ekkor már érseki – líceum nyomdájára vonatkozóan is érdekes adatokat őrzött meg. A nyomdában ekkor három sajtó volt, az egyik javításra szorul (ez lehetett a legrégebbi). További adatokat tudunk meg a nyomda felszereléséről egy 1827-es feljegyzés alapján, amikor is két sajtó működött, és a nyomda szép új betűkkel dolgozott. 1853-ban kezdte meg működését az első, Löser-féle gyorssajtó. Ezt tekintik a szerzők is annak a fordulópontnak, amely a nyomtatás kézműipari korszakát elválasztja a gépi korszaktól, indokolt volt egyúttal a két kötet időhatárának is ezt az időpontot tekinteni.

Verók Attilának a nyomda történet összefoglaló tanulmánya érzékelteti az új vállalkozás jelentőségét. A városban Barkóczy Ferenc püspöksége idején létesült nyomda egészen új lehetőségeket teremtett a város művelődése számára, amelyek célja az volt, hogy a tekintélyesebb klasszikus, keresztény és humanista szerzők munkáin kívül a helyi szerzők is publikálhassák írásaikat. A püspök nyomdaalapításával ugyanakkor Kassa és a kassai jezsuiták konkurenciája lett. Eger városát ugyanis mindaddig a kassai jezsuita akadémia látta el elsődlegesen nyomtatványokkal.

A nyomda magánvállalkozásként indult, első évtizedében Royer és Bauer nyomdászok voltak a tulajdonosok, majd 1766-tól az egri püspökség, ill. később az érsekség tulajdona lett. Egyházi nyomdaként azonban a város és környéke számára is alapvető jelentősége volt, hiszen tartalmukban és műfajukban rendkívül változatos munkák jelentek meg. Nyelvileg is változatos, mindjárt az első, 1800-ig terjedő korszakban a latin és magyar mellett kisebb számban német és elvétve szlovák nyelvű kiadványok is megjelennek. Sajnos véletlenül a bevezető tanulmányban említett szlovák nyelvű, 1780-as kis katekizmus éppen kimaradt a jegyzékből. Verók említi a füleki ferences könyvtárban unikumként található egri nyomtatványokat. Hozzátehetnénk, hogy legújabban egy másik ferences könyvtár, a kaplonyi (Szatmári egyházmegye) feldolgozásának köszönhetően is jó néhány unikummal gazdagodott az egri nyomtatványok száma.

Érdekes Nagy Andor grafikonokon ábrázolt statisztikája a kiadványokról: számuk rendkívül nagy hullámzást mutat évenként, persze tudjuk, hogy ebben mennyi az esetlegesség: egyrészt nem mutatják, hogy egy-egy kiadvány milyen terjedelmű, a példányszámról nem is szólva.

Nagy Andor felhívja a figyelmet, hogy az 19. század közepére megszűnnek az addig sűrűn megjelenő, és a felsőfokú oktatás velejárójaként kinyomtatott latin vizsgatézisek. Valóban, pl. az utolsó 'theses' Egerben 1841-ben (Budán 1866-ban) az utolsó 'tentamen' Egerben 1846-ban (Pesten 1845-ben), az utolsó 'assertio' Egerben 1834-ben (Budán 1838-ban) jelent meg. Ezek visszaszorulása és végleges megszűnése természetesen a kiadványok nyelvi megoszlását is erősen befolyásolta. Érdekes viszont, hogy 1833-tól évente rendszeresen három latin nyelvű sematizmus is megjelent: az egrin kívül a szatmári és a minorita ferences is. A nyelvi megoszlás az 1850-es években már a magyar nyelv túlsúlyát mutatja: pl. az 1853-as év 20 kiadványa közül 3 német és egy latin, a többi 16 magyar nyelvű. Voltak magyar nyelvű egri sikerkönyvek is, mint G. M. Prola *Örök élet napja* című munkája, amely a 18. században három egri kiadás után 1789-ben Kolozsvárott is megjelent. A későbbi időszakban ilyen kiemelkedően sok kiadást megért könyvként tarthatjuk számon Tárkányi Béla egri kanonoknak *Lelki manna* című imádságos- és énekeskönyvét.

Mizera Tamás tanítók és tanárok emlékezetének szentelt tanulmányából jól látszik, hogy az egri nyomda milyen szerteágazó iskolai infrastruktúrát látott el. Kiemelkedő Pyrker érsek tevékenysége az oktatás-nevelés intézményrendszerének kialakításában. Az oktatást segítő tankönyvek kiadása terén természetesen figyelembe kellett venni a budai Egyetemi nyomda tankönyv-kiadásra vonatkozó privilégiumát, vagyis máshol, így Egerben is a nem központilag meghatározott tankönyvek kiadására volt lehetőség. Ez Eger esetében főleg a hitoktatás-

sal kapcsolatos könyveket jelentette. Az is jól látszik, hogy pl. az egri jogakadémia tanárai közül többen is vállalkoztak szak- és tankönyvek írására. Itt kapnak helyet – nagyon szemléletes módon – azok az alkalmi nyomtatványok, amelyek címzettje tanító, tanár. Jóllehet, az alkalmi köszöntések egy-egy sémát követnek, akkor is olyan életrajzi adatokat őriztek meg az utókor számára, amelyek amúgy elvesztek volna.

A monográfiának terjedelemben is legnagyobb és különlegesen értékes része a kiadványjegyzék, amely összesen 3922 tételt számlál. (ebből 18. századi nyomtatvány 1014, vagyis kb. az összes kiadvány egynegyede, amit nagyon komoly teljesítménynek tarthatunk, hiszen ez nem egészen ötven év termése.) A bibliográfiát összeállító egri műhely tagjai: Verók Attila, Mizera Tamás, Hamzók Judit és Nagy Andor, közreműködött Dinnyés Patrik és Fülep Ádám. A jegyzék kronologikus, egy éven belül betűrendet követ. A leírások a szerzőt, a címet, az impresszumadatokat, lelőhelyet (lelőhelyeket) és a Petrik-bibliográfia, ill. annak folytatásaira utaló hivatkozás. A címek között kutatva jól látszik, hogy pl. a miskolci vagy gyöngyösi témájú könyvek is Egerben kerültek sajtó alá, mindaddig, amíg saját, városi nyomdájuk nem volt. A kiadott könyvek témájának és műfajának szóródásáról csak találomra kiragadva az 1852-es évben megjelent könyveket: egy magyar mondattan, egy oktatás a tehenek védőoltásáról, történeti költemény Szent Lászlóról, nagy katekizmus és a mennyiségtan elemei.

A nyomda első századából 1800-ig 61 olyan tétel van, amelyből nincs ismert példány, csak korabeli hivatkozásból ismert. Reménykedhetünk, hogy még előkerül belőlük példány. Továbbá 32 olyan új tételt találtunk, amelyet a retrospektív nemzeti bibliográfia nem ismer, jóllehet példány van belőlük, többségük az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban: ez már önmagában nagy nyeresége a kötetnek. Az is, hogy olyan, főleg nyugati könyvtárakban lévő példányokról is számot ad, amely elektronikus katalógusok révén kerültek a szerkesztők látókörébe. A környező országok példányairól azonban a retrospektív nemzeti bibliográfiának is vannak használható nyilvántartásai. Megjegyzendő, hogy a nemzeti bibliográfiából valóban hiányoznak pl. az érseki körlevelek, amint általában az olyan, az intézmények hivatali működésével összefüggő iratanyaga, amely 1750 után keletkezett. Ezek szisztematikus számbavételével majd egyszer külön kell foglalkozni.

Nem bővelkedünk olyan monográfiákban, amelyek egy-egy hazai nyomda teljes történetét és teljes kiadványjegyzékét közölné. Rendelkezésünkre áll azonban a Számmer-nyomdának a közelmúltban Frigyik Katalin által összeállított könyvjegyzéke, ezért némi összehasonlítást végeztünk ennek és az egri kötet anyagával. Számmer előbb Veszprémben, majd Székesfehérváron működött, tehát püspöki székhelyeken. Ha az 1801–1850 közötti fél évszázadot nézzük, a veszprémi–székesfehérvári (867) ill. az egri kiadványok száma (791) nagyon hasonló. Egy-egy kiragadott évben megnéztük mindkét helyen az egyházi–világi megoszlást. Eszerint pl. 1801-ben a 19 egri kiadványból 10 vallásos, 9 világi – ugyanez Veszprémben: 11 műből 6 vallásos, 5 világi. 1850-ben Székesfehérvárott a 14 nyomtatványból 7 vallásos, 7 világi. Egerben a 6 nyomtatványból 3 vallásos, 3 világi (Az 1850-es év érdekes módon Egerben mélypontot jelez a kiadványok számát illetően, ezt Nagy Andor grafikonja is nagyon jól mutatja.).

Mindebből azt látni, hogy a püspöki (érseki) székhelyen működő nyomdák kiadványaiban az egyházi és világi szinte azonos arányú, akár a püspökség tulajdona a nyomda, akár magánszemélyé. Ugyanúgy nyomtatott a város számára világi műveket a püspöki nyomda is, ahogy a magánvállalkozás a püspökség és az egyházmegye számára – ez a helyzet akkor, ha a városban egyetlen nyomda van. Egerben 1786-ig az Érseki Líceumi nyomda volt az egyetlen (amely egyébként 1863-tól a Szent István Társulattal működött együtt), és csak 1878-ban létesített Kohn Vilmos a városban egy második nyomdát.

Verók Attila, Nagy Andor és Mizera Tamás monográfiájának méltatásához Löffler Erzsébetnek, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár korábbi vezetőjének szavait vesszük át: a kötet szerzői elsőként vállalkoztak arra, hogy elké-

szítsék a nyomda kiadványjegyzékét. A vállalt feladat óriási volt, több évi kutatómunkát vett igénybe. Sikerült tartalommal megtölteniük a magyar tipográfia múltjának egy fehér foltját, meggyőződésem, hogy ezzel a kiadvánnyal a magyar nyomdászat történet és Eger város művelődéstörténete kutatásának újabb állomásához érkeztünk.

Végül egy – talán – illetéktelen megjegyzés: érdemes lenne a könyv megjelenéséről, mint újdonságról, hírt adni az egri Főegyházmegyei Könyvtár honlapján is.

V. Ecsedy Judit

***Gerundium,* Egyetemtörténeti Közlemények, MMXVII vol. VIII. nr. 1. Reformáció – Különszám, Szerkesztette Bozzay Réka, Debrecen, 2017,** 253 p.

A Debreceni Egyetem megalapításának centenáriumára készülődve, 2009-ben alapította meg az egyetemtörténeti kutatásokat profiljául választó folyóiratot, a *Gerundium*ot. Amint alapító okiratában olvasható, „a folyóirat nem kívánja a Debreceni Egyetem történetét elszigetelten vizsgálni, hanem a magyarországi, Kárpát-medencei és európai oktatás- és tudománytörténeti összefüggések megjelenítésének is fórumot kíván biztosítani korszakhatárok nélkül." A reformáció 500. éves évfordulójára 2017-ben megjelentetett különszám ennek a törekvésnek maradéktalanul eleget tesz, amikor tematikus tanulmánykötetként közli a 2016. október 13–14-én rendezett *Reformáció és peregrináció* című konferencia előadásait, amelynek rendezője az MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport volt.

A konferencián elhangzott előadásoknak természetesen kiterjedt előzménye van, legyen elég csak a mostani konferencia szervezőjének, Szögi Lászlónak 1994 és 2016 között megjelent sorozatának megemlítése, amely a *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* címmel 23 kötetet adott közre, de számos kutató önálló kiadvánnyal vagy folyóiratban közölt tanulmánnyal gazdagította az egyetemtörténet külföldi kapcsolatainak feltárását. A Budapesten megrendezett nemzetközi részvételű konferencia a reformációtörténet nevezetes évfordulóján kifejezetten olyan előadásokat tűzött napirendre, amelyek a reformáció művelődéstörténeti vonatkozásaival, a korszak külföldi egyetemjárásával foglalkoznak. Az előadók között voltak irodalom-, egyház-, művelődéstörténészek, levéltárosok, egyetemi oktatók és lelkészek, hazai és külországi kutatók egyaránt. A tanulmánykötet szerkesztője az írásokat, legyenek azok különböző tárgyú és nézőpontú dolgozatok, szerves egységgé kovácsolva szerkesztette egybe, a „forrásvidék", a „fősodor" és a „torkolat" beszédes címszavakat adva az egyes fejezeteknek. A „forrásvidék" első tanulmánya még a reformáció kezdete előtti korszakkal indít, Draskóczy István *Magyar hallgatók a bécsi és a krakkói egyetemen a Jagelló-korban (1491–1525)*, a bécsi és a krakkói egyetem főanyakönyvei és anyakönyvei alapján foglalta össze és táblázatokkal is gazdagítva elemezte a két jelentős katolikus egyetemen eltöltött időszak szerepét a magyar diákok életében. Kelényi Borbála a *Krakkótól Wittenbergig. Magyarországi hallgatók a krakkói, bécsi és wittenbergi egyetemeken a 16. században* a kiindulástól a reformáció kiteljesedéséig veszi számba a Krakkó–Bécs–Wittenberg-tengely mentén kialakuló peregrinációs vonulatot, a hallgatók számának, útvonalának változását, a jelentősebb diákokat külföldre küldő városokat, a reformáció magyarországi elterjesztésében szerepet játszó hajdani diákokat. Kiss Farkas Gábor *A katolikus peregrináció lehetőségei és következményei a 16. század közepén (1530–1580),* című dolgozatában három katolikus szerző, Stephanus Thomasius, Nádasdi Bálint és Mindszenti András példája nyomán vizsgálja, hogy milyen szerepet játszottak a reformáció korában külföldön tanuló katolikusok az új áramlatok elsajátításában majd szülőföldjükön való elterjesztésében.

Szögi László, az MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport (738TKI213) tagja, számos korábbi kutatása alapján táblázatokkal alátámasztott írásában a külföldön tanuló diákok felekezeti megoszlásáról és annak korszakonkénti változásáról ad átfogó képet *A magyar protestáns peregrináció a 16–18. században* című közleményében. Szabó András a jubileumi

DOI 10.17167/mksz.2018.1.104-106

esztendőben publikálta teljességre törekvő adattárát a *Humanizmus és reformáció* sorozatban. A Budapesten elhangzott előadás ennek a hatalmas munkának a rövid összegzése a *Coetus Ungaricus – a wittenbergi magyar diáktársaság (1555–1613)*. Fabiny Tamás, a Magyarországi Evangélikus Egyház – most már – elnökpüspöke a kerek évfordulón elhangzott előadásában elsősorban az egyházi levéltár anyagára támaszkodik, de felhasználja a jubileumra készült modern kommunikációs eszközökben megjelenített diákportrékat és Luther és Melanchthon szerepének aktualizált megjelenítését is. Szabadi István a Debrecenbe került, később kálvinista diákok eklekticista református teológiájának és a wittenbergi peregrináció adta indíttatásnak az összefüggéseit vizsgálja *Wittenberg neveltjei és a Tiszántúl reformációja* című dolgozatában. Bilkei Irén levéltári források alapján a Zala megyei reformáció történetének feldolgozásához szolgáltat új szempontokat, kiemelten foglalkozva Nádasdy Tamás kanizsai udvarának szerepével *(Egyetemjáró zalai nemesek és a reformáció kezdetei a 16. századi Zalában)*. Ősz Sándor Előd összefoglalva az eddigi kutatási metódusokat, új szempontot vet föl, amikor a külföldön jár diákok könyvtárainak beszerzését, a könyvek bejegyzéseit ajánlja a reformáció kutatóinak figyelmébe *(Wittenbergben vásárolt Kálvin-kötetekről, kísérlet a peregrináció-kutatás továbbfejlesztésére)*. Buza János az *Europica varietas* kritikai kiadását alapul véve *Szepsi Csombor Márton Nürnbergjének forrásai*t vizsgálja, összevetve Conrad Celtis és Johannes Cochlaeus szövegeit a magyar szerző közismert, mert modern kiadásban is könnyen hozzáférhető útinaplójával. Lovas Borbála arra hívja fel a figyelmet, hogy az elszigetelt, egy-egy forrástípust vagy földrajzi területet vizsgáló kutatások összehangolása átfogóbb képet adhatna a peregrinációtörténet összefüggéseiről, az egyes oktatási intézmények, útvonalak egymásra gyakorolt hatásáról *(Unitáriusok egyetemjárása a 16. és 17. században – narratívák és a Bessenyei-probléma)*. P. Szabó Béla a soproni származású Wilhelm Artner peregrinációját, a tübingeni egyetemen folytatott tanulmányait, és a Christoph Besold hatására írt jogi munkáját – *Dissertatio Politico-Iuridica De Regno Hungariae, eiusque Jure* – ismertette meg a hallgatósággal *(Hungarológiai munkácska államtudomány hangsúlyokkal a 17. század első feléből)*. A kötet szerkesztője, Bozzay Réka már számos tanulmányban foglalkozott a magyar diákok németalföldi peregrinációjának történetével. Mostani írása a harmincéves háború után Hollandia felé fordult peregrinációs utak feldolgozásához szolgáltat újabb szempontokat levéltári források tanulmányozásával *(Magyarországi diákok hollandiai teológiai tanulmányai levéltári források tükrében)*. A szélesebb kitekintésű tanulmányok után a „Torkolat" címmel egybekötött előadások egyes városok peregrinációs diákjainak külhoni tevékenységével és az azt követő hazai hasznosítással foglalkoznak. Eperjes iskoláinak viszontagságos történetét foglalja össze Kónya Péter *Az eperjesi evangélikus kollégium tanárainak egyetemjárása a 19. század közepéig* című dolgoztában, amelyben arra a megállapításra jut, hogy az iskola három évszázadban pozíciót betöltő 111 rectora, conrectora és subrectora szinte egész Európát bejárta, különböző időkben különböző személyek 26 egyetemen fordultak meg, de elérhettek magasabb tisztséget anélkül is, hogy külföldön gyarapították volna ismereteiket. Ez különösen jellemző a 19. században a sárospataki tanári karra, Ugrai János azt tanulmányozza, miként működött a Református Kollégium a peregrinációs lehetőségek leszűkülése után *(A peregrináció forgandó: a kései peregrináció arányai és árnyai – a sárospataki példa)*. Czenthe Miklós tömör összefoglalása a reformáció kezdetétől a 20. század elejéig ad áttekintést Lőcse evangélikus iskolatörténetéről *(A lőcsei líceum történeti áttekintése)*. Az MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoportjának együttes munkájaként készül 9 város felsőfokú evangélikus líceumainak hallgatói adatbázisa. Durovics Alex itt végzett munkájába ad bepillantást az *Utak és lehetőségek. Pozsony és Sopron líceumának összehasonlító elemzése* ismertetésekor. A korábbi dolgozatoktól némileg eltér Juhász Réka Ibolya tanulmánya, amely nem a külföldön járt diákok tevékenységét vizsgálja, hanem a Ratio Educationis után létrehozott jogi intézmények, Pozsony, Kassa, Győr, Nagyvárad

valamint a Kolozsvári Királyi Líceum diákságának vallási és származási összetételét hasonlítja össze *(Nem katolikus diákok a királyi jogi akadémiákon 1777 és 1850 között)*.

A konferencia előadásainak szerkesztett változata alkalmas arra, hogy részben összefoglalja a reformációtörténet peregrinusainak tevékenységét, részben felhívja a figyelmet olyan területekre, személyekre, forrásokra, amelyek tanulmányozása a további kutatásokat is új szempontokkal gazdagíthatja.

Németh S. Katalin

Exportgut Reformation, Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa, Hrsg. Ulrich A. Wien, Mihai D. Grigore, (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Beihefte 113.) Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2017, 486 p.

Hol húzódtak az európai reformáció határai a 16. században? Milyen kapcsolatok alakultak ki a protestantizmus központi (elsősorban német) területei és az úgynevezett „perifériák" között? Hogyan fonódott össze politika és egyház a reformáció „külterületein" és úgynevezett „kontaktzónáiban"? Egyáltalán lehet-e beszélni centrumról és perifériáról a 16. századi reformáció vonatkozásában?

Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre keresett választ az a közelmúltban, Nagyszebenben, német és erdélyi intézmények szervezésében megrendezett többnapos konferencia, melynek megszerkesztett, kibővített és struktúrájában is újragondolt anyaga mostanában öltött könyvformát Göttingenben, a reformáció 500 éves évfordulójának egyik reprezentatív német kiadványaként. A kötet igazi nemzetközi (egyszersmind félreérthetetlenül német) vállalkozás. Brit, dán, holland, francia, német, osztrák, szlovén, horvát, lengyel, román és nem kisszámú magyar egyháztörténész és kultúrakutató fogott össze, hogy egy kézikönyv értékű tanulmánykötetben válaszoljon a konferenciaszervezők, szerkesztők (és persze az olvasók) kérdéseire. A könyv készítése közben merült fel – eredetileg lényegében viccként – a szellemes, ironikus, ám lényeglátó főcím, mely végül a borítóra került *(Exportgut Reformation – A reformáció mint exportcikk)*, és amely mintegy összefoglalja a kötetben felmerülő valamennyi problémát. (Itt jegyzem meg, hogy a vaskos könyvnek csak az első 286 oldala foglalkozik a kora újkorral, a további 200 oldal az európai protestantizmus aktuális kérdései tárgyalja – erre a könyvrészre ebben a recenzióban nem térek ki.)

Egy a Brit-szigetektől induló, Dánián, az észak-német területeken, Szilézián, Felső-Magyarországon, Erdélyen, Horvátországon, Szlovénián, Svájcon át Franciaországig húzódó óriási kör mentén zajlanak a könyvben tárgyalt egyházi, kulturális és politikai események. Eltekintve az egyes tanulmányok tartalmi ismertetésétől, inkább azokra a legfontosabb problémákra szeretnék most összpontosítani, amelyek újra meg újra előkerülnek a könyvben. Azon beszédtárgyak köré rendezem mondandómat, amelyek összekötik, nem pedig elválasztják az imént felvázolt kör mentén elhelyezkedő térségeket, országokat, nemzeteket.

A perifériák és kontaktzónák fogalmát többen is igyekeznek meghatározni. Az osztrák *Alfred Kohler* bevezetőjében gondosan áttekinti a skandináv, svájci, délszláv, erdélyi, sziléziai perifériák protestantizmusának fejlődését, kitérve némiképp az olasz reformációra is, ami viszont magában a könyvben kevés helyet kap. A nyelvek, kultúrák, politikai rendszerek, felekezetek közti kontaktzóna mibenlétét *Vincenc Rajšp* és *Luka Ilić* a szlovén és horvát példán kitűnően szemléltetik. *Ian Hazlett*, a kiváló glasgow-i Bucer-kutató rámutat, hogy a 16. században még teljesen különálló Anglia és Skócia között is hasonló kontaktzóna létezett. A két ország viszonyát akkortájt leginkább az ellenségesség és gyűlölködés jellemezte. *Andreas Müller,* kieli kutató a brassói példán keresztül tágítja ki a fogalmat: Brassó ugyanis a keleti kereszténység, a románság felé nyíló kapu volt ebben a korban. A lengyel *Jan Harasimowicz* Szilézia esetében egy olyan sokszorosan tagolt kontaktzónát mutat be, ahol a Német és a Habsburg Birodalom, Lengyelország, va-

DOI 10.17167/mksz.2018.1.106-110

lamint Magyarország érdekszférái metszették egymást, és ahol az egyes hercegségek is önálló valláspolitikát folytattak, ki erre, ki arra húzva. *Csepregi Zoltán* szellemes szóhasználattal „kishatárforgalomnak" nevezi a reformáció észak- és kelet-magyarországi kapcsolatrendszerét, rámutatva, hogy például Sopron vagy a bányavárosok jobban kötődtek saját szomszéd régiójukhoz, mint az ország politikai centrumához.

Több szerző is foglalkozik a reformációt megelőző átmeneti periódus, az erazmista humanizmus problémájával. Ebben a kérdésben a reneszánsz és a reformáció kutatói általában még nem igazán jutottak egységre, sokan a diszkontinuitást látják jellemzőnek, és a Luther és Erasmus közti ellentétet hangsúlyozzák. Ám a kötet szerzői között látványos egyetértés mutatkozik abban, hogy az erazmista humanizmus a 16. század elején valamiféle bevezető korszakot képezett, mintegy előkészítve a német reformációt. *Jens E. Olesen* tanulmánya komoly jelentőséget tulajdonít a II. Keresztély dán király uralkodása idején, az 1520-as évek elején teret nyert erazmista reformkatolikus irányzatnak. Erasmus magával a dán uralkodóval is kapcsolatba lépett, aki Lutherről értekezett a rotterdami mesterrel. A dán reformkatolikusoknak jó rostocki kapcsolataik is voltak. A koppenhágai ferences, dominikánus és karmelita prédikátorok átformálták a vallásos közéletet, a viruló vallásos társaságok szerepe sem volt elhanyagolható: ezeknek a fraternitásoknak sajátos színezetű irodalmuk volt. *Hazlett* is fontosnak tartja a reformációt előkészítő erazmista tartalmakat: a zarándoklatok erasmusi elutasítását, a rotterdami mesternek a képekkel szembeni averzióját, valamint John Colet erasmusi antiklerikalizmusát és pápabírálatát. Szintén említi *Hazlett* a lollardok és wycliffiták erőteljes biblikus hagyományát. Hangsúlyozza, hogy már a reformáció kezdetén megkezdődött Erasmus és Luther tanításainak elvi szintű harmonizációja, például Strassburgban, Martin Bucer által. *Ilić* a délszláv protestáns bibliafordítás létrejöttében húzza alá Erasmus fordításának jelentőségét, *Müller* pedig a brassói kora-protestáns intellektualizmusban érzékeli az erős erasmusi hatást. *Csepregi* a magyar reformációt előkészítő Johannes Henckel lőcsei művészetpártolásában, újfajta kegyes alapítványok és kultuszok (Alamizsnás Szent János és Jean Charlier Gerson kultuszairól van szó) bevezetésében látja Erasmus szerepét. Tegyük hozzá, hogy Ritoókné Szalay Ágnes szóban már többször is rámutatott a hasonló devóciós gyakorlatok (pl. a „Szent Anna harmadmagával", vagyis a „Mettercia" kultuszának) erasmusi gyökereire. Ám ezt a témát ebben a sajátosan előreformációs kontextusban mindmáig senki sem kutatta.

A szerkesztők eredeti célkitűzései között nagy súllyal szerepeltek a *peregrinatio academica* kérdései. A reformáció „káderanyagának" „ideológiai kiképzéséről" sokféle elképzelés létezik. Tény, hogy nagyszámú tanuló áramlott a perifériákról a német és svájci protestáns centrumokba, majd özönlött vissza a perifériákra. A modell mégsem volt ennyire egyszerű. A kölcsönhatás nagyon is érvényesült, a perifériák is hatást gyakoroltak a centrumra. A dán példával kezdve fontos megemlíteni, hogy a reformáció sodrásában átszervezett és 1537-ben újra megnyíló koppenhágai egyetem a Wittenbergben doktorátust szerzett Peder Palladius professzorátusa alatt nyert markáns lutheránus karaktert. A dán reformációt tehát Wittenbergből irányították: a Shakespeare-korabeli angol színházlátogatóknak nem kellett elmagyarázni, miért épp Wittenbergben tanult Hamlet, a dán királyfi! *Herman Selderhuis* (a Refo500 nemzetközi tudományos program igazgatója) kitűnő esettanulmányában mutat rá, hogy a Német Birodalomhoz tartozó Emdenben megtelepülő németalföldi menekült protestánsok francia modellek és kapcsolatok révén alakították ki egyházszervezetüket. *Marc Lienhard* francia kutató elemzései kimutatják, hogy az ekkor még szintén a Német Birodalomhoz tartozó Strassburgban új otthonra lelő hugenották továbbra is ápolták francia kapcsolataikat, és voltaképp azért húzódtak éppen oda, hogy a lehető legközelebb lehessenek francia hazájukhoz. *Hazlett* tanulmányából pedig az is kiderül, hogy a Véres Mária uralma idején, a kontinensen bujdosó angolok (például a jeles mártirológus, John Foxe) a német reformáció

kultúráját közvetítették a szigetország felé. *Ilić* elemzése révén megértjük: az „illír", azaz horvát származású és identitású Matthias Flaciusból a „német" reformáció egyik legnagyobb alakja lett, aki – csekélyebb mértékben – szülőhazája reformációjára (inkább kultúrájára) is hatást gyakorolt. A magyar példákat *Csepregi Zoltán* és *Kónya Péter* ismertetik: Dévai Mátyásról, a „magyar Lutherről" nemcsak az derül ki a német olvasó számára, hogy szoros, személyes kapcsolatban állt Lutherrel és Melanchthonnal, hanem az is, hogy egyéni teológiai nézeteivel némi zavart keltett a wittenbergi erőközpontban, tehát aktívan visszahatott a centrumra. A sárospataki és az eperjesi főiskolák külkapcsolatairól is sok szó esik, főként *Kónya* kissé iskolás dolgozatában.

A protestantizmus kultúrmissziójáról szólva számos tanulmány foglalkozik a reformációs könyvek exportjáról-importjáról, a fordításirodalom fellendüléséről. Sajátos módon a németalföldi (holland) református könyvkultúra német földön, Emdenben bontakozott ki: Kálvin *Institutió*jának első holland fordítása is ott jelent meg. Luther sajátos reformátori nyelvezete is megtermékenyítette a hollandot. Strassburg vált a francia fordításirodalom egyik központjává: nagyon sok könyvet fordítottak itt franciára németből és latinból. A híres-neves strassburgi Sturmok (Jacob és Johannes) kultúrtörténeti szerepét könyvtárnyi szakirodalom tárgyalja – a magyar vonatkozások is megszámlálhatatlanok, nálunk főként Imre Mihály foglalkozott sokat ezzel a témával. *Hazlett* szövege ezen a téren is igen lényeges kérdéseket vet fel. Bebizonyítja, hogy az angol reformáció természetétől fogva német gyökerű volt (ezzel a problémával korábban Robin Bruce Barnes híres, 1988-as apokaliptika-monográfiája is foglalkozott már): Strassburg, Zürich, Basel, Aarau, Emden, Frankfurt, Genf irányából áramlott be a német teológiai irodalom a Tudor-kori Angliába. És persze fordított irányú folyamatok is zajlottak. Az angol reformkatolikusok már a század elején éles vitát folytattak Lutherrel és a többi német reformátorral, nemcsak maga VIII. Henrik király, hanem a később mártírhalált halt jeles püspök, John Fisher is. Az angol vámosok és cenzorok óriási mennyiségű tiltott német könyvet foglaltak le még Henrik király idején. William Tyndale, a szintén mártírsorsra jutott protestáns bibliafordító német reformációs mintákat követett. A német szépírók (pl. Hans Sachs) verses angol fordításai is népszerűek voltak. *Ilić* tanulmánya kiemeli, hogy Primus Truber, a szlovén reformáció enigmatikus alakja Luther művei alapján alkotta meg a szlovén irodalmi nyelvet: katekizmust, abc-t adott népének, a magyar Dévaihoz hasonlóan. Az Urachban, német földön működő horvát nyomda lutheri szellemben bocsátotta ki bibliafordítását és glagolita, valamint cirill betűs nyomtatványait. Természetesen a teológia szorosan összefüggött a missziós tevékenységgel és a politikával is. A magyar példákat sorolva *Csepregi Zoltán* a Monok István vezette könyvtörténeti műhely kiadványaira támaszkodik, Dévai Mátyás és Ozorai Imre irodalmi munkásságát pedig német szempontból méltatja. *Szegedi Edit* a brassói philippisták missziós tevékenységét emeli ki, Melanchthon kisugárzó szerepe egyébként az egész kötetben, szinte minden tanulmányban előkerül. *Müller* a görög stúdiumok és könyvek jelenlétét tartja fontosnak Brassóban, ezek a kötetek a román fejedelemségek felől jutottak el Brassó reformátorához, Honterushoz. Hatalmas jelentősége volt a korban a híres Coresi nyomda román nyelvű kiadványainak. Ezek a könyvek és a nagynevű Valentin Wagner *Katekizmus*a persze a kálvinista erdélyi fejedelmek missziós és hatalmi politikáját is szolgálták, a „görögök", vagyis az ortodoxok megtérítésére irányultak. A nagyszebeni *Paul Brusanowski* elfogultságoktól nem mentes tanulmánya alapos áttekintést nyújt az erdélyi románság számára készült protestáns könyvanyagról – a hasonló témákkal foglalkozó Nagy Levente munkásságát azonban nem ismeri.

A konferencia és a kötet egyik központi célkitűzése volt politika és reformáció kölcsönhatásainak átfogó vizsgálata. A dán eset mintapéldája lehetne az úgynevezett fejedelmi reformációnak, valójában azonban egy hosszabb belső politikai folyamat – részben városi reformáció – betetőzése volt a dán reformációs fordulat, írja *Olesen*. III. Keresztély egy rövid

polgárháború után katonai győzelmet aratott, és csak ezután – wittenbergi segédlettel, Johannes Bugenhagen vezényletével – ment végbe az ország teljes reformációja. A strassburgi helyzetet, valamint az angol–német kapcsolatokat alapvetően befolyásolta a protestáns schmalkaldeni szövetség helyzetének alakulása, valamint az augsburgi vallásbéke bekövetkezte. Ezekkel az eseményekkel szinte valamennyi tanulmány foglalkozik. Érdemes lett volna a kérdéskör gazdag magyar vonatkozásairól is beszélni. *Emidio Campi*, a zürichi reformációkutatók doyenje nagyon izgalmas esettanulmányban tárja fel az Alpok déli völgyeiben, a katolikus Savoyában fenyegetettségben élő középkori „ősprotestáns" eretnekek, a valdensek megsegítésére irányuló törekvéseket. *Csepregi Zoltán* igyekszik eloszlatni a Brandenburgi György magyar reformációs szerepére vonatkozó tévképzeteket, de ezek a nézetek sajnos ugyanebben a kötetben is helyet kapnak máshol, például *Kohler* bevezetőjében. Brandenburgi György szerepéről *Harasimowicz* kitűnő szövege is beszél sziléziai kontextusban, de a sziléziai helyzet rendkívül összetett volt, mind a fejedelmi, mind a városi reformáció érvényesült itt, az utóbbi persze főleg Breslauban. A helvét irány magyarországi megjelenését a végvári reformációval magyarázó Őze Sándor-féle elméletet egyetértően ismerteti *Csepregi*. A tradicionális szemléletű *Kónya*-tanulmány viszont nehezen hozható összhangba a Csepregiével.

A vallásháború (is) „a politika folytatása volt más eszközökkel" – ahogy Clausewitz mondta. Az 1534-es dán polgárháborúról már szóltunk, Elzász érdekesebb példa, hiszen ez – Piemonthoz és Magyarországhoz hasonlóan – a nagyhatalmak ütközőzónájává vált, és ez Strassburg lelki válságain is meglátszott. A strassburgi helyzetet, valamint az angol–német kapcsolatokat alapvetően befolyásolta a schmalkaldeni háború lefolyása, alakulása. *Ilić* nyomatékosítja, hogy a schmalkaldeni protestáns kudarc után a szlovén és horvát reformáció esélyei nagyon lecsökkentek. Érdekes körülmény az is, hogy a schmalkaldeni háború kudarca után a német protestáns fejedelmek elvesztették az érdeklődést az angol kapcsolatok ápolása iránt. Ez azonban időleges volt, Erzsébet trónra jutása után ismét változott a helyzet. Nagyon érdekesek *Hazlett* beszámolói az Erzsébet-kori angol politika pánprotestáns törekvéseire vonatkozó új kutatásokról, és arról, hogy az angol szövetség nem minden német protestáns választófejedelemnek volt ínyére. A 16. századi európai politika már méhében hordozta a harmincéves háborút.

A vallási-felekezeti együttélés, a tolerancia és intolerancia problematikája szintén jelentős kötetszervező szempont volt. A könyv időhatárai magukba foglalják a század vége felé bekövetkező konfesszionalizálódás korát is. Érdekes tanulság, hogy míg a központi területeken a felekezetek kizárólagosságra törekednek, a peremvidékeken gyakoribb volt a békés (vagy kényszerű) együttélés. *Campi* tanulmányának végkicsengése az, hogy Savoyában – Európában elsőként – békében élhetett egy protestáns kisebbség katolikus fejedelem uralma alatt. Sziléziában hasonlóan különleges helyzet alakult ki több hercegségben, ahol kálvinista fejedelem uralkodott evangélikus alattvalókon. *Ilić* és *Kónya* hangsúlyozzák, hogy a Habsburg Birodalomban a protestánsok meghatározott keretek között gyakorolhatták vallásukat, Felső-Magyarország pedig az evangélikus–református életközösség különböző formáit alakította ki a 16. század második felében. Érdemes lett volna ezt kiegészíteni a török hódoltság területén megvalósuló katolikus–kálvinista együttélés különleges formával is. *Szegedi Edit* régóta foglalkozik az erdélyi felekezetek együttélésével, most Brassó példájával egészülnek ki kutatásai, ahol Kolozsvártól eltérő módon, de szintén megvalósult a felekezeti együttélés. Az ortodox románok (legalábbis ahogy a mai román egyháztörténet-írás látja) elnyomásként, agresszív térítésként élték meg az erdélyi fejedelmek protestáns misszióját.

A szerzők nem zárkóznak el a reformáció belső határainak feszegetésétől sem. *Selderhuis* az emdeni emigráció első hullámában érkező németalföldi anabaptisták és spirituálisok történetétnek is nagy figyelmet szentel, kitérve a nagy jövőjű, Szeretet Családja nevű mozgalom kulturális szerepére is. *Szegedi Edit* viszont

azt is felemlíti, hogy a sokszínű erdélyi protestantizmus nem tűrte el a radikális reformáció társadalmi forradalmat hirdető személyiségeinek működését, és a „felforgató" nézeteket valló Elias Gczmidelét kiutasították Erdélyből. Szilézia reformációja természetesen elmondhatatlan Kaspar Schwenckfeld és követőinek különös története nélkül. A sziléziai schwenckfeldiánusok folyamatos párbeszédet folytattak a többi evangéliumi mozgalommal.

A könyv számos szerzője foglalkozik a határok és perifériák felé tartó, véget nem érő protestáns menekülthullámok történetével. Szomorú, egyszersmind figyelmeztető aktualitás ez. *Selderhuis* világosan elmagyarázza, hogy a holland kálvinista kultúrát az emdeni menekültek hozták létre. *Hazlett* szövege szerint az angol 16. század a mártírok és menekültek százada. *Lienhard* érzékletesen ábrázolja a strassburgi hugenották helyzetét, egyszersmind azt is, hogy a francia–német ellentétek elmérgesedése után egykori befogadóik gyakran gyűlölködve tekintettek rájuk, francia kémet és zavarkeltőt látva minden hugenottában. *Campi* szívszorítóan írja le a szerencsétlen, elhagyatott valdensek sorsát, és s *Ilić* is pontos képet ad a száműzetésbe kényszerült horvát protestánsokról. A könyv horizontján feltűnik a XIV. Lajos idején (a nantes-i ediktum visszavonása után) bekövetkező szörnyű protestánsüldözés, és az ezt követő menekülthullám. Végül is Európa valamely szegletében mindig jutott hely a földönfutóknak.

Manapság nem divat így gondolkodni, de *Olesen* (számomra igen szimpatikusan) mégis úgy látja, hogy a reformációs folyamat – bonyolult módon – az egyén felszabadulását hozta, és megmutatta a testi-lelki szolgaságból egyfajta szabadságba vezető rögös, nehéz utat. Ahogyan egy, a Brit-szigetekről származó menekült prédikátor fogalmazott: a bajok közt és szorongattatások közt vergődő ember mindig menedékre lel Istenénél, akihez hite vezeti. *Csepregi Zoltán* elemzése szerint Dévai Mátyás rendkívül egyénien értelmezte a keresztény szabadságot, elhatárolva magát a „törvény harmadik hasznának" nevezett, fölöslegesnek érzett vallási kötelmektől. Szintén *Csepregi* írja – ezzel zárja tanulmányát – hogy a reformáció története végső soron nem más, mint „a határok közül a határtalanba vezető út". Tegyük hozzá, hogy ez nemcsak evangéliumi és reformátori, de európai gondolat is.

Ács Pál

Tóth Gergely, Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. században), Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016, 236 p.

A magyar történettudomány már régóta adósa volt a múlt protestáns szemléletű narratívájának a feltárásával, illetve annak a minden részletre kitérő vizsgálatával. A markáns (római) katolikus múltszemlélet mellett a kora újkorban, a hitviták egyfajta „melléktermékeként", alakult ki egy protestáns szemléletű történelmi hagyomány. A magyarországi hitújítás követőit szinte a kezdetektől fogva foglalkoztatta a kereszténység megjelenése a magyarság körében, I. (Szent) István (1001–1038) király emlékezete, Szűz Mária (Boldogasszony, Istenanya) kultusza, valamint a Szent Korona értelmezése. Ezt a hiányt pótolta, illetve ennek a kérdésnek járt utána Tóth Gergely szintetizáló monográfiája.

Az MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézetének tudományos munkatársaként tevékenykedő Tóth Gergely lassan másfél évtizede kutatja, vizsgálja a koraújkori magyar történetírás fejlődését. S itt rögtön hozzá kell tennünk azt is, hogy a szerző már eleddig is maradandót alkotott a magyar történettudományban, hiszen évek óta komoly elhivatottsággal dolgozik a 18. századi magyar–szlovák történetíró, Bél Mátyás (1684–1749) vármegye leírásainak kritikai kiadásain.

Tóth Gergely témaválasztása már önmagában véve is reményteli, hiszen egy jól ismert, de mégis csak alig kutatott kérdéskörnek nézett utána, és mindezt lelkiismeretes történészi és filológiai aprólékossággal vizsgálta meg. A szerző könyve írása során komoly forrásmennyiséget mozgatott meg, és modern kutatási módszerekkel dolgozta ki művének jól áttekinthető fejezeteit. Sőt igen ügyesen szintetizálva ötvözte

DOI 10.17167/mksz.2018.1.110-112

az új és a régi történetírás, illetve forráskritika módszerét is. Ebből következően maga a könyv struktúráját tekintve jól követhető, és az ugyancsak jól elkülöníthető fejezetek vonalvezetése egyáltalán nem bicsaklik meg. Sőt Tóth Gergely művében igen organikusan építette fel a fejezeteket. Először a kihívást jelentő katolikus szemléletet foglalta össze a kellő részletességgel, és ezzel mintegy keretet is adott kötete mondandójának. Majd pedig erre építette rá a katolikus kihívásra adott evangélikus, református és unitárius válaszokat, és mindezt igen olvasmányos stílusban, tudományos igényességgel tárta az olvasó közönség elé. Tóth Gergely igen körültekintően tálalta művében, hogy milyen hatást gyakorolt katolikus szemlélet a protestánsra, és azt is, hogy miképpen hatott vissza a protestáns történetírói szemlélet a katolikusra, és milyen konstruktív vitákat eredményezett. Külön erénye a könyvnek az is, hogy a szerző munkájában a 19. század elejére is külön kitért, és jól áttekinthető összegzésben foglalta teljes keretbe tudományos kutatásainak mondandóját. S mindezt Tóth Gergely példamutató tudósi alázattal tette meg, ami úgyszintén erőssége a monográfiának. Ugyancsak üdvözlendőnek bizonyult, hogy mű végén míves angolsággal megírt összegfoglaló is található.

Tóth Gergely könyvéből kiderült az is, hogy többek között az evangélikus (lutheránus) Révay Péter (1568−1622) koronaőrnek és történetírónak köszönhetjük a Szent Korona görög eredeztetését. Igaz, ő a nemzeti ereklyét Nagy Konstantin (306−337) császárhoz, és nem pedig VII. Dukász Mihály (*Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας Παραπινάκης*) (1071−1078) bizánci császárhoz kötötte. Ugyanakkor Révay volt az a személy aki, az úgynevezett görög koronán (*corona graeca*) lévő részen megfejtette a Konstantinos (*Κωνσταντῖνος*) zománcképének feliratát. Vizsgálódásai pedig az utána jövő korok történész generációira komoly befolyást gyakoroltak, és pozitív értelemben véve is vitaindító és egyszersmind kutatásösztönző hatással is bírtak. Ennek következtében pontosan Révay vizsgálatai és értelmezései indították el hazánkban a Szent Koronával kapcsolatos tudományos kutatásokat. Példának okáért majd 120 esztendővel Révay halálát követően az ugyancsak evangélikus hitű Schwarz Gottfried (1707−1786) 1740-ben megjelent *Initia* című értekezésében, Révay kutatásaira alapozva már egyértelműen a Szent Korona bizánci, vagy görög eredete mellett tört lándzsát, amely a katolikus szemléletű történetírók számára is külön kihívást jelentett.

Igen értékes résznek bizonyult Tóth Gergely kötetében a bizánci térítések kérdésének a taglalása, és elemzése is. Azaz a viták és a munkák középpontjában az állt, hogy a honfoglaló magyarság először a kereszténység nem is latin, hanem a görög (bizánci) változatával került közelebbi kontaktusba. Ezt egyébiránt a református (kálvinista) felekezetű történetíróink − mindenekelőtt Kocsi Csergő János (1647−1711) püspök − állapították meg először, illetve hívták fel erre a figyelmet. Az imént említett Kocsi erre három bizonyítékot talált, és ezek közül kiemelte, hogy I. Szent László (1077−1095) király által 1092-ben összehívott szabolcsi zsinatot a keleti egyházi hagyományok szerint hívták össze. A keleti eredetet továbbá azzal támasztotta alá, hogy a szentéletű magyar uralkodó türelemmel viseltetett a házas papok iránt, illetve, hogy a görög rítusú nagyböjtöt írta elő az országban élő „latin telepeseknek." Ezek alapján Kocsi azt feltételezte, hogy a görög hagyományok igencsak erőteljesek és egyúttal markánsak voltak a korabeli magyar királyság területén. A református püspöknek a görög térítéssel kapcsolatos megállapításai termékenyen hatottak más történetírókra, mint a teológus kortárs Debreczeni Ember Pálra (1660−1710) és már a fent említett Schwarz Gottfriedre. Sőt maga Schwarz tovább fejlesztette Kocsi elméletét, és azokat új forrásadatokkal gazdagította. Azaz neki köszönhetjük, hogy felhívta az akkori tudományos közvélemény figyelmét Ioannés Skylitzés (*Ἰωάννης Σκυλίτζης*) (1040−1101) bizánci történetíró és kuropalatés 11. században született munkájára, a *Compendium Historiarumra*, (*Σύνοψις Ἱστοριῶν*), amelyben szó esett a két magyar vezér, Torma és Bulcsú, illetve Gyula (Zombor) bizánci útjáról, valamint Szent Hierotheos (*Ἱερόθεος*) Turkia (*Τουρκία*), azaz Magyarország metropolitájává, avagy püspökévé történő kinevezéséről. Igaz, Hierotheos

térítéseit majd végül csak a kiváló egyháztörténész, bizantinista, patrisztikus, és egyúttal görögkatolikus pap, Baán István kutatta az 1990-es évek közepén.

Tóth Gergely ugyan viszonylag tömören írt VII. Bíborbanszületett Konstantin (*Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος*) (908−959) bizánci császár műveinek (*De adminsitrando imperio*, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*; illetve *De ceremoniis aulae byzantinae*, *Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*) katolikus és protestáns értelmezéséről. A honi tudományosság egyébiránt már a 18. században felfigyelt Bíborbanszületett Konstantin művének magyar őstörténeti és keleti vonatkozásaira. Előbb Kéri Borgia Ferenc (1702−1768) jezsuita páter, majd utóbb a már említésre került protestáns Schwarz Gottfried fedezte fel a bizánci császár művét, és vette górcső alá. Széles körben nem igazán volt ismert e két egyházi férfiúnak a nevezett témában történt vizsgálódása, illetve az sem volt köztudott, hogy kutatásaik milyen jelentős hatás gyakoroltak későbbiekben a magyar őstörténeti kutatásokra is. Példának okáért, a 19. század közepén Lukácsy Kristóf (1804−1876) szamosújvári örménykatolikus főplébános, és egyúttal armenológus-történész vette elő − többek között Kéri Borgia és Schwarz vizsgálódásai alapján − Bíborbanszületett Konstantin császár művét, és ő hívta fel a figyelmet először az úgynevezett szavárd (*sewordi*) kérdés esetleges magyar és örmény történeti vonatkozásaira. Jóllehet, Lukácsy kutatásai során ingoványos talajra tévedt azzal, hogy Bíborbanszületett Konstantin és a munkájával többé-kevésbé egykorú örmény krónikaírók − mint pl. V. „Történész" János (*Yovhannēs Patmaban Drasxanakertac'i*) (899−925) örmény egyházfő (katholikosz), Step'annos Tarōnec'i Asołik és Movsēs Dasxuranc'i − művei nyomán egy örmény–magyar nyelvrokonsági elméletet is kreált. Ennek az elméletnek ugyan nem sok követője és híve akadt, de Lukácsynak − Kéri Borgia és Schwarz kutatásaira alapozva − a szavárd kérdésben végzett kutatásai megkerülhetetlenné váltak. Sőt olyan történészek, filológusok, orientalisták vagy bizantinológusok, mint pl. Fiók Károly (1857−1915), Pecz Vilmos (1854−1923), Thúry József (1861−1906), Gyóni Mátyás (1913−1955), Moravcsik Gyula (1892−1972), Czeglédy Károly (1914−1996), Harmatta János (1917−2004) és Szádeczky-Kardoss Samu (1918−2004) is figyelembe vették Lukácsy kutatásait.

Összefoglalva, Tóth Gergely munkája mindenképp alapműnek tekintendő. Munkásságán keresztül kiderült, hogy a könyvben említésre került teológusok és történetírók nagyban hozzájárultak egy modernebb, egységesebb és egyszersmind kézzelfoghatóbb Szent István- és Szent Korona-kép kialakításához. Ezen túlmenően teljes meggyőződéssel írhatjuk le azt is, hogy könyve megkerülhetetlen lesz a magyar őstörténeti, a magyar középkori, valamint koraújkori, és általonosságban véve is a magyar historiográfiai kutatásoknak. Ennek okán ne lepődjünk meg, hogy Tóth Gergely könyve kis idő múltán konstruktív vitákat fog gerjeszteni, illetve eredményezni, ami voltaképpen e könyvnek az egyik legfontosabb célkitűzése, még ha azt a szerző *in concreto* külön nem is nyomatékosította művében. Végül, de nem utolsósorban azon se lepődjünk meg, hogy Tóth Gergely könyve előkelő helyett fog elfoglalni a tudományos közlemények hivatkozásaiban.

Nagy Kornél

Koncz Pál, Papírmívesség és könyvművészet Veszprém megyében a 18–20. században, Szerk. Jakab Réka, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2017, 383 p. ill., 30 cm

Koncz Pál összegyűjtött tanulmányait, közleményeit, kéziratban maradt restaurálási dokumentációit Jakab Réka szerkesztette kötetbe. Némely tanulmánya országos folyóiratban, például a *Magyar Könyvszemle*ben jelent meg, de sokuk helyi lapokban, saját múzeumi kiadványként. Így csak esetlegesen voltak hozzáférhetők. Pedig Koncz Pál Veszprém és Pápa tágabb körzete papír- és könyvművessége majd három évszázados történetének a szakmai közönség számára is alig ismert részleteit tárta fel. Nemcsak a helytörténet művelői számára érdekesek írásai, hanem az egész hazai könyvkötéstörténetnek, sőt az egész könyves szakmának.

Koncz Pál (1951–2015), a Laczkó Dezső

DOI 10.17167/mksz.2018.1.112-116

Múzeum restaurátora Hódmezővásárhelyen született. Zongorázni és hegedülni tanult az ottani Liszt Ferenc Zenei Általános Iskolában. 1966–70 között a budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnáziumban tanult, s érettségizett papír-, bőrdíszműves és restaurátor szakon. Ezt követően másfél éven át szülővárosában, az Alföldi Porcelángyárban grafikusként dolgozott. 1972 őszétől nyugdíjazásáig – 1998–2012 között mint osztályvezető – működött restaurátorként a veszprémi Bakony Múzeumban, ma Laczkó Dezső Múzeumban. 1979-ben diplomát szerzett a Magyar Képzőművészeti Főiskola tárgyrestaurátor szakán. Diplomamunkája „Egy 1567-ben nyomtatott wittenbergi Luther-Biblia konzerválása és restaurálása" volt. A jelen kötet negyedik egysége e munkájával kezdődik. 1990 után szakmai tanácsadóként több itthoni és erdélyi múzeum munkáját segítette. 2006-ban elnyerte a Laczkó Dezső-díjat. Tagja volt a Pulszky Társaságnak, valamint a Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület Restaurátor Szakosztályának. A Pulszky Társaság Műtárgyvédelmi Tagozatától 2015-ben Balázsy Ágnes-díjban részesült. Tevékeny tagja volt a Veszprémben 1989-ben megalakult Orbán Balázs Alapítvány Kuratóriumának.

Kurátora volt az „Előtte / utána. – Restaurálás, műtárgyvédelem a Laczkó Dezső Múzeumban, 2009–2010" című kiállításnak. A Múzeum állandó kiállítása: „Látványkönyvtár – Tudástár" címmel a tihanyi bencés apátság raktárába begyűjtött vegyes provenienciájú, általa ott válogatott könyvanyagból állt össze, amellett, hogy Koncz Pál szorgalmazta a meglévő, működő bencés, ciszterci és ferences rendházaknak – a posszesszorbejegyzések alapján – őket illető könyvek visszaszolgáltatását.

Szakmai ismeretét és tapasztalatát 1980–2008 között megjelent cikkei őrzik maradandóan, s most ezek együttese ez az impozáns kötet. Négy egységre oszlik: 1. Veszprém megye mindhárom papírmalmának története; 2. Veszprém megye könyvkötőműhelyei és könyvkötői; 3. Művelődéstörténeti, könyvtörténeti írások; 4. Restaurálás és műtárgyvédelem és -elmélet. Ez utóbbiak egy része korábban nem jelent meg. Leletmentésként fogható fel a kötet utolsó dolgozata: *Sírkövek a felsőörsi református temetőből*, amely írás itt olvasható először. A szerző eredeti rajzai és fényképei technikailag megújított formában kerültek be a kötetbe, igen megnövelve a kiadvány értékét, élményt nyújtó mivoltát és szépségét.

1. Pápán a papírmalomhoz nélkülözhetetlen vizet a kiváló adottságú Tapolca-patak szolgáltatta. A hagyományos merített papírhoz szükséges, minőségileg és mennyiségileg megfelelő rongy beszerzését pedig az a körülmény segítette, hogy Pápa éppen az Ausztriába irányuló rongykivitel egyik dunántúli központja volt. A török hódoltság után Pápa és környéke az Esterházyak birtokába került. Az uradalmi adminisztráció mellett a közigazgatás, az egyházak és az iskolák voltak a jelentős papírfelhasználók. 1729–1755 között a pápai papírmalom tulajdonosa gróf Esterházy Ferenc volt. Az első árendátor-mester a németajkú Andreas Clauss (esetleg Gauss) volt. Ügyesen fejlesztette a malmot, s a maga hasznát is megtalálta, mivel idővel annyi tőkét tudott gyűjteni, hogy meg tudta vásárolni – bizonyos feltételekkel – a malmot, s működtette 1766-ig. Az első pápai, egykori papírmalom műszaki jellemzőiről semmit nem lehet tudni, de azt igen, hogy jó minőségű és szép papirost gyártottak ott több mint három évtizeden keresztül. Koncz Pál e cikkeihez csatolja a vízjelrajzokat és ezek jegyzékét, továbbá épületalaprajzot, topográfiai térképeket és épületfotókat. A Pápához közeli Igal-pusztán indult meg 1829-ben a tulajdonképpeni második pápai papírmalom. Ennek alapítója, átépíttetője a tatai ághoz tartozó Esterházy Miklós. Az első árendás papírkészítő mester Gottfried (Caspar) Attorf (Atdorf), aki Sólyból, a zirci ciszterci apátság által ott létrehozott papírmalomtól szerződött át Igalba. Igen tanulságos az 1828-ban kelt, majd 1829-ben kiegészített szerződés – itt magyar fordításban olvasható – szövege. (Az eredeti németül van, amint ez és az előző papírkészítő mester is németajkú volt. A török uralom alóli felszabadulást követően nagyon sokan telepedtek be német nyelvterületről az elnéptelenedett országba.) A papírmalom-építés befejezésekor készült pénzügyi kimutatás

(„Bizonyítvány") ipar- és gazdálkodástörténeti jelentősége óriási. Attorf mesteren kívül még három papírkészítő neve ismert. Koncz Pál közli még három – a malom vízszennyezésének kérdésével kapcsolatos – vármegyei akta rövidített szövegét 1832-ből. E két papírmalom összesen másfél évszázados működésének a hazai és külföldi gyáripar (pl. a Fiumei Papírgyár) óriási konkurenciája vetett véget.

A már említett sólyi papírmalom 1790–1851 között működött. A 12. század végén gyökeret vert zirci ciszterci monostor a 16. században elpusztult. A 18. században építették és alapították újra. Bevételi forrásainak egyike éppen a sólyi papírmalom volt. Tájékoztatást kapunk a tanulmányban a bérleti szerződésekről, az árendásokról, mesterekről és alkalmazottakról, a malom berendezéséről és készítményeiről. Érdekes színfoltot jelentenek a sólyi papírmalom felavatására írt köszöntőversek.

Ezt a részt három további papírral foglalkozó cikk egészíti még ki: *Papírtörténeti adatok Pápáról, A papír vízjelek története és haszna* és *Papírtörténeti adatok, vízjelek Lékáról*. Elismerésre méltók Koncz Pál helyi és országos levéltári forráskutatásai.

2. A második részben először a Veszprém Megyei Levéltárban őrzött, 1788. június 16-án kelt bizonyságlevélről olvashatunk, melyet Melchior Raithaler, a céhbeli legények atyamestere és Johann Echterling céhelöljáró állított ki Joseph Echterling budai születésű, 26 éves könyvkötőlegény számára. A vörös viaszpecsét szerint ekkor még együtt voltak a pesti és budai könyvkötők, felirata: SIGIL.DER.BVRGL.BVCHB. IN.OFEN.Ū.PEST.1729.

A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárba került a soproni fegyveres polgárőrség protokolluma. Díszes aranyozott bőrkötése 1791-ből való, ifj. Michael Gottlieb Schrabs munkája, fölül a magyar és alul Sopron város címerével. A kötésről közölt képek mellett a festett előzékpapírokból is láthatunk itt mintákat.

A 18. század közepétől Veszprémben és Pápán is egyre több könyvkötő telepedett meg. Nemcsak könyvet kötöttek, hanem bizományban átvett könyvekkel kereskedtek is. A tankönyvek, kalendáriumok egyszerű kötése mellett a plébániák szerkönyvei kötésénél szinte minden díszítőszerszámukat bevetették. De különböző tokokat és ládikákat is készítettek. Személyük azonosításában segítenek fennmaradt könyvkötőszámlák, s olykor plébániák anyakönyvi adatai (pl. 124). Koncz Pál tekintélyes, mintegy 30 fős listát közöl a pápai és veszprémi mesterek, legények, továbbá két-két szentkirályszabadjai és várpalotai mester nevével (129–131). Az iskolázottság, az írni-olvasni tudás terjedésével, s ami ebből következik, a könyvek iránti kereslet növekedésével, egyre több könyvkötő számára kínálkozott megélhetés. A lokalizálásban, azaz a kötések eredetének területi meghatározásában segítenek a környék papírmalmaiból származó előzékpapírok. A pápai gyűjteményekben érthetően gyakran akadnak Győrhöz köthető munkák is.

A pápai Zsoldos György és Szép Miklós, református kisnemesi származású könyvkötők, egy céhben dolgoztak a 18. század második felében. Működésüket, családi viszonyaikat, azonosítható kötéseiket elemzi a szerző. Mindkét mester szerszámainak bélyegzőtáblázatát is közli. – Mayer Adolf a 19. század második felében tevékenykedett mint könyvkötő, papír- és könyvkereskedő. A Függelékben az ő mintegy 20, ájtatos szövegű könyvhöz készített kötéséről tájékozódhatunk. Néhány kivételtől eltekintve (pl. a 14. számú kötés [169]), többségében kis nyolcadrét nagyságú, az egész táblát borító lemezzel nyomott, bőr-, félbőr- és vászonborítású, használati kötés.

Kis Tivadar pályája, könyvkereskedése és könyvkötészete, családi életvitele, utódai, jogot végzett Gábor fia és alkalmazottai, s különösen dr. Kiss Gáborné visszaemlékezése szociológiai dokumentum az 1940-es évek embertelen körülményeiről, előbb a háború, majd a politikai-hatalmi váltás okozta viszonyokról.

Kis Tivadar és Kiss Gábor mellett, a 20. századi pápai Rhédi Károly és Bedőcs József könyvkötőkről, továbbá egy ajkai nyomdász- és könyvkötőmesterről, Imre Gézáról is olvashatunk. Nemcsak a díszítő eszközökről, hanem a szerszámkészletről is láthatunk képet a könyvben (195). Fontos eredmény, hogy egy

több generáció használta szerszám-együttes bekerült a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumba (187), s persze idevágó kézirat, jegyzőkönyv, s például a Veszprémi Mészáros céh rendszabásának 18. századvégi aranyozott barokk díszkötése is (205–206). Mindebben bizonyára Koncz Pálnak is része volt.

Koncz Pálnak sikerült részletesen feltárni a veszprémi Franz Gründler munkásságát (1760–1845) és Ludwig Georgi „könyvkötő és könyvárus" ugyanezen periódusból való könyvkötéseit, a díszítőszerszámok alapján azonosítva ezeket. Ez esetben is közzétette válogatott katalógusban e könyvek listáját. A bélyegzőket és görgetőket szemlélve igen vegyes képet kapunk, mert gótikus liliomtól, legyeződísz cikkelyen és barokk csavart indán át rokokó és neoklasszicista motívumokig, idevéve a hit-remény-szeretet szimbólumot jelképező motívumot és az áldozó kelyhet, minden előfordul. Bizonyára ez esetben is több generáció, és több könyvkötő örökölt és megvásárolt szerszámai gyűjteményeként.

Imre Géza ajkai nyomdász és könyvkötő már a 20. század első felének mestere. A kutatási eredmények alapja az özvegy közlései, s a nála őrzött dokumentumok. Ez is egyfajta leletmentés egy 1935–1944 és 1947–1949 között működő nyomda felszereléséről is. Koncz leletfelvételeiből gyakran emberi sorstragédiáknak is tanúi lehetünk, párhuzamosan a kis iparének a „nagy" történelem folyamatában. (1945-ben megsemmisült a nyomda, a keserves újrakezdés után1949 végén államosították, s a megpróbáltatások ezzel még nem értek véget.)

3. A „Művelődéstörténet" címet viselő rész a Laczkó Dezső Múzeum egy ősnyomtatványa (Johannes de Magistris: Quaestiones, Velence 1487.) ismertetésével kezdődik. Nagyon fontos híradás, mert ebből a kiadásból nincs más példány Magyarországon, sem a hazai országos ősnyomtatvány-katalógus (CIH) összeállítói nem értesültek róla, sem a világkatalógusban (ISTC im00026000) ez a példány nem szerepel. Ezt majd jelenteni kell a londoni és berlini központba. – *A reneszánsz könyvkultúra emlékei Veszprémben és környékén* című tanulmány az egykori lövöldi karthauziak és vázsonyi pálosok szétszóródott, másutt őrzött (OSZK, MTA KIK, Esztergomi Főszékesegyházi Kvt., Győr, Egyházmegyei Kvt.) még meglévő korai könyveit, kódexeket és ősnyomtatványokat vesz számba. Kiemelkedő jelentőségű a veszprémi Érseki Könyvtárban található Lucanus: *Pharsalia*, Róma 1469. ősnyomtatvány. E tanulmányban is említi a szerző az előbbi, a Laczkó Dezső Múzeum Johannes de Magistris-féle ősnyomtatványát. Egy másik, antikváriumból beszerzett ősnyomtatványuk, Thuróczy János brünni kiadású *Chronica Hungarorum*a, szintén nem szerepel a CIH-ben. Ebből egyébként másfél tucat példány van magyar közgyűjteményekben.

4. Ez a rész Koncz Pálnak a „Restaurálás és műtárgyvédelem" körébe tartozó írásait öleli fel. A budapesti könyvbemutatón (2018. március 26-án) az előző részekről jómagam, Koncz Pál pályájáról és erről a 4. részről kolléganője, Ludvai Zsuzsanna, a Laczkó Dezső Múzeum papír- és bőrrestaurátora beszélt. Hangsúlyozta Pali sokoldalúságát és szakszerűségét, nyitottságát az új eljárások iránt. Nemcsak bőr- és papír-, de csontból, fából és kőből készült tárgyakat is restaurált. És nemcsak restaurált régészeti leleteket, hanem aktívan részt vett régészeti ásatásokon. Legfontosabb mondatának én azt tartom, hogy a restaurálás folyamán „kompromisszumot kell kötnünk a beavatkozás mértékéről" (319).

A kötetet epilógus zárja, amelyben sírkövekről olvashatunk, s látunk rajzokat a felsőörsi református temetőből. A szerzőre jellemző kitekintéssel, s a szép iránti fogékonysággal, a hagyományokkal szembeni tisztelettel közli 34 sír leírását, de 37 sírkő rajzát. Elismeréssel kell adóznunk Koncz Pál grafikusi tehetségének.

Köszönettel tartozunk, a támogatók mellett, a Laczkó Dezső Múzeumnak és a szerkesztőnek e kötet létrehozásáért, hogy Koncz Pálnak munkásságát folyamatosan dokumentáló s elszórtan megjelent cikkeit, tanulmányait ily módon könnyen hozzáférhetővé tették.

Az apróbb hibák nem vonnak le a könyv érdemeiből. A 102. oldalon kimaradt a 7. lábjegyzet (a velin papírról), s ami ott a 7. sor-

számon van, az a 8. hivatkozáshoz tartozik. A 115. oldalon a cikk 2–3. sorában Joseph Echetering, lejjebb Johann Echterling nevét olvassuk. Feltehetően apáról és fiúról van szó, de a családnevük azonos kell legyen, s a közölt bizonyságlevél fotóján megbizonyosodhatunk arról, hogy az Echterling alak a helyes. Ugyanitt a kövérrel szedett pecsétfeliratból kimaradt a 'BVCHB' szó, s 'IN'a helyes, nem im Ofen. Az országos ősnyomtatvány-katalógus (Sajó–Soltész: CIH) a bibliográfiában kétszer egymás után szerepel, a második leírás a jobb, bár hiányolom – nemcsak itt, hanem általában mindenütt –, hogy a másik két közreműködőt, Csapodi Csabát és Vértesy Miklóst ki szokás hagyni, holott az előbbi az MTA KIK, az utóbbi az ELTE EK ősnyomtatványait gyűjtötte össze és írta le, s ezek az összállomány harmadát teszik ki.

A szakkifejezéseket illetően kérem a kollégákat, hogy 'arctábla' helyett használjuk egységesen az 'előtábla' (és háttábla = Vorder- und Hinterdeckel, upper and lower cover) megnevezést, s a klisé helyett a lemez (= Platte, vagy angolul plate) elnevezést, amint a nemzetközi, Berlinben szerkesztett kötés adatbázisban (EBDB = Einbanddatenbank) is használják. (Gustav Moessner, *Buchbinder ABC*... 1981-ben megjelent kötetében a 'Klischee' címszó alatt ki is mondja, hogy 'a könyvkötők nem beszélnek kliséről, hanem lemezről…"), – A 'másodlagos kötés' nem egy adott könyv második, esetleg harmadik kötése – ha a könyvet elhasználódás miatt újra kellett fűzni és kötni –, hanem egy történeti kötés újbóli felhasználása egy másik könyv bekötésére, archaizáló hatás céljából. Ez a 19. század végén sajnos gyakorlatban volt, adott esetben nyelvemlékek és ősnyomtatványok értéknövelése okán és a rosszul értelmezett korhűség jegyében.

Koncz Pál cikkei, tanulmányai így összegyűjtve nagy nyereség a magyar kötéstörténet 18–20. századi Veszprém megyei anyagának ismeretéhez, még akkor is, ha a szerzőnek már nem volt alkalma összefésülni gyűjtött nagy anyagát, így az egyes cikkekben elkerülhetetlenül vannak ismétlések. Könyvében, miként a vízjelek rajzai, a kötések bélyegzőinek, görgetőinek és lemezeinek levonatai, illetve ezek jó minőségű reprodukciói forrásértékűek.

Rozsondai Marianne

„Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem", Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, Szerk. Gáborjáni Szabó Botond, Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), 2015.

Kétszeres ünnep adta a most bemutatandó tanulmánykötet apropóját: Fekete Csaba, a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár tudományos főmunkatársa, teológus, himnológus, művelődéstörténész 2015-ben ünnepelte 75. születésnapját és könyvtárosi pályafutásának 50. évfordulóját. Aki ismeri az ünnepelt munkásságát, tudja, hogy Gáborjáni Szabó Botond kicsit sem túloz, amikor megállapítja, hogy kollégája („a református egyház talán utolsó polihisztora") „publikációival egyedül pótol egy kisebb kutatóintézetet". S valóban, Fekete Csaba sokoldalúságát mi sem jelzi pontosabban, mint a kötet végén közölt, igen impozáns válogatott bibliográfia. Ez a lista ugyan nem tartalmazza Fekete Csaba előadásainak többségét, a napilap- és folyóiratcikkeinek egy részét, valamint a kiállítási megnyitókat, előszavakat, lektori és opponensi véleményeket, de így is majdnem 220 tételből áll, amelyek a biblika-teológia, az egyház-, az irodalom-, a könyv- és könyvtártörténet, a könyvművészet, a liturgia, a himnológia és az egyházzene területére kalauzolják olvasójukat. A Festshriftben helyet kapó tanulmányok tematikai sokszínűségét magyarázza, hogy alkotóik ezzel a gazdag életművel folytatnak dialógust, több szálon is reflektálva az ünnepelt kutatási eredményeire. A köszöntő kötet Gáborjáni Szabó Botond bevezető laudációja *(Ösztönösség és fegyelem)*, valamint a fent említett bibliográfia (*Fekete Csaba fontosabb kiadványai és tanulmányai (válogatás)*, *A szerző annotációival)* közt öt fejezetre oszlik.

DOI 10.17167/mksz.2018.1.116-122

A *Történelem-, egyház-, és neveléstörténet* című rész nyolc dolgozata közül az első Szabó András *Antitrinitáriusok, reformátusok és jezsuiták Gyulafehérvárott, 1557–1588* című munkája, amely a vallási változásokkal járó politikai és oktatási átalakulásokat vizsgálja a kialakulóban lévő Erdélyi Fejedelemség székvárosában. A tanulmány végigköveti, hogy a Domonkos- és Ágoston-rendi szerzetesek távozása után hogyan vették át a kálvinisták, majd az antitrinitáriusok a város templomait és iskoláit, majd János Zsigmond halála után hogyan erősítette meg a reformátusokat Báthory István, végül kitér a jezsuiták gyulafehérvári betelepülésének és kiűzésének körülményeire is.

A partikuláris iskola eddig ismert képét árnyalja Győri L. János *(A Debreceni Református Kollégium – mint anyaiskola – és a kiskunhalasi református iskola évszázados kapcsolatai)*, miközben újabb támpontokat nyújt a partikula fogalmának pontosabb értelmezéséhez. A tanulmány rávilágít, hogy a két iskola partikuláris kapcsolatait kiegészítette a legáció, a szupplikáció és az alumnia kollégiumi intézménye, s végkövetkeztetésként megállapítja, hogy „a partikuláris-rektorális iskolahálózat a mai értelemben véve nem volt ugyan központilag szervezett intézmény, a maga patriarchális, családias módján azonban mégis nagyon jól működött, s […] évszázadokon át eredményesen szolgálta a magyar értelmiségképzés ügyét".

Kolumbán Vilmos József a Dési Református Egyházmegye két évszázados történetének bemutatásával járul hozzá a fellendülő erdélyi református forráskutatáshoz. *(A Dési Református Egyházmegye a 17–18. században)*. Az egyházmegye kialakulásának és szerkezetének felvázolása után a szerző a szórványosodás okait vizsgálva megállapítja, hogy a 17. századi demográfiai és egészségügyi megpróbáltatásoknak kitett területen egészen a 19. századig a patrónusok aktivitásának függvénye volt a ritkuló egyházközségek fenntartása.

A később bárói címmel és erdélyi ítélő táblai ülnöki megbízatással rendelkező Szilágyi Sámuel németországi peregrinációjának idejére kalauzol Kovács Teofil *Hírek Európából. Szilágyi Sámuel peregrinus tudósításai, 1728–1732* című tanulmánya. Szilágyi − aki későbbi karrierje során a protestáns érdekek szóvivője is volt a bécsi udvarban − mecénásához, Teleki Sándor grófhoz intézett leveleiben (szinte véleményformálás nélkül) tudósított a legújabb politikai és hadi eseményekről, valamint frissen bekövetkezett katasztrófákról, érdekességekről. Tizenöt fennmaradt levele − amelyekhez olvasmányai mellett társaságban hallott híreket és nyomtatott hírforrásokat is felhasznált − keveset mond tanulmányairól, személyes körülményeiről, gazdasági vagy egyházi kérdésekről, mégis színes betekintést nyújt korának történéseibe.

A szentesi Horváth Mihály Gimnázium könyvtárának egyik kolligátumában találta meg Horváth Ádám Komáromi H. Mihály eddig ismeretlen kéziratos prédikációját, amelyet a professzorból lett lelkész 1743. július 1-jén, Mária Terézia cseh királynővé koronázása alkalmából mondott Debrecenben. Az erről készült tanulmány *(Komáromi H. Mihály [1690?–1748] debreceni lelkész prédikációja Mária Terézia cseh királynővé koronázása alkalmából)* amellett, hogy modern átírásban közli a prédikáció teljes szövegét, kitér a kötet Szentesre kerülésének történetére, valamint a fontosabb kortárs elvárás-horizontok szempontjából elemzi a szöveget. Hegyi Ádám megállapítja, hogy a beszéd egyszerre szolgálja ki az uralkodói propaganda igényeit, támogatja a bizonytalan helyzetben lévő református egyház érdekeit, és meggyőzi a közvéleményt arról, hogy a debreceni egyház királyhű, de egyben hitsorsosainak védelmezője is.

Ugyancsak a közösséget fenyegető veszélyek közt ügyesen mozgó Debrecent helyezi középpontba Gáborjáni Szabó Botond, miközben egy felségsértési perbe fogott református lelkész, Polgári Mihály meneküléssel és az 1753-as alföldi parasztfelkelés előkészítésében való részvétellel megtűzdelt kálváriájáról értekezik. (*Polgári Mihály és Debrecen. A város szerepe egy 1752-ben felségsértési perbe fogott református lelkész ügyében)* Az ügy kapcsán keletkezett vallomásokból kiderül, hogy a szereplők interpretációjában a protestánsok üldözése okozta a „kurucság" újraéledését, amely végül kikényszerítette Mária Terézia rende-

letét, hogy a megyéspüspökök oktatással és igehirdetéssel, ne pedig erőszakkal térítsenek. Debrecen eszerint igen jól használta nyilvános politikai kommunikációs térként a templomokat, az iskolákat, a vásárokat és a köztereket, s véleményformáló ereje országosan is jóval jelentősebb lehetett, mint azt eddig feltételezték.

Egy évszázaddal későbbre és a neveléstörténet területére vezet Kovács Ábrahám *A teljesítményorientált német oktatáson túl, Egy volt edinburghi diák, Felméri Lajos pedagógiai programja* című írása. A címben jelölt program szerint „a neveléstudomány feladata megtanítani az új nemzedék leendő nevelőjét, hogy működése sarokpontját ne elavult dogmákba [!], hanem az ifjú természetében és nemzeti jellemében keresse." A nevelés itt nem egyéb, mint alkalmazott pszichológia. Felméri sajátos protestáns liberális neveléstudományi felfogása külföldi tanulmányai, elsősorban skóciai peregrinációja révén alakult ki − ezt a hatásmechanizmust követhetjük végig a tanulmányban.

A debreceni Egyetemi templom tervezésének és megépítésének történetét vázolja fel Fekete Károly *Csikesz Sándor és a debreceni egyetemi templom* címmel. A cím arra utal, hogy legalább a templomot tervező Borsos Józsefhez mérhető szerepe volt az épület kialakításában Csikesz Sándor teológiaprofesszornak, aki komoly templomépítési és egyházművészeti ismeretekkel alakította ki az épülettel kapcsolatos koncepcióját. Csikesz az Egyetemi templomot mintaépületnek szánta, s „nem csupán egy hagyományos templom, hanem egy többfunkciós épületegyüttes lebegett a szeme előtt, amely a gyülekezeti hitélet centrumaként szolgál." Borsos József − ha művészi szabadságának bizonyos mértékű feladása árán is − teljesítette a református liturgikus teológiai elvárásokat, ennek megfelelően épült meg az új templom, amely 1942. május 17-én, pünkösd ünnepén nyitotta meg kapuit, s 2006 óta ismét a református egyetemi gyülekezet és misszió céljait szolgálja.

A *Nyomdászat-, könyv-, könyvtár-, és olvasástörténet* című fejezetben kilenc munka kapott helyet, elsőként Monok István *A bázeli, a genfi és a zürichi könyvkiadás hatása a magyarországi szellemi áramlatok történetének alakulására a 16. században a kortárs könyvtárak vizsgálata tükrében* című tanulmánya. Monok István már a 15. századi hatástörténeti összefüggésekről is igen részletes képet ad, de elsősorban arra fókuszál, hogy a három városban megjelent nyomtatványok (főként a magyar szerzővel rendelkezők) hogyan befolyásolták a Magyar Királyság és Erdély kortárs szellemi áramlatait. Az egyes esetekből tablószerűen, rendkívüli információmennyiséggel megjelenített kapcsolatrendszer jellemzően két eszmei szálon fut: míg Zürich és Genf elsősorban a helvét protestantizmus alapműveinek kiadásában jeleskedett, Bázelben főleg a korszak tudós humanista köreinek könyvei láttak napvilágot. Ennek megfelelően tehát egyfajta humanista tudástranszfert, valamint a helvét hitvallás (a devotio moderna, a humanista vallásfelfogás és Erasmus rendszere által meghatározott keresztény filozófia kontextusában értelmezett) hatását detektálhatjuk a svájci-magyar kapcsolattörténet vizsgált korszakában.

Fekete Csaba korábbi tanulmányára reflektál Bánfi Szilvia nyomdászattörténeti értekezése. *(Kit ábrázolhatott a debreceni városi nyomda első nyomdászjelvénye, avagy Debrecen város címere?)* Mind Fekete Csaba, mind Bánfi Szilvia írása azt a kutatókat régóta foglalkoztató kérdést járja körül, hogy a szerzőt, vagyis Melius Juhász Pétert ábrázolja-e a Raphael Hoffhalter műhelyében 1563-ban megjelent *Magyar praedikatioc* címlapján található fametszet. Ezt a hagyománnyá vált feltételezést Fekete Csaba cáfolta, míg Bánfi Szilvia a Hoffhalterrel kapcsolatos újabb kutatásai fényében tovább árnyalja. Utóbbi végkövetkeztetése szerint is valószínűbb, hogy nem a jeles püspök hiteles arcképéről, sokkal inkább „a korszak tudósának sematikusra sikeredett megjelenítéséről van szó", ugyanakkor „Hoffhalter gyakorlatára tekintettel mégsem zárható ki egy szerzőre való utalás lehetősége".

Ősz Sándor Előd közleménye: *Szegedi Gergely könyvtárának néhány darabjáról* is kapcsolódik Bázelhez és Genfhez, ugyanis a jeles prédikátor és zsoltárfordító könyvtárának itt bemutatott darabjai (három kolligátum, összesen hét mű) ebben a két városban jelentek meg.

Szegedi Gergely wittenbergi és genfi peregrinációja idején alapozta meg könyvtárát, amelyből ezeken az Erdélyben fennmaradt kolligátumokon kívül jelenleg nem ismerünk egyetlen példányt sem. A három kötet – melyek közül az egyiket Szegedi vásárolta, a másik kettőt pedig a bejegyzések szerint ajándékba kapta – kizárólag teológiai műveket tartalmaz. Annál is jelentősebb ez a bibliotéka-töredék, mert jól mutatja Szegedi kapcsolatrendszerét, aktuális érdeklődést, hiszen számos széljegyzetet tartalmaz, melyek kilencven százaléka Szegedi kezének nyomát őrzi.

Részben a könyvtártörténetnél marad Imre Mihály is, aki a herborni Alte Bibliothek magyar vonatkozásait térképezte fel. *(Herborni kutatások az Alte Biblothek állományában)* Az 1584 és 1817 között működött egyetem a 16–17. században „igen jelentős szellemi-kulturális hatást gyakorolt az európai protestantizmus folyamataira." Nem hiányzott innen a kiadványpolitikájával az egyetem konfesszionális arculatához kapcsolódó nyomda sem, amely Christoph Rabe vezetésével a korszak egyik leghatékonyabb kiadója volt. A herborni kapcsolatrendszer egyik kulcsfigurája Szenci Molnár Albert, a másik pedig Filicki János akiknek több műve is megtalálható a magyar szempontból most először vizsgált állományban. Hasonlóan fontos fejezete a herborni–magyar kapcsolatoknak Alsted, Bisterfeld és Piscator Erdélybe kerülése. A tanulmányból kiderül, hogy az Althe Bibliothek anyaga ezekben a már régóta kutatott témákban is szolgálhat meglepetésekkel. Az utoljára közölt húsz tételes válogatott könyvjegyzék szintén újdonság, a szerző ugyanis közel ötven olyan magyar vonatkozású nyomtatványra lelt a könyvtárban, amelyek az RMK III. (néhány esetben az RMK I.), illetve az Apponyi Hungarica gyűjtőkörét szaporítják.

Ha már az egyetemi hatásoknál járunk, elmondható, hogy a 17. századi hungarus diákok előszeretettel választották Heidelberget is peregrinációjuk helyszínének. Ebben döntő szerepet játszott David Pareus, aki erős hatással volt a hazai teológiai gondolkodásra, a neolatin költészetre és az iskolaügyre, pedagógiai hagyományokra. Perger Péter közleménye (*Újabb adalék David Pareus magyarországi kapcsolatához, Heidelbergi professzorok ajándékozó sorai Lővei Pellionis György kötetében*) az egykori Pareus-tanítvány, a későbbi sárospataki rektor, majd mádi lelkész, Lővei Pellionis György egy újonnan felbukkant könyvét mutatja be. A kötet nem más, mint Kálvin *Istitutio*jának 1612-es genfi kiadása, amelyben a tanulmányait 1614-ben befejező Lőveit professzora saját kezű bejegyzéssel, egy Szent Jeromos-idézettel bocsátotta útjára. Pellionisz feltehetően még Németországban készíttette el a könyv gazdagon díszített kötését, melynek előtábláján a tulajdonos monogramja és az 1613-as évszám között David Pareus mellképe látható. Tekintve, hogy Kálvin alapműve (tanítványai révén) javarészt éppen Pareus interpretációján keresztül nyílt meg a magyar olvasók számára, a kötet „nem csupán szép alkotás, hanem a 16. század eleji hazai protestáns értelmiségnek a talán legfontosabb korabeli szellemi műhellyel való élénk kapcsolatának is látványos bizonyítéka."

Csorba Dávid szintén egy 17. századi prédikátor könyvtárának darabjait ismerteti. *(Miskolczi Csulyak Gáspár könyvtárának néhány példánya)* Az *Egy jeles Vad-kert* fordítójának bibliotékája annyira szétszóródott, hogy a négy kötet négy különböző őrzőhelyen található Bukaresttől Budapestig. Bár a fennmaradt könyvekből nem lehet általános következtetést levonni egykori tulajdonosuk szellemiségére nézve, de legjellemzőbb kötete – a Ráday Gyűjteményben őrzött, az 1680-as években összeállt, húsz nyomtatványt tartalmazó kolligátum, amelyben teológiai tézisek és halotti szövegek találhatók – a kálvinista orthodox teológia világát idézi fel, egyben megfelel a kálvinista öntudat reprezentációjának is.

Elsősorban figyelemfelhívás és nem részletes elemzés Sipos Gábor írása *Porcsalmi András iskolai jegyzeteiről, Egy botcsinálta könyvtáros feljegyzései*. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött kötetek arról árulkodnak, hogy Apáczai egykori professzora, későbbi kollégája úgy állította össze a tanítás során használt segédanyagát, hogy a nyomtatványok elé és mögé kéziratos füzeteket köttetett, így a tanításban és a tanulásban egyaránt jól használható

kézikönyvekre tett szert, amelyeket aztán végrendeletében a kollégiumra hagyományozott.

V. Ecsedy Judit tanulmánya (*A magyar Bésaléel. Pándi Székely István kolozsvári nyomdász grafikai munkássága*) a széles közönség által talán kevéssé ismert Páldi Székely Istvánnak állít emléket. A kolozsvári nyomdászt 1769-ben bekövetkezett halála után a temetésén prédikáló Verestói György nem véletlenül hasonlította a frigyládát készítő ószövetségi ezermesterhez, Bésaléelhez, hiszen betűmetsző, betűöntő, könyvnyomtató, és rézmetsző is volt egy személyben. V. Ecsedy Judit fennmaradt grafikai alkotásain keresztül mutatja be a gazdag életművet, amellyel Páldi a kolozsvári református kollégium búcsúztatója szerint „nem csak az ő kezére bízattatott Typographiat […] jobbította és öregbítette, hanem egyszersmind jeles ifjakat-is azon nemes mesterségre meg-tanított".

Fekete Csaba elkészítette ugyan Bod Péter Debrecenben őrzött könyveinek jegyzékét, de az egy számítógépes vírusnak köszönhetően elveszett. Ennek pótlására vállalkozik Oláh Róbert *(Bod Péter könyvei a Debreceni Református Kollégiumban)*. A tudós halála után könyvtárát Nagyenyeden elárverezték. A hagyatékból a Debreceni Kollégium professzorai egy nagy ládányi könyvet vásároltak, amelynek tartalmáról két jegyzék készült. Oláh Róbert ezek alapján rekonstruálta Bod Péter Debrecenbe került könyveit. (A tudós lelkész egykori könyvtárának mintegy 10 százalékáról van szó.) A szerző összesen 81 művet azonosít 66 kötetben, 17 kötetet azonban az idők során duplumként leselejteztek, ebben a jeles possessor sem jelentett akadályt. (Nem egyedi ez az eljárás, az OSZK-ból ugyanígy került ki annak idején számos nagy gyűjtő több kötete.) Ugyanakkor még így is ez az anyag jelenti a legnagyobb részt a hagyatékból. A tanulmány lényegi része − a kiinduló vállalást maradéktalanul teljesítve − erről a gyűjteményrészről közöl alapos, a későbbi kutatásokat jelentős mértékben támogató jegyzéket.

Az *Irodalom-, nyelv- és a kutatástörténet* című szekció A. Molnár Ferenc tanulmányával kezdődik. A szerző 2012-ben összevetette a Szenci Molnár-zsoltárok eredeti szövegeit a református énekeskönyben lévő variációikkal, most pedig *Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a mai magyar evangélikus énekeskönyvben* címmel ugyanezt folytatja a mai magyarországi evangélikus gyülekezeti énekeskönyvekkel. Ezekbe az utóbbi kétszáz évben csak néhány zsoltár került be, azok esetében is törekedtek az evangélikus jelleg kidomborítására. Az énekek szövege itt rövidebb, kottával együtt többnyire elfér egy-másfél lapon, az archaizmusokat pedig kerülik. A szövegek táblázatos „egybenézése" mindenesetre igen hasznos lehet egy készülő új evangélikus énekeskönyv szempontjából.

A gályarabságot Bécsben összekéregetett váltságdíjjal megváltó prédikátor, Csúzi Cseh Jakab alakját idézi fel Petrőczi Éva *Csúzi Cseh Jakab losonci-debreceni lelkipásztor három verses laudáció tükrében* címmel. Ezúttal a „majdnem mártír" lelkészt magasztaló pályatársak tollából származó versek alapján kapunk újabb adalékokat a megpróbáltatásokat a gyászévtizedben is feldolgozni képes, karizmatikus személyiségről. Petrőczi Éva két id. Köleséri Sámueltől származó üdvözlőverset, valamint az RMKT ide vonatkozó fejezetéből hiányzó, Szatmárnémethi Mihály által írt, a humort sem nélkülöző kis költeményt mutat be, amelyekből egyaránt a „főnix alkatú, a szenvedések után megújulásra, új művek írására, feltámadásra kész" ember képe bontakozik ki.

Pósaházi János, a tizenhetedik század második felének jelentős filozófusa és teológusa, sárospataki, majd erdélyi professzor kevésbé ismert imádságoskönyv-fordítását mutatja be P. Vásárhelyi Judit *Caspar Sibelius magyar nyelvű imádságai* című közleményében. A latin eredetivel való összevetésből többek közt kiderül, hogy Pósaházi az imádság definíciója és módja tekintetében osztotta Caspar Sibelius elveit, így nem tartotta szükségesnek sem lerövidíteni, sem megváltoztatni a *Praefatio* eredeti narrációját, ugyanakkor a fordítás során nem követte mintája szerkesztési elvét − miszerint Sibelius az imádságok szövegébe beleszőtt bibliai idézeteket az imaszövegek végén külön közli −, hanem csak a margón utalt ezekre a textusokra. P. Vásárhelyi Judit felhívja a figyelmet arra is, hogy a kolligátumos használat alapján az 1673-

ban Kolozsváron megjelent fordítás Técsi Joó Miklós és Szatmárnémethi Mihály imádságoskönyveivel rokonítható.

Az Árva Bethlen Katára irányuló kutatások legjelentősebb eredményeit elérő, keveset publikáló, de annál több háttéranyagot összegyűjtő kolozsvári levéltáros, Markos András írásainak mostoha sors jutott. Mivel alapos érvelésen alapuló szakcikkei nem épültek be a tudományos köztudatba, Fazakas Gergely Tamás most *(Egy levéltáros hagyatéka. Markos András alig ismert kutatásai Árva Bethlen Katáról, Bod Péterről és Málnási Lászlóról)* Bethlen Katára és udvari papjaira, Bod Péterre és Málnási Lászlóra vonatkozó, publikált és kéziratban maradt munkásságát tekinti át. A tanulmányban egyszerre bontakoznak ki az eddig alig ismert eredmények és Markos András sajátos kutatási metódusa, meggyőzve az olvasót, hogy Markos eredményeinek kiemelt helyük van a Bethlen Kata-szövegek készülő kritikai kiadásában, valamint igen jól felhasználhatóak egy későbbi Málnási-kutatás során.

A *Bibliafilológia* szakaszában két értekezés olvasható. Karasszon István exegetikai módszertanának elkészítésére saját bevallása szerint nagy hatással volt a Fekete Csabával folytatott, sok éven át tartó eszmecsere. *Az Ószövetség magyarázata – negyven éve és most* című írásában tehát ehhez kapcsolódik, amikor néhány nemrégiben felmerült ószövetségi exegetikai problémáról számol be. A tanulmány az újabb kutatások eredményeit felhasználva jár körbe két módszertani kérdést: a forráskritika és a redakciókritika fogalmának alakulását.

Kustár Zoltán a bibliai héber nyelv egyik sajátos lexémájával, a wáw partikulával foglalkozik, méghozzá a „magyarázó wáw"-funkcióval, amikor a lehetséges magyar fordításban az 'azaz', 'mégpedig', 'tudniillik', 'például', 'mert' stb. kötőszavak vagy csak kettőspont, vessző stb. állnak. (*Wáw explicativum a 20. századi magyar protestáns bibliafordításokban*.) A tanulmány rövid kutatástörténeti áttekintés mellett bőséges példatárat ad a wáw explicativumról a legújabb protestáns bibliafordításokban.

Öt tanulmányt foglal magában a kötet *Egyházzene* című egysége. Karasszon Dezső *„Ite in viam meam…" A dramatikus megjelenítés példái az Isztambuli Antifónálében* címmel mindjárt egy érdekes atipikus jelenségre hívja fel a figyelmet. A gregorián dallamnak ugyanis ismert jellegzetessége, hogy „nem fejezi ki, nem ábrázolja és nem illusztrálja a szöveget". Itt azonban négy − az 1360 körül Magyarországon készült énekes szertartáskönyv, az *Isztambuli Antifónálé* néven ismert kódexből való − antifóna példázza, hogy a dramatikus megjelenítés nem hiányzik a gregorián repertoár hagyományos törzsanyagának lehetőségei közül.

H. Hubert Gabriella a többnyelvű magyarországi evangélikusság vallási-kulturális kapcsolatának becses kéziratos emlékét ismerteti: *A Martjanska pesmarica (Martyánci énekeskönyv) és a 16–17. századi magyar gyülekezeti énekek* címmel. A háromnyelvű énekeskönyvet a Murántúlon, többek közt a címben jelzett helyen használhatták. A kéziratot ma a maribori Egyetemi Könyvtárban őrzik, s bár 1997-ben elkészült betűhív kiadása is, sok még a megválaszolatlan kérdés körülötte. H. Hubert Gabriella − a további kutatásokat segítendő −, ezekből a kérdésekből is feltesz párat, de tanulmányának gerincét a gyűjtemény magyar nyelvű énekeiről közöl összefoglaló táblázat adja, amely alapján megállapítható, hogy a kézirat magyar nyelvű gyülekezeti énekanyaga a magyar énekeskönyvekből ismert, népszerű énekekből áll.

Szabadi István Zoványi György szuperintendensnek a református énekeskönyv revideálásának ügyében 1729-ben tett erőfeszítéseit tárja fel *(Zoványi György és a református énekeskönyv, Újabb adalékok az énekeskönyv-revízió 1729-es kísérletéhez)*, méghozzá az ügyre vonatkozó teljes iratanyag közlésével. Erre azért volt szükség, mert a mai kutatók a téma kapcsán eddig csupán Csáji Pál hiányos forrásanyagra alapozott tanulmányából tájékozódhattak, az 1729-es énekeskönyv-reformra vonatkozó dokumentumok közzétételével viszont jól árnyalható az akkori munkálatok későbbi negatív értékelése.

A magyar protestáns gyülekezetek a húsvéti ünnepkör tekintetében egészen a 19. század elejéig megőrizték a középkori gregoriánumon alapuló istentiszteleti hagyományokat Erdélyben. A 18−19. századi énekeskönyvek, gradu-

álok ugyanakkor nagyrészt elvesztek, elhasználódtak, ma mindössze két csonka református passionalist ismerünk. Ezek közül mutatja be az egyiket Kurta József *(A Küküllői passionális Lamentatiójának szövegfordításai)*. A dicsőszentmártoni esperesi levéltárban (Küküllői Református Egyházmegye) fellelt kisfólió méretű passionálist Fekete Csaba javaslatára nevezték el. Kurta József az elején-végén csonka, kottás kézirat *Lamentatio*-szövegét veti össze táblázatos formában a korábbi szövegforrásokkal, a *Vizsolyi Biblia*, a *Batthyány-graduál* és az *Öreg graduál* megfelelő szövegvariációival.

A kötet utolsó tanulmányában − *Minden lélek dicsérje az Urat! Felix Mendelssohn Bartholdy: Lobgesang* − Kinczler Zsuzsanna ismerteti röviden a neves német zeneszerző szimfóniáját, amelyre a Mendelssohn által állandó szövegforrásnak tekintett *Zsoltárok könyvé*nek is nagy hatása volt.

Ebből az áttekintésből is kiderül, hogy a két szerkesztő, Gáborjáni Szabó Botond és Oláh Róbert bizonyára nem volt könnyű helyzetben, amikor ennek a hatalmas és szerteágazó anyagnak a kötetté alakításába fogtak, de a végeredmény − méltón az ünnepelthez − komoly újdonságokat (adatokat, összefüggéseket, forrásokat) felvonultatva akár egyetemi segédanyagként is megállná a helyét.

Végül nem maradt más hátra, mint hogy a recenzens − ha kissé megkésve is − csatlakozzon a Fekete Csabát méltatókhoz, s jó egészséget, továbbra is törődő barátokat/kollégákat, valamint izgalmas új kutatási feladatokat kívánjon neki.

Varga Bernadett

SZÁMUNK SZERZŐI

Ács Pál, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, *acspali@gmail.com*
Baliga Violetta Lilla, MTA KIK, *baliga.violetta@konyvtar.mta.hu*
Gerencsér Péter, Szegedi TE, *gerencser77@gmail.com*
Gyáni Gábor, *Visgyani@ceu.edu*
Haraszti Szabó Péter, MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, *szabo.szpeter@hotmail.com*
Kocsis Lajos, Szerencsi SZC Tokaji Kereskedelmi és Idegenforgalmi Szakgimnáziuma, Szakközépiskolája, *kocsis.lajos73@gmail.com*
M. Horváth Mária, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, *pepikelany@gmail. com*
Monok István, Szegedi TE, BTK, Kulturális Örökség és Humáninformációtudományi Tanszék, *monok@bibl.u-szeged.hu*
Nagy Kornél, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, *nagy.kornel@btk.mta.hu*
Németh S. Katalin, *katalinnemeth@hotmail.com*
Oláh Róbert, TTRE Nagykönyvtára, *lapislydius@gmail.com*
Pogány György, A Rákosi-korszak könyvtártörténete kutatócsoport, *bibliofil52@freemail.hu*
Rozsondai Marianne, *rozsondai.bela@upcmail.hu*
Rózsa Mária, *rozsam@t-online.hu*
Szegvári Zoltán, Szegedi TE, BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, *szegvari1989zoltan@gmail.com*
V. Ecsedy Judit, Országos Széchényi Könyvtár, *ecsj@oszk.hu*
Varga Bernadett, Országos Széchényi Könyvtár, *mvb@oszk.hu*
Zvara Edina, Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, *zedina@hung.u-szeged.hu*

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel Fodor Pál főigazgató.
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Türr Tamás.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.